

SOSYAL BİLİMLER

SOSYAL BİLİMLER

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Sayı 2 / Sonbahar 2010 ISSN 1309-4815

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ | Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sayı 2 / Sonbahar 2010

SOSYAL BİLİMLER

SOSYAL BİLİMLER

Bu Sayının Hakemleri

- Prof. Dr. Ara Altun *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Prof. Aydın Ayan *MSGSÜ Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü*
Prof. Dr. Sitare Turan Bakır *MSGSÜ Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel El Sanatları Bölümü*
Prof. Dr. Nalan Cinemre *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü*
Prof. Dr. Sebahat Deniz *Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Prof. Dr. Muhammet Nur Doğan *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Prof. Dr. Feridun Emecen *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*
Prof. Dr. Semra Germaner *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Prof. Dr. Müzeyyen Güler *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü*
Prof. Dr. Şeyma Güngör *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Prof. Dr. Zeynep İnankur *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Prof. Dr. Selçuk Mülayim *Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Prof. Dr. Suphi Saatçi *MSGSÜ Meslek Yüksek Okulu*
Prof. Dr. Zeki Sönmez *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Prof. Dr. Abdülkadir Özcan *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*
Prof. Dr. Christina Özgan *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü*
Prof. Gül Özturanlı *MSGSÜ Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik ve Cam Tasarımı Bölümü*
Prof. Dr. Abdullah Uçman *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Prof. Dr. Hicran Yusufoglu *Ankara Üniversitesi, DTCF, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Hungaroloji ABD*
Doç. Dr. Ali Şükrü Çoruk *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Doç. Dr. Besim Dellaloğlu *Galatasaray Üniversitesi, Felsefe Bölümü*
Doç. Dr. Firdevs Gümüşoğlu *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü*
Doç. Dr. Handan İnci *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Doç. Dr. Ömer İşbilir *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Muharrem Kaya *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Doç. Dr. Süleyman Kızıltoprak *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*
Doç. Dr. Gülgün Köroğlu *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Doç. Dr. Nilüfer Öndin *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Doç. Dr. Kivılcım Yıldız *MSGSÜ Devlet Konservatuvarı*
Yrd. Doç. Dr. Esra Yüksel Acı *Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Solmaz Bunulday *Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Temel Sanat Eğitimi Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Müjgân Çakır *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. A. Erdem Erbaş *MSGSÜ Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Atıf Ahmet Evren *Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Hanife Koncu *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Nermin Saybaşı *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Nuri Seçgin *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Funda Sezgin *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Kutluk Kağan Sümer *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Şiray *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Doğan Yaşat *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Meral Yay *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü*
Yrd. Doç. Dr. Nurcan Yazıcı *MSGSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü*
Okutman Dr. Ferudun Özgümüş *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Güzel Sanatlar Bölümü*
Öğr. Gör. Ayla Acar *Maltepe Üniversitesi*

SOSYAL BİLİMLER

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Sayı 2/Sonbahar 2010

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ | Sosyal Bilimler Enstitüsü

SOSYAL BİLİMLER

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Sayı: 2, Sonbahar 2010

Yılda iki kez yayınlanır. Yerel süreli yayındır.
Hakemli dergidir.

ISSN 1309-4815

Kod: MSGSÜ-SBE-010-12-D₂

Sahibi: Sosyal Bilimler Enstitüsü adına

Prof. Meltem Kaya Ertl

Müdür

Yayın Kurulu

Prof. Zeki Alpan

Prof. Aydın Ayan

Prof. Dr. Sitare Turan Bakır

Prof. Meltem Kaya Ertl

Prof. Caner Karavit

Prof. Dr. Banu Mahir

Prof. Gül Özturanlı

Doç. Dr. Handan İnci Elçi

Doç. Dr. Firdevs Gümüšoğlu

Doç. Dr. Muharrem Kaya

Doç. Dr. Süleyman Kızıltoprak

Doç. Mehmet Nemutlu

Editör: Doç. Dr. Muharrem Kaya

Editör Yardımcısı: Arş. Gör. Leyla Alptekin

Grafik Tasarım: Yrd. Doç. Canan Suner

Uygulama: Nadir Geçeroğlu

Aralık 2010, 500 adet basılmıştır.

Baskı: MSGSÜ Matbaası, Fındıklı/İSTANBUL

Makalelerin sorumluluğu yazarlara aittir.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Meclis-i Mebusan Caddesi No:24 34427 Fındıklı/İstanbul

Tel: 0212 244 03 97

e-posta: sosder@msgsu.edu.tr

İçindekiler

XVIII. Yüzyıl Şairi Berberzâde Mehmed Zihni Efendi, Hayatı, Divanı ve Edebî Şahsiyeti | 7

Leyla Alptekin

Yeniçeri Sofa Tezkireleri ve Manzum Bir Tezkire Metni Üzerine | 17

Müjgân Çakır

İstanbul Marmara Surları ve Üzerinde Bulunan Limanlar | 24

Haluk Çetinkaya

Barok Çağda Macaristan | 36

Gökhan Dilbaş

Analitik Hiyerarşi Yöntemiyle Notebook Bilgisayar Seçimi | 50

Semra Erpolat

20. Yüzyıl Türk Tarihçiliğinde Osmanlı Şehri Araştırmaları | 66

Bedi Gümüşlü

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Karadut Şiirinde Halk Kültürü İzleri | 81

Emel Koşar

Zaman Serileri Faktör Analizi Yardımıyla İMKB İndeksine Yön Veren Değişkenlerin İndirgenmesi | 89

Funda H. Sezgin-Elif Özge Özdamar

İdeal Osmanlı Üslubu Arayışında Üç Mimar: Montani Efendi, Kemalettin Bey ve Vedat Bey | 98

Uğur Tuztaş

Göç ve İnsan Hakları | 108

Murat Urk

Trabzon'daki Gülbahar Hatun/Hatuniye Külliyesi ve Osmanlı Dönemi Onarımları | 120

Nurcan Yazıcı

Yazma Eserler Kütüphanelerinde Yanlışlıkla İdris-i Bitlisi'nin Adına Kayıtlı Bulunan Eserler ve Bunların Mahiyeti | 130

Muhammed İbrahim Yıldırım

Çeviri

Zygmunt Bauman: Modernitenin Ana Akımı İçersinden Kişisel Düşünceler | 136

Shaun Best (çev. : Mustafa Demirtaş)

RESİM: Edip Hakkı KÖSEOĞLU

“Bilim çeviri ile olmaz, inceleme ile olur. Bilim ve özellikle sosyal bilimlerde ben buyruk veremem. Bu alanda isterim ki, beni bilim adamları aydınlatsınlar. Onun için siz kendi biliminize, anlayışınıza güveniyorsanız, bana söyleyiniz, sosyal bilimlerin yapıcı yönlerini gösteriniz, ben izleyeyim.”*
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

*Atatürk'ten Düşünceler ve Özdeyişler, Ahmet Köklügiller, Bahçeşehir Yayınları, İstanbul, 2007, s. 57.

XVIII. Yüzyıl Şairi Berberzâde Mehmed Zihnî Efendi Hayatı, Dîvânı ve Edebî Şahsiyeti*

Ars. Gör. Leylâ ALPTEKİN**

Özet

Berberzâde Zihnî'nin asıl adı Mehmed'dir. İstanbul'da doğmuştur. Dîvân-ı Hümâyûn kalemünde çalışmış, bu vesile ile Sadrâzam Râmî Paşa ile yakınlık kurmuş, böylelikle tersâne rûznâmecisi olmuştur. Edirne Vakası'nda paşanın gizlenmesine yardım etmiş ve paşanın görevden azli ile Zihnî de görevinden çıkarılmış, H. 1120/ M. 1708–9 tarihine kadar açıkta kalmıştır. Mehmed Zihnî, H. 1127/ M. 1715 tarihinde vefat etmiştir.

Gayr-ı mürettep bir dîvân olan *Berberzâde Dîvânı'nın* başında, nazım hakkında 10 varaklık mensur bir dîbâce yer almaktadır. Gazel nazım şeklini tercih eden Mehmed Zihnî'nin dîvânında 5'i Farsça ve 2'si Arapça olmak üzere toplam 317 gazel, *Hâtîme-i Dîvân der-Âyet-i Eyvân* başlığı ile 1 hâtîme-i dîvân ile *Târih-i Dîvân San'at-ı Evzân* başlıklı dîvânın terkihi hakkında 1 tarih ve 11'er beyitten oluşan 10 bendlik bir terkîb-bend bulunmaktadır.

Berberzâde, dîvânında pek tercih edilmeyen kelimeleri kullanmış, hikmetli söz söyleme ve öğüt verme gayreti ile atasözü, deyim ve veciz ifadelere çokça yer vermiştir. Ayrıca şair, çok sayıda Arapça ve Farsça unsuru şiirinde işlemiştir. Berberzâde Dîvânı, muhteva bakımından da zengin bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: Berberzâde Mehmed Zihnî, 18. yüzyıl dîvân şiiri, gayr-ı mürettep dîvân.

XVIII. Century Poet Berberzâde Mehmed Zihnî His Life, Dîvân and Literary Personality

Abstract

The real name of Berberzâde Zihnî is Mehmed. He was born in Istanbul. He worked in the Dîvân-ı Hümâyûn office for paperwork and had a close relationship with Grand Vizier Râmî Pasha and by that mean he was promoted to dockyard as a clerk who takes daily notes and makes documentation. He helped the Pasha to hide during the Edirne Events but after Pasha's disposition from duty, Zihnî was also dismissed from his position and did not work till H. 1120/ M. 1708/9. Mehmed Zihnî died in H. 1127/ M. 1715.

There is a prose introduction part in the "Gayr-ı mürettep" dîvân regarding the 10 varak poetry. In Mehmed Zihnî's Dîvân he prefers lyric (Gazel) poetry and in this dîvân 317 lyrics (5 Persian, 2 Arabic language), 1 hâtîme-i dîvân named *Hâtîme-i Dîvân der-Âyet-i Eyvân*, 1 tarih regarding the composition of the dîvân named *Târih-i Dîvân San'at-ı Evzân* and 1 terkîb-bend of 10 bents each composed by 11 verses are included.

Berberzâde used words, which were not generally preferred, he used many proverbs, idioms and gnomic expressions to support his intention of writing in a more wisdom and advisable way.

Key Words: Berberzâde Mehmed Zihnî, 18th century dîvân poetry, gayr-ı mürettep dîvân .

* Bu makalede, tarafımızca hazırlanan, "*Berberzâde Mehmed Zihnî Dîvânı'nın Bilimsel Yayını ile Eserin Şekil ve Muhteva Bakımından İncelenmesi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007." den yararlanılmıştır.

** Araştırma Görevlisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul. lalptekin@msu.edu.tr

A. Hayatı

XVIII. yüzyıl şairi Zihnî'nin adı pek çok kaynakta zikredilmesine rağmen hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ondan bahseden eserlerde, şairin asıl adının Mehmed olduğu ve İstanbul'da doğduğu kayıtlıdır.¹ Tezkirelerde şairin doğum tarihi ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Şair, kaynaklara göre babası berber olduğundan "Berberzâde" lakabı ile tanınmıştır. Zihnî'nin, Berberler kethüdalığı yaptığı²; dîvân kâtipliği ve "mukâbele-i suvâri"³ görevlerinde bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca şair, bazı vezirlerle dostluk derecesinde ilişkilerde bulunmuş, Dîvân-ı Hümâyûn kaleminde çalışması vesilesi ile Sadrâzâm Râmî Paşa ile yakınlık kurmuş ve bu ilişki vasıtası ile de tersane rûznâmecisi olmuştur.⁴

Zihnî, ulemâ ve ordunun birlikte hareket ederek hazırladıkları, Sultan II. Mustafa'nın tahttan indirilerek yerine III. Ahmed'in geçirilmesi ile sonuçlanan Edirne Vakası'nda (H.1115/ M.1703), Râmî Paşa'nın gizlenmesine yardım etmiştir. Bu olay neticesinde Râmî Paşa görevinden azledilince Zihnî de görevinden çıkarılmış ve H.1120/ M.1708-9 tarihine kadar açıkta kalmıştır.

Zihnî'nin ölüm tarihi, *Tezkiretü's-Şu'arâ'da*⁵ ve *Osmanlı Müellifleri'nde*⁶ H.1126/ M.1714; *Sicill-i Osmanî*, *Tuhfe-i Nâilî*⁸ ve *Nuhbetü'l-Âsâr li Zeyl-i Zübdetül Eş'âr'da*⁹ ise H.1127/ M.1715 olarak kayıtlıdır.

B. Dîvânı

Mehmed Zihnî Dîvânı, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Bölümü, 2638 numarada bulunmakta olup 86 varaktır. Eser, şiir hakkında söylenmiş ve şairin şiir anlayışını açıkladığı 10 varaklık mensur bir dîbâce ile başlamaktadır. Dîvân'da 5'i Farsça, 2'si Arapça olmak üzere toplam 317 gazel, "*Hâtime-i Dîvân der-Ayet-i Eyvân*" başlığı ile 1 hâtime-i dîvân, dîvânın tertibi hakkında "*Târih-i Dîvân-ı Şinâ'at-evzân*" başlıklı 1 tarih ve 10 bendlik 1 terkîb-bend bulunmaktadır.

Dîvân'da, mürettep dîvânların ilk bölümü olan kasideler ve bu bölüm içerisinde yer alan tevhid, münâcât, na't ve medhiye gibi nazım türleri bulunmamaktadır. Dîvânın istinsah tarihi H. 1214/ M.1779-800'dür.

Berberzâde Dîvânı'nda, farklı beyit sayılarıyla söylenmiş gazeller mevcuttur. Şair, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 49 beyitli gazeller yazmıştır. 246 gazelini, 5 beyit halinde kaleme almıştır. 5 beyitten sonra, şairin tercih ettiği beyit sayısı 7'dir. Dîvân'da 7 beyit ile yazılmış 38 gazel vardır. Bundan sonra 16 gazel ile 6 beyitliler, 7 gazel ile 9 beyitliler ve 3 gazel ile 8 beyitliler gelmektedir. 4, 10, 13, 49 beyitli gazelleri ise 1'er tanedir.

¹ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, Hzl.: İsmail Özen, C. 3, Meral Yay., İstanbul, 1975, s. 160; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmanîyye*, Hzl. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk, Ramazan Tosun, C. 2, Sebil Yay., İstanbul, 1996, s. 379; Mustafa Safâî Efendi, *Tezkire-i Safâî, Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idü'l-Eş'âr*, İnceleme-Metin-İndeks, Hzl. Pervin Çapan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2005, s. 199; Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî, Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, Hzl. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, C. I, Bizim Büro Yay., Ankara, 2001, s. 491; *Güftü, Güftü ve Teşrifâtü's-Şu'arâsı*, Hzl. Kaşif Yılmaz, AKM Başkanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 129. Şairin doğum yeri hakkında tek farklı bilgiyi Şeyhî Mehmed Efendi vermiştir. Yazar, şairin Bursa'da doğduğunu belirtir. (Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâik-i Nûmaniyye ve Zeyil-leri, Vekâyü'l-Fudalâ*, Hzl. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İstanbul, 1989, s. 624.)

² Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ* adlı eserinde bu duruma şöyle değinir: "Berber-zâde Ahmed, Efedilik ile mevşûf ve beyne'l-akrân (Zihnî) mağlası ile ma'rûf süttüreveş hadîdüz-z-zihni bir zât ve âyine-i tab'ı be-gâyet mücellâ vü şâf bir vücûd-ı sûtûde-şifât olup vâlid-i mâcidleri ta'ife-i ser-trâşândan olup şan'atında sebük-dest ü mâhir ve ol erbâbîn nîk ü bedin temyîze kâdir olmağla 'aşrında berberler kethüdâsı olup mümtâz ve akrânına ser-firâz olduğundan bunlara Berber-zâdelik 'unvânı âyine-i ta'birde nümâyân ve bu 'unvân ile beyne'l-akrân pür-şân olmuşlar idi." (Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, Hzl. Adnan İnce, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2005, s. 311.)

³ Haluk İpekten ve diğerleri, *Tezkirelere Göre Dîvân Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 552.

⁴ Fehmi Edhem Karatay, İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Dîvânlar Kataloğu, C. III, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968, s. 624.

⁵ Mustafa Safâî Efendi, a.g.e., s. 199.

⁶ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, a.g.e., s. 160.

⁷ Mehmed Süreyya, a.g.e., s. 379.

⁸ Tuman, a.g.e., s. 491.

⁹ İsmail Belîğ, *Nuhbetü'l-Âsâr li Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, Hzl. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, AKM Başkanlığı Yay., Ankara, 1999, s. 83.

Berberzâde, çok farklı kalıplarla şiir yazmamıştır. 317 gazelin 163'ü, bahr-ı remelden Fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilün kalıbı ile yazılmıştır. Bu kalıptan sonra şairin en çok kullandığı aruz kalıbı, 49 gazelde kullanılmak suretiyle, bahr-ı hezecedan Mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ mefâ'ilün'dür. Dîvân'da, kısa kalıplardan, remel bahrinden Fâ'ilâtün /fâ'ilâtün/ fâ'ilün ile Fe'ilâtün/ fe'ilâtün/ fe'ilün ve hezec bahrinden Mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ fe'ülün vezinleri ile yazılmış gazeller de mevcuttur. Şairin pek çok şiirinde vezin problemi bulunmaktadır.

C. Edebî Şahsiyeti

Berberzâde Mehmed hakkında, adı geçen kimi eserlerde şairin karakteri ve edebî şahsiyeti hakkında övücü ifadeler yer alırken kimilerinde ayrıntıya girilmeksizin "şâ'irdür."¹⁰ ifadesi geçmektedir.

Zihnî ile ilgili, tezkirelerde yer alan bilgiler, birkaçı ayrı tutulmak üzere, farklılık göstermez ve oldukça kısadır. Teşrifâtü's-Şu'arâ'da şairden bahseden 15 beyit bulunmaktadır.¹¹ Nuhbetü'l-Âsâr'da, Zihnî hakkında az bilgi vardır ve şaire ait olarak gösterilen 5 beyit, elimizdeki dîvânda mevcut değildir.¹² Tezkiretü's-Şu'arâ'da Zihnî, başka bir Zihnî ile karıştırılmıştır. Şairin olduğu söylenen na't ise Zihnî'ye ait olmayıp Bursa Mevlevîhânesi şeyhlerinden Zihnî Dede'nin gazelidir.¹³ Başka bir eserde de Berberzâde'nin M. 1714'te ölen Zihnî Mehmed Çelebi adlı bir zat ile karıştırıldığı kayıtlıdır.¹⁴ Tezkire-i Sâlim, şair hakkında en fazla bilginin yer aldığı kaynaktır. Bu tezkirede verilen tek beyit de Berberzâde Dîvânı'nda yer almamaktadır.¹⁵

Tezkirelerde, iyi bir şair; hoş, latif, nazik, zeki ve seçkin bir kimse olarak anılan Zihnî'nin, döneminin şiir atmosferinde önemli bir yerde olduğu söylenebilir. Örneğin, Teşrifâtü's-Şu'arâ'da, şairin dönemindeki yeri için şu ibareler kullanılır:

Şemt-i nazmuñ zemîn-i maqbûli
Biri de Zihnî-i Sitanbûlî¹⁶

Osmanlı Müellifleri'nde, Zihnî'nin şiir yazma kabiliyeti olduğu belirtilirken¹⁷ Teşrifâtü's-Şu'arâ'da Zihnî, şiir tarzı beğenilen, şuh yaratılışını şiirlerine yansıtan, yetenekli, hayalleri ve dili hoş, daha önce kullanılmayan mazmunları kullanan bir şair olarak anlatılır¹⁸:

¹⁰ Mehmed Süreyyâ, *a.g.e.*, s. 379.

¹¹ Güftî, *a.g.e.*, s. 129.

¹² İsmail Belîğ, *a.g.e.*, s. 83.

Şafâsından o deñli şevkile cûş eylemiş deryâ
Ser-â-ser bülbülân-ı deñri hâmüş eylemiş deryâ

Nedendür Zihniyâ çîn-i cebin izhâr ider şimdi
Bilinmez var ise zehr-âb-ı ğam nûş eylemiş deryâ

*

Ne dilde ârzu-yı bâde-i gül-fâm kalmışdur
Ne haşırda hayâl-i gerdiş-i encâm kalmışdur

Egerçi hakk olındı levh-i dilden nakş-ı âlâyiş
Zemin-i dilde resm-i yâr-ı sîm-endâm kalmışdur

*

Kâse-i âmâlümü ser-şâr-ı ikbâl itmeyen
Hep benüm eksüklüğümdür hep benüm eksiklügüm

¹³ Karatay, *a.g.e.*, s. 624.

¹⁴ Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber Der Osmanen Und Ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 247. Ayrıca eserde, Berberzâde'den bir tarih eseri vermiş olması dolayısıyla da bahsedilmiştir.

¹⁵ Yeter sende ân olduğuna bu şâhid

Ki kaddûñ elif kaşlaruñ nûna benzer (Sâlim Efendi, *a.g.e.*)

¹⁶ Güftî, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *a.g.e.*, s. 160.

¹⁸ Mâh-i idrâki bi-kelefdür hep
Küfr ü İslâm ber-tarafdur hep (Güftî, *a.g.e.*, s. 129.)

Tab‘-ı şühî tamâm-ı feyz-i nizâm
Ëvvelîn neş‘e-i mey-i ilhâm¹⁹

Yine *Tezkire-i Sâlim*’de, Zihnî’nin temiz yaratılışından, zekâsından, olgunluğundan, kişiliğinin doğruluğundan ve şiirlerinin güzelliğinden bahsedilirken²⁰ Tezkiretü’ş-Şu‘ârâ’da ise şair için “Asrın şairlerindendir.” ifadesi yeri alır.²¹ Kaynakların şair hakkında söyledikleri bu bilgilerle sınırlıdır.

Berberzâde Dîvânı’nın dîbâcesinde şiir ve şairle ilgili pek çok unsur vardır. Şair, dîbâcenin ilk bölümünde, “geçmiş şairlerin yüce sünnetleri ve eski belâgatçilerin geçmiş kuralları üzre” dîvân tertip etmek ve şiirlerini bir araya toplamaktaki amacının, sefihleri ve heves ehlini memnun etmek olmadığını söyler.²² Şaire göre şiir, arzuyu ve kederi dile getirmekle genişlemeye sebep olan bir hayal gücü meselesidir.²³ Dîbâcede, bu meseleyi idrak edenlerin, yalnızca kabiliyetli ve zeki insanlar olduğunu belirtir.²⁴

Mehmed Zihnî, dîbâcesinde şiirde olması gereken 3 unsur hakkında bilgi verir. Bu unsurlar şunlardır:

1. Fenn-i Arûz

Zihnî, şiirin vezinli ve kafiye olması gerekliliğinden bahseder. “Arûz fenni, cihanın bilginlerinin şiir sözlerine giydirdikleri, yeni kumaşlardan çok değerli bir kaftan ve emniyetli ve yeni parlak bir elbisedir.”²⁵ diyen şair, aruzu, değerli, emniyetli, yeni ve parlak bir elbiseye benzetir. Şiir için aruz şarttır. Ancak şiir, sadece aruzdan ibaret değildir. Şiirden nasibini alamamış kimseler ise vezin ve kafiye düzenine kapılıp esas şiiri unuturlar. “Bundan payını almayan geri kalan nüfus ve akılsızlar bu sefer, vezin ve kafiye düzenine kapılıp ve kafiye düzenine düşkün olurlar.”²⁶

2. Makâmât-ı Mûsikiyye

Berberzâde’nin dikkat çektiği ikinci nokta musiki makamlarıdır. Şiir, nağmeli, makamlı ve düzgün, usule göre okunulabilir olmalıdır. Musiki makamlarını da yeni bir elbiseye benzeten şair, şiire bu elbisenin giydirilmesindeki amacın, “fasih ve beliğ hayal sözlerinin, süslü, parlak ve usulünce söylenmiş nağmelerle işlenmesi ve bu sözlerin güzel bir sesle düzgünce okunması”²⁷ olduğunu söyler.

3. Fesâhat ve Belâgat

Şaire göre şiire giydirilen üçüncü elbise, fesâhat ve belâgattır. “Şiire bir yeni elbise daha giydirdiler ki istedikleri fesâhat ve belâgattır.”²⁸ Düzgün ve güzel söyleme şairin vasıflarından biri olmalıdır. “Usul bilginleri ve fenlerin bilgin sefihleri, söz söyleme güzelliği ve düzgünlüğü[nü] içine almayan şiirlere yüz vermemişlerdir.”²⁹

Dîvân’ından anlaşıldığı kadarıyla Berberzâde, şiirinde bu unsurlara yer verdiğini iddia eden bir şairdir. Şiirlerinin geneline bakıldığında Zihnî, şiirini, şairliğini, fikirlerini, yaratılıştan gelen hünerini beğenir. Şairliği ve kişiliği konusunda tevazu sahibi değildir. Berberzâde, pek çok şiirinde hünerli olduğunu vurgular, kendisini överken alışılmış benzetmeler kullanır. Örneğin “Hüner ovasında top ve çevgamı elinde bulundurduğundan şiir atını, mazmun sadası ile oynatacak olan da odur”:

¹⁹ A.g.e., 129

²⁰ Sâlim Efendi, Tezkiretü’ş-Şu‘ârâ adlı eserinde, şair için şunları söyler: “El-hâşıl âyîne-âsâ tab‘-ı pâki mücellâ şâf-dil zekî vü kâmil zihni sedîd ü bi-pervâ bir şâ‘ir-i dil-ârâ idi.” (Sâlim Efendi, a.g.e., s. 311.)

²¹ Mustafa Safâî Efendi, a.g.e., s.199.

²² Alptekin, a.g.t., s. 150.

²³ A.g.t., s. 150.

²⁴ A.g.t., s. 150.

²⁵ A.g.t., s. 151-152.

²⁶ A.g.t., s. 151-152.

²⁷ A.g.t., s.151-152.

²⁸ A.g.t., s. 151-152.

²⁹ A.g.t., s.151.

Eyle taḥrîk esb-i nazmı savṭ-ı mazmûn ile kim
Zihniyâ deşt-i hünerde top ile çevgân senüñ (g. 196/ 5)

Üstünlüğünü vurguladığı pek çok beyitte Anka'ya ve Kaf Dağı'na telmihte bulunur:

Ḳâf-ı istiğnâda 'anḳāyam bu gün
Zihniyâ her lâşeye etmem demâg (g. 172/ 5)

Şair, kendisini kanatları çeşitli bilgiler ve marifetler olan bir kuşa benzetir ve bu kuşun, kendine güven dağının zirvesinde gezinmesinin tuhaf olmadığını söyler:

N'ola Zihni evc-i istiğnâda pervâz eylesen
Ben hümāyam baña envâ'-ı ma'ârifdür cenâh (g. 45/ 5)

Zihni, şairliği bir meslek (g. 292/5) ve şiiri bir fen (g. 215/9) olarak görür. Şairlik mesleğine olan tutkusunu şiirlerinde dile getirirken kendisinin şiire akıl giysisini giydiren bir ilim ve hikmet deryası (g. 131/7) olduğunu iddia eder:

Ġarḳ olur emvâc-ı nuṭḳumla ḥayâlât-ı 'avâm
Zihniyâ deryâ-yı 'ilm ü ḥikmetem cüş eyledüm (g. 227/7)

Bazı kaynaklarda da yazılı olduğu üzere şairin "bî-pervâ" kişiliği, şiirlerine de yansımıştır. Zihni, "Şiir ehli geçinenlere, gazelleri ile pençe vurmakta ve şiirinin düşmanın gözüne diken olmasını istemektedir." (g. 250/5). Şiir sahasında korkusu yoktur. Şaire göre, onun şiirine toz kondurmaya kimsenin gücü yetmez:

Zihniyâ rîk-i zer-endüdü nişâr ede meger
Kimse toz ḳondurmağa ḳâdir degül eş'aruña (g. 278/5)

"Onun gazeline nazire söylenmesi için dostlara teklifte bulunmak da hata olacaktır.":

Ḥaṭâdur Zihniyâ işbu ḡazelde
Nazîre eylemek yârâna teklîf (g. 179/ 5)

Zihni'ye göre "zaman, zevk ve eğlence düşkününü akılsızların olgunluğa değer vermediği bir zamandır." (g. 121/5). Şair, böyle değerlendirdiği bir zamanda, döneminin üstünde olmak ve dönemindeki şairlerden farklı olmak iddiasındadır. Ona göre "Döneminde belâgat erbâbı çoktur ama hiçbiri, Zihni kadar dönemindekilerden daha üstün değildir.":

Gerçi erbâb-ı belâgatla leb-â-lebdür cihân
Lîk aḳrâna ḳamu Zihni gibi fâ'îḳ degül (g. 213/ 5)

Mehmed Zihni, yaşadığı dönemde kendisine yakışan yerde olmadığından, kıymetli şiirlerinin değersiz görülmesinden ve zamanın onu değerlendirememesinden yakınır. "...Ama gün gelecek değeri anlaşılacaktır. Vakti gelince, (onun şiirine gereken kıymet verilecek ve) şiiri 'bilgelerin sözü' olarak nitelendirilecektir.":

Sözüm yok Zihniyâ nâdân-ı 'aşra şimdilik ammâ
Gelür vaḳti bu nazma ḡüfte-i ferzânedür dirler (g. 98/ 5)

Şair, nazım hakkındaki mensur dîbâcede, şiirin hikmetli ve hakikat taşıyan sözlerden oluşması gerektiğinden bahsederken Nâbi'yi anar:

“Hâzâ bühtân-ı ‘azîm merhûm Nâbî Efendi hazretleri vücûd-ı taḥyile işaretle buyurur.

Beyt:

Ġaraz ebkâr-ı ma‘ânî söylemedür ey Nâbî
Yoğ-ise köhne suḥan bizde de vâfir bulunur”³⁰

Onun şiirleri, etkisinde kaldığı Nâbî tesiriyle olsa gerek öğüt vericidir. Şair, öğüt vermek niyetin de olduğunu şiirlerinde belirtir:

‘Âkılâne ḥayli pend etdüm velî nefsü’l-emir
Bu ġazel-veş Zihniyâ sebt olmadı dîvâna hiç (g. 39/ 5)

Berberzâde, Dîvânı’nda hikmetli söz söyleme gayreti içerisinde olduğundan şiirlerinde pek çok atasözü, deyim ve veciz ifadeye yer vermiştir. Bunların sayısı çok olmakla beraber çeşitliliği azdır. Dîvânda, halk dilinden pek çok ifade yer almaktadır. Şair, mahallî söyleyişleri şiirine taşımıştır. Dîvân’da yer alan deyimler ve bazı ifadeler günümüzde de kullanılmaktadır.

Adam olmak (g. 252/5), akla sığmamak (g. 11/5), aklını almak (g. 218/ 3), ayağı kesilmek (g. 220/4), ayağına kara su inmek (g. 234/6), ayrılık çekmek (g. 192/21), bağına taş basmak (g. 139/4), baş üzre olmak (g. 14/5), başa çıkmak (g. 220/5), başdan çıkmak (g. 199/3), başını yemek (g. 313/2), bel bağlamak (g. 239/5), belasını bulmak (g. 184/2), bir içim su (g. 211/1-g. 87/2), canı feda olmak (g. 312/5), canını vermek (g. 232/2), deva olmak (g. 2/1), diş bilemek (g. 153/5), dişine kan bulaşmak (g. 173/3), elden bırakmamak (g. 92/2), kurban olmak (g. 257/1), kuş beyinli (g. 53/1), püsküllü bela (g. 250/4), silip süpürmek (g. 192/17), toz kondurmak (g. 278/5), uykusuna girmek (g. 279/3), yoluna kurban olmak (g. 196/2), yüz vermek (g. 192/1) gibi pek çok ifade dîvânda yer alan deyimlere; âşîğa Bağdad Irak olmaz (g. 191/6), bir ipten iki canbaz oynamaz (g. 115/5), denize düşen yılan sarılır (g. 56/2), kimi nala kimi miha çakar (g. 191/ 2), baskın basanıdır (g. 139/7), göze yasak olmaz (g. 267/2) vb. ifadeler atasözlerine; bir çiçekle mevsim geçmez (g. 115/2), her sakalın bir tarağı vardır (g. 153/3), odunu ateşle yok ederler (g. 16/5), vb. kullanımlar da veciz ifadelerine örnek teşkil edebilir.

Berberzâde Dîvânı’nın en belirgin özelliklerinden biri musiki terimlerinin çokça söz konusu edilmesidir. Gerdâniye, Şeh-nâz, Uşşak, Hicaz, Rast, Acem, Bûselik, Bayatî, Mevâl, Irak, Nevâ gibi makam adlarının yanında güfte, beste, baş-pâre ve ney gibi musiki terimleri de dîvânda sıklıkla kullanılmıştır (g. 74/ 5, g. 171/4, g. 25/ 2, g. 297/1, g. 1/ 2, g. 14/5, g. 205/3, g. 109/ 3, g. 74/ 5, g. 182/3, g. 307/5, g. 246/2).

O şeh nâz itmek ister Bûselik’den ḥayl-i ‘uşşâka
‘Aceb mi kılsa Gerdâniyye’den aḥz-ı nevâ canum (g. 242/ 5)

Dîvân’da tasavvufî ve mevlevîlikle ilgili unsurlar da vardır. Mevlevî, sema, abdal, derviş, pîr, pîr-i mugân, mürşid, şeyh, dergâh, harabat, tekye, cezbe-hâl, tecrid, uzlet-halvet, çile, riyazet, vahdet, tevhid, kesret, edep, fakr bunlardan bazılarıdır. Berberzâde’nin herhangi bir tarikata veya mürşide intisap edip etmediğine dair bir belge yoktur. Ancak elde bulunan bilgiler ve incelenen şiirler ışığında, şairin, herhangi bir tarikata intisap etmediği ancak Mevlevîliğe meyli olduğu söylenebilir.

Âşînâ-yı sırr-ı vahdetdür murâdum Zihniyâ
Yohsa olmaz ‘âlem-i keşretde her bî-gâne şeyḥ (g. 55/ 5)

³⁰ A.g.t., s. 158-159.

Şairin bazı hayalleri zarif, orijinal ve oldukça karmaşıktır. Bazı gazellerinde pek tercih edilmeyen kelimeleri kullanma gayreti içerisinde olmasına rağmen gazellerinin önemli bir kısmında samimi tavrını ve sade dilini görmek mümkündür.

Bende ‘aşkuñ cân sende sen benümsin ben senüñ
Sen de bende ben de sende sen benümsin ben senüñ (g. 204/1)

Dîvân’da üslup açısından bir birlik yoktur. Zihnî, kimi gazellerinde usta bir şair görüntüsü çizerken kimi gazellerinde ise acemi bir görünüm sergilemektedir. Bu sebeple şair, pek çok şiirinde ahengi, orijinalliği ve teknik başarıyı aynı seviyede yakalayamamıştır denilebilir.

Bunun yanı sıra şair, Dîvânı’nda günlük hayattan tablolar vermeyi de başarır. Onun şiirinde sosyal hayattan izler çoktur. Dîvân’da, bayramlarda kurban kesilmesi âdeti, hilal görülmesi ile Ramazan ayının gelişi ve oruç tutmaya başlanması, çelik haline getirilmek için önce ocakta kızdırılan kılıçlara devamında su verilmesi, sihrin çözülmesi için “Kul Eûzü” okunması, mehtapta gül yaprağı kurutulması, yaraya elmas tozu dökülmesi, viranelerde hazine bulunması, tuz katılan şarabın helal olması ve dış kirası Dîvân’da geçen âdetlerdendir (g. 297/ 2, g. 146/ 3, g. 257/1, g. 260/3, g. 237/ 3, g. 101/1, g. 102/ 1, g. 84/ 2, g. 217/ 3, g. 72/ 1, g. 240/ 5, g. 221/ 2, g. 287/ 5, g. 287/4).

Hilmüñ şalâh-ı şâde döker şadr-ı tîlihe
Âlûde olsa melha mül aña halâl olur (g. 84/2)

Ayrıca cehalet, akıl ve hikmet gibi kavramlar onun şiirinin esas konularındandır. Şair zihni, zekâyı, hikmeti ve akli ön plana çıkarır (g. 7/2, g. 56/6, g. 88/3, g. 95/4, g. 137/5, g. 149/5, g. 172/2, g. 247/1, g. 286/4).

‘Aklı giderse âdemüñ olmaz nizâmı hiç
Bir hâne hâlî kalsa dem-â-dem hârâb olur (g. 76/3)

Şair, Dîvân’ında sosyal hayatın çarpıklıklarına değinirken rüşvetten, cahil ile bilgili kimsele-
rin karıştığından, sermayeleri haram olan esnaflardan ve zenginlerden, gösteriş için ibadet eden yalancılardan ve topluma ve insanlığa faydası olmayan, akılsız, tembel, cimri veya ahlaksız tip-
lerden bahseder:

Aşhâb-ı nifâkuñ cesed ü cânına la’net
Sâlûslaruñ dînine îmânına la’net (terkîb-bend 7/1)

Gazellerine ve özellikle terkîb-bendine bakıldığında şairin, devrinden, değerinin anlaşılma-
masından şikâyetçi olduğu görülmektedir. Berberzâde, şikâyetlerini korkusuzca dile getirir:

‘Avretlere mevķûf ola çün farķ-ı neşâtuñ
‘Âlemdede ‘aceb sen de seni er mi şanursın (terkîb-bend 6/ 9)

Kaynaklarda, Zihnî’nin, Dîvân’ından başka üç eser daha kaleme aldığı belirtilir. “Vefeyât”
ve “Mısrü’l-Kahire Tarihi”³¹ adlı eserlerinin yanında Zihnî’nin bir diğer eseri de H.1000 (M.1592)
tarihinden itibaren vefatına kadar yaşamış bilgin ve şeyhlerin hayat hikâyelerini anlatan ve
tamamlanamamış “Tezkiretü’l-Meşâyih”³²’tir. Bu eserler, şairin çok yönlülüğüne işaretir. Ayrıca,
Dîvân’da mevcut olmayan bazı şiirlerin tezkirelerde yer almış olması, şairin, mecmualarda da
şiirlerinin olabileceğinin işaretidir.

³¹ İpekten vd, a.g.e., s. 552.

³² Sâlim Efendi, a.g.e., s. 311

D. Sonuç

XVIII. yüzyıl şairi Berberzâde Mehmed Zihnî, tezkirelerden, kaynaklarda hakkında yapılan değerlendirmelerden ve incelenen şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla, şiirlerinde fikri ön plana çıkarmış, akla ve ilme önem veren bir şairdir. Âşıkâne gazeller de yazan Zihnî, Nâbî tesiriyle hikemî tarzda şiir söyleme yoluna gitmiştir. Âşıkâne gazellerinde samimi, sade bir dil hâkimken, hikemî tarzda yazılmış şiirlerinde eleştirel ve korkusuz bir tutum izlemiştir. Şairin çekincesiz tavrı, devrinin eleştirisini yaptığı terkîb-bendinde kuvvetle sezilir.

Zihnî'nin şiirlerinin genelini gazeller oluşturur. Bununla birlikte şiirlerinde vezin hataları olduğu gibi sanat anlamında herhangi bir orijinalliğe de rastlanılmamıştır. Onun diğer şairlerden farkı kimi şiirlerinde çarpıcı bir şekilde hissedilen tok ve korkusuz sesidir. Zihnî, şairliği konusunda kendinden emindir. Dîvânı'nın dîbâcesinde yer verdiği Nâbî dışında, eserinde hiçbir şairi anmaz. Onun amacı devrini ve devrindeki aksaklıkları dile getirmektir.

Klasik Türk Edebiyatı'na ait bütün metinlerin ortaya çıkarılması Eski Türk Edebiyatı ve kültürüne daha doğru bakılmasını sağlayacaktır. Zihnî Dîvânı, yazımızda bahsedilen açılardan önem arz etmektedir.

Kaynakça

Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, Osmanlı Müellifleri 1299-1915, Hzl.: İsmail Özen, C. 3, Meral Yay., İstanbul, 1975.

Fehmi Edhem Karatay, İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Dîvânlar Kataloğu, C. II, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968.

Franz Babinger, Die Geschichtsschreiber Der Osmanen Und Ihre Werke, Leipzig, 1927.

Güftî, Güftî ve Teşrifâtü'ş-Şuarâsı, Hzl. Kaşif Yılmaz, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2001.

Haluk İpekten ve diğerleri, Tezkirelere Göre Dîvân Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.

İsmail Belîğ, Nuhbetü'l-Âsâr li Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'ar, Hzl. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 1999.

Mehmet Nâil Tuman, Tuhfe-i Nâilî, Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri, Hzl. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, C. I, Bizim Büro Yay., Ankara, 2001.

Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye, Hzl. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk, Ramazan Tosun, C. 2, Sebil Yay., İstanbul, 1996.

Mustafa Safâyî Efendi, Tezkire-i Safâyî, Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idi'l-Eş'âr, İnceleme-Metin-İndeks, Hzl. Pervin Çapan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2005.

Sâlim Efendi, Tezkiretü'ş-Şu'arâ, Hzl. Adnan İnce, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2005.

Şeyhî Mehmed Efendi, Şakâik-i Nûmaniyye ve Zeyilleri, Vekâiyü'l-Fudalâ, Hzl. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yay., İstanbul, 1989.

Ek:

Zihnî'nin Gazellerinden Örnekler

108

[Hezec/ Mef'ûlü / mefâ'îlü / mefâ'îlü / fe'ûlün]

--- / --- / --- / ---

- 1 Nâdân-ı zamân şoḥbet-i dānāyı begenmez
Kūrân-ı cihān rü'yet-i bīnāyı begenmez
- 2 Baṣ egmese sālūs n'ola kıble-i cāna
Kāfirlere baḳ Ka'be-i 'ulyāyı begenmez

- 3 Şol kapçara kâfir ki komış nâmını müslim
Mü'min şanuban kendüni tersâyı begenmez
- 4 Hâdim idiyor tahtı'a maḥdümını eyvâh
Bağ şahneye Tahmürs u Dârâ'yı begenmez
- 5 Ahmakları gör bilmez iken zihn ü zekâyı³³
'Âkıllık idüp Zihni-î ednâyı begenmez

127

[Hezec/ Mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün]

. _ _ _ / . _ _ _ / . _ _ _ / . _ _ _

- 1 Rûḥ âteş şive âteş ân âteş ḥüsn-i yâr âteş
Şerer âteş tef âteş aḥker âteş nür u nâr âteş
- 2 O âfet âteşin atlas geyüp âteş-perest olmuş
Ser-â-pâ câme âteş mezheb âteş her ne var âteş
- 3 'Aceb mi cânı yanup dâ'im âteş söylese 'uşşâk
Elem âteş gam âteş ḥasret âteş âh u zâr âteş
- 4 Sezâ-vâr-ı cinân-ı vuşlatuñ olmazsa ger 'uşşâk
Çekilmez düzaḥ-ı hecrüñde leyl âteş nehâr âteş
- 5 Benân ile daḥı olmaz tokınmağ kâdadur tanzîr
'Acâ'ib şî'r-i rif'at Zihniyâ olmuş yanar âteş

204

[Remel/ Fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün]

_ . _ _ / _ . _ _ / _ . _ _ / _ . _ _

- 1 Bende 'aşkuñ cân sende sen benümsüñ ben senüñ
Sen de bende ben de sende sen benümsüñ ben senüñ
- 2 Ben senüñ 'aşkuñla cânâ şöyle kıldım ittiḥâd
Sen de kânda ben de kânda sen benümsüñ ben senüñ
- 3 Çün senüñle zindeyem 'âlemde ey rûḥ-ı revân
Baña cân olduñ bu tende sen benümsüñ ben senüñ
- 4 Girye-nâk eyler vüfûr-ı iltifâtuñ dîdemi
Sen kılursuñ baña ḥande sen benümsüñ ben senüñ
- 5 Ḥüsn-i zannum var saña sen de muvâfıksuñ baña
Kaldı Zihni sū'-i zanda sen benümsüñ ben senüñ

265

[Hezec/ Mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ fe'ülün]

. _ _ _ / . _ _ _ / . _ _

- 1 Beni yâra müğâyir şanma yahû
Teni cânâ münâfir şanma yahû

33 zekâyı: zekâhı M.

- 2 Mecâz ehli degül ehl-i haqîkat
Şebek kısmın cevâhir şanma yâhû
- 3 Ğurür ehlinden ‘arîfler cüdâdur
Müselmânı da kâfir şanma yâhû
- 4 Maqâlüm hâl olur hâlüm maqâlüm
Mukîmem ben misâfir şanma yâhû
- 5 Kıyâs etme baña sâlûsı Zihnî
Ğar-ı cev-ğ’ârî şâ’ir şanma yâhû

317

[Remel/ Fâ’ilâtün / fâ’ilâtün / fâ’ilâtün / fâ’ilün]

-. - - / -. - - / -. - - / -. - -

- 1 Ğşinâ-yı hikmetem bî-gâneler bilmez beni
‘Âqıl u ferzâneym dîvâneler bilmez beni
- 2 Şöyle huşyâr-ı fûnûn-ı dânişem ‘âlemde kim
Bâde-ğ’âr-ı cehl olan mestâneler bilmez beni
- 3 Dağme-i sırr-ı ulûhiyyetle ma’mûr olmuşam
Anuñ-içün gûşe-i virâneler bilmez beni
- 4 Ğûn-ı çeşm etdi beni mercân-veş la’lîn-edâ
Çâr-sû-yı dehrde dür-dâneler bilmez beni
- 5 ‘Aşka tebdîl eyledüm ben ‘aqlumı ey müdde’î
Zihniyâ görme ‘aceb ferzâneler bilmez beni

Yeniçeri Sofa Tezkireleri ve Manzum Bir Tezkire Metni Üzerine

Yrd. Doç. Dr. Müjgân ÇAKIR*

Özet

Devşirme usulünün kalktığı son dönemlerde yeniçeriliğe dahil olanlara verilen bir belge olan sofa tezkireleri, günümüze çok az örneği kalan resmî belgelerdendir. Mensur ve secili olarak yazılan bu metinlerin manzum örneklerine şimdiye kadar rastlanmamıştır. Bu makalede sofa tezkireleri hakkında bilgi verildikten sonra, Fatih Millet Kütüphanesi'ndeki bir mecmua içinde tespit edilen iki tezkire tanıtılacak, özellikle manzum metin üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yeniçeri, devşirme kanunu, sofa tezkiresi, şiir.

On the Janissary Ward Certificates and on a Certificate Text Written in Verse

Abstract

During the last periods when the devshirmeh method was abolished, the ward certificates were a document submitted to those included in the janissary system, and they are the official documents, only very few samples of which have remained up to our times. Poetical samples of these texts that were written in prose and rhymed have not been encountered so far. In this article, after giving information on the ward certificates, two certificates specified in a magazine at the Fatih Millet Library will be introduced, and especially the one written in verse will be emphasized.

Key Words: Janissary, devshirmeh law, ward certificate, poem.

Osmanlı İmparatorluğunun şüphesiz en dikkat çekici noktalarından biri askerî teşkilatıdır. Yeniçeriler ise bu teşkilatın uzun süre vazgeçilmez unsurları olmuştur. 1362-80 yılları arasında ortaya çıktığı düşünülen yeniçerilerin “ilk kez 1389 Kosova Savaşı'nda askeri varlıkları kaynaklara yansımış”¹tır. Tipleri, alâmetleri ve çeşitli uygulamaları, tarih sahnesindeki yerlerini müstesna hâle getiren bu askerî topluluk, kaynakların belirttiğine göre 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra ticaretle uğraşmaya başlamış² ve bu gibi sebeplerle farklılaşmıştır.

Devşirme usulünün kalktığı son dönemlerde ocağa dâhil olanlara bir belge verilmesi âdettendi. Bu belgelere “sofa tezkiresi” adı verilmiştir.³ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât* isimli eserinde “Ahvâl-i Askeriyye” başlığı altında şöyle diyor: “Hamal ve börekçi ve manav gibi eşhâsın hemşehrileri geldikde derhâl gel yoldaşım seni yeniçeri yazalım diyü herifi mensûb oldukları ortanın kışlasına götürüp kollarına ortanın nişânını döğdürürler ve eline sofa tezkiresi verirler idi ki bu tezkirenin meâli (Biz ki yeniçerileriz Hâcî Bektâş-ı Velî pîrimiz ve erenler ve

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, mjgan.cakir@gmail.com

¹ Cemal Kafadar, “Yeniçeriler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, 1994, s. 472.

² *A.g.m.*, s. 473.

³ Sofa tezkiresi için bkz. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 317; Bekir Sıtkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 134; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2010, s. 590; İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, C.III, Mart 2006, s. 2818, vb.

evliyâlar destgîrimizdir kırılmakla bitmeyiz birimiz eksilir ise binimiz hâdis olur) yollu birtakım makâlâtdan sonra filanca adam ortamıza göynek bıraktı ve ocağımıza duhûle tâlib oldu biz de ocag-ı âmirenin defterine kayd edip yedine işbu sofa tezkiresini verdik mazmûnunu hâvî olup usta ve oda başı taraflarından temhîr kılınır ve cum'a selâmlıklarında ve ulûfe günlerinde kara kullukçular bu makûle eşhâsı cem ' ve yeniçerilik kıyâfetine vaz' edip ifâ-yı me'mûriyet etdiriyorlar idi."⁴

Aynı konuyla alâkalı olarak Reşad Ekrem Koçu da "Devşirme kanunu kalktıktan ve Yeniçeri Asker Ocağı kadrosu İmparatorluk tebaasının ayak takımına mensub gençlerle doldurulub beslenmeye başladıktan sonra, bu orduculuk gelenek ve hâtıralarına doyumlayacak İstanbul esnafının gençleri, bu gençler arasında eşbek delikanlılar yeniçeri Taslakçısı oldular; bilhassa Hammal, Manav, Dellâk, Fırın Uşağı, Debbağ, Saraç şebbazları, Yeniçeri Çorbacılarının (Tabur Kumandanları), Odabaşılarının (Takım İnzibat Zâbitleri) ve Ustalarının (Takım Aşçıbaşıları): "Gel şebbazım, seni Yeniçeri yazalım!..." dâvetini kabul ederek yeniçeri kışlarına gittiler, hangi Ortanın (Talenrun) Çorbacısı, Odabaşısı, Ustası tarafından götürülmüşlerse kollarına, bâzularına, baldırlarına o ortanın "nişanı" denilen alâmeti fârikasını dövdüler ve ellerine, Çorbacı, Odabaşı, Usta tarafından mühürlenmiş sözde Yeniçeri olduklarına dâir "Sofa Tezkiresi" denilen bir belge aldılar. İsimleri Ağa kapusunda bulunan ana kütük defterine kaydedilmediği için kendilerine "Yeniçeri Taslakçısı" denildi" bilgilerini veriyor ve Bitlisli Mustafa bin Mustafa'ya verilen sofa tezkiresini alıntılıyor.⁵

Erhan Afyoncu, yukarıda Nuri Paşa'nın meâlen verdiği sofa tezkiresi örneklerinden birini yayımlamıştır. Yazar, *Hürriyet Tarih Dergisi*'nde Sadberk Hanım Müzesi'nde bulunan ve o zamanın tek örneği olarak bilinen bir sofa tezkiresi hakkında bilgi verirken, yeniçeriliğe tâbî olan kişinin hangi bölüğe alınmışsa tezkire metninde o bölümün sembolünün yer aldığını belirtiyor. Araştırmacının yayımladığı metin 11 Nisan 1823 tarihli Hamza Ağazade Ali Bey'in 56. Yeniçeri Bölüğü'ne kabul edildiğini gösterir bir metindir ve belgede bölümün işareti olan bir kadırga resmi bulunmaktadır.⁶ Mehmet Zeki Pakalın'ın meşhur sözlüğündeki ifadeleri de tezkirelerin süslü oldukları bilgisini destekler mahiyettedir. Sözlükte, 5 Sefer 1234 (1818) tarihli bir tezkire metni verildikten sonra "Bu tezkirenin kenarları eski yazma eserler gibi tezhip makamında selvi işlemeli idi. Üstündeki iki mühürden birisinde seyyit Hüseyin 19 yazılı olduğu gibi bir de selvi resmi bulunurdu. Mühür Çorbacı Hüseyin Ağa'nın mührü olduğu gibi selvi de bölümün sembolü idi."⁷ şeklinde tezkirelerin az da olsa süslemeli olabileceği belirtiliyor.

Bir başka tezkire ise *NTV Tarih Dergisi*'nde yayımlanmıştır. Haluk Oral koleksiyonundan alınan bu tezkire Mehmed oğlu Salih'in ocağın 101. cemaatine katıldığını gösteren bir belgedir.⁸

Kaynaklarda verilen sofa tezkiresi metinleri aşağı yukarı birbirinin aynı ifadeleri taşımaktadır. Meselâ *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*'nde "Yeniçeri Suffa Tezkiresi" başlığı ve "Terhis belgelerinin önünde bulunurdu" notuyla yayımlanan metin aşağıdaki gibidir:

Bismişah Allah, Allah
Mümininiz kâlubeladan beri
Hakk'ın birliğine eyledik ikrar
Bu yolda vermişiz seri
Nebîmiz Cenâb-ı Ahmed-i Muhtar
Evvelden beri
Cemâl-i bâ-kemâle mestaneleriz
Yanar ateş içre semenderiyiz
Nûr-ı ilâhide pervaneleriz
Bu cihanda bir bölük divaneleriz

⁴ Mustafa Nuri, *Netâyicü'l-Vukû'ât*, cild-i sâlis, İstanbul, 1327, s. 86, 87.

⁵ Reşad Ekrem Koçu, "Esnaf", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1971, s. 5327.

⁶ Erhan Afyoncu, "Yeniçerinin Hüviyet Cüzdanı", *Hürriyet Tarih Dergisi*, 5 Şubat 2003, s. 17-19.

⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., C.III, İstanbul, 1993, s. 245.

⁸ *NTV Tarih Dergisi*, S. 5, Haziran 2009, s. 27.

Sayılmayız, parmakla
 Tükenmeyiz, kırmakla
 Taşramızdan sormakla
 Kimse bilmez ahvâlimiz
 Oniki imam, oniki tarikat
 Cümlesine dedik belî
 Üçler, beşler, yediler, kırklar
 Nur-u Nebî, Kerem-i Ali, Keramât-ı Velî
 Pirimiz Hacı Bektaş-ı Velî
 Demi Devrânına Hü diyelim, Hüüüü.....⁹

Bektaşî Kültür Argümanlarına Göre Yeniçeri Ocağı ve Devşirmeler isimli kitapta ise şu metin yer almaktadır:

“Bismi’llâhi’r-Rahmâni’r-Rahim

Müminiz kalû belâdan beri Hakkın birliğini eyledik ikrar; bu yola vermişiz seri Nebimiz vardır Cenâb-ı Ahmed-i Muhtar; ezelden berû mestâneleriz, Nur-ı ilâhîde pervâneleriz. Bir bölük bu cihanda divâneleriz, sayılmayız parmakla, tükenmeyiz kırılmakla, taşramızdan sormakla kimse bilmez halimiz. Oniki imam, oniki tarik cümlesine dedik belî, üçler yediler kırklar, nûr-ı nebi, Kerem-i Ali pirimiz Sultan Hacı Bektaş-ı Veli. Binikiyüztuzsekiz senesinde cennetmekân, firdevs âşîyan kanun sahibi elgazi Sultan Süleyman Han hazretlerinin kurduğu nizâm-ı müstahsene üzre ve Çorbacı Ağanın izni ve cümle ihtiyarların marifetiyle işbu terhis (suffa) tezkiresi buna talip ve râgıp olup ismi kul defterine kayıtlı olan Mahmut’a ita olundu vakt-i hacette ibraz oluna.”¹⁰

Zikredilenler gibi birtakım kaynaklarda sofa tezkirelerinin meâlen veya aynen metinleri yer almaktadır. Elde bulunan tezkire metinlerinin böyle sınırlı sayıda olması ocağın kaldırılmasından sonra yeniçerilere verilen bu belgelerin yakılıp imha edilmesinden kaynaklanmaktadır.¹¹ Necdet İşli’nin belirttiğine göre, “Yeniçeri remizlerinin taşlardan daha önemli belgeleri sofa tezkireleridir. Renkli ve şekilleri havi oluşu, halk tarafından da Yeniçeri alameti farikası olarak tanındığından; ayrıca bir kısım eserde ‘put’ olarak ifade edilen bu belgelerin Ağa kapısındaki nüshaları, ulufe defterleri ve diğer belgeler, II. Mahmut’un emriyle Ayasofya meydanındaki Haseki hamamı külhanında yaktırılmıştır. Kâğıt üzerine renkli yapılmış sofa tezkirelerinden Yeniçerilere verilen ve ailelerce saklanmış olan nüshalar haricindekilerin bulunması imkânsızdır. Sofa tezkireleri bu yüzden nadir ve kıymetlidir; çift remizli olanları ise çok daha nadirdir.”¹² Araştırmacının belirttiği gibi yeniçeriliğin ilgâsından sonra bu topluluğa ait belgeler ortadan kaldırılmıştır. Vak’a-yı Hayriyye’yi anlatan eserlerde de bu durumdan bahsedilir. Mesela Şirvanlı Fatih Efendi *Gülzâr-ı Fütûhât*’ında “ol yevm-i ferah-fezâda ba’de’l-asr mukaddeme-i ahger-i sa’îr olan âteş-i süzânla kışlaları dahi ihrâk bi’n-nâr kılınup, li-münşihli:

Kalınadı yençeriden nâm u nişân

Ka’be’den sanki silindi asnâm”¹³

şeklindeki ifadelerinde bu durumu anlatır. Aynî’nin *Nusretnâme*’sinde,

Sûret-i levh-i nişâna şâpdılar

Menhec-i küfr ü dâlâla şâpdılar¹⁴

⁹ “Yeniçeri Suffa Tezkiresi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 40, Güz 2006, s. 198.

¹⁰ Şevki Koca, *Bektaşî Kültür Argümanlarına Göre Yeniçeri Ocağı ve Devşirmeler*, Nazenin Yay., İstanbul, 2000, s. 34. (Eserdeki metin John Kingsley Birge, Bektaşîlik Tarihi, çev. Reha Çamuroğlu, Ant Yay., İstanbul, 1991 künyeli kitaptan alıntılanmıştır). Buna benzer bir metin Osman Eğri, “Yeniçeri Ocağının Manevi Eğitimi ve Bektaşîlik”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 24, Ankara, 2002, s. 113-131 künyeli makalede de yayımlanmıştır.

¹¹ *NTV Tarih Dergisi*, S. 5, Haziran 2009, s. 27.

¹² Necdet İşli, “Yeniçeri Remizleri, Taşa Atılan Bölük ve Cemaat İmzası”, *NTV Tarih Dergisi*, S. 5, Haziran 2009, s. 35.

¹³ Şirvanlı Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât (Bir Görgü Tanıgının Kalemîyle Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı)*, hzl. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yay., İstanbul, 2001, s. 13.

¹⁴ Mehmet Arslan, “Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair Edebî Bir Metin: Aynî’nin Nusretnâme’si”, *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2000, s. 335. Yeniçeriliğin kaldırılması ile ilgili diğer eserler için bkz. Mehtap Erdoğan, “Yeniçeriliğin Kaldırılışına Dair Tarihi ve Edebî Bir Eser: Emâre-i Zafer”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Konya, 2009, s. 71-107; Mehmet Arslan, *Es’ad Efendi-Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2005.

şeklindeki beytin ilk mısraında bahsedilen ve ortadan kaldırılan sûretlerden bir kısmı yukarıda Necdet İşli'nin de söz ettiği “put” addedilen sofa tezkireleri olabilir.

Fatih Millet Kütüphanesi'nde yaptığımız çalışmalar sırasında incelediğimiz bir yazma dikkatimizi çekti. Bu yazmanın ilk iki metni sofa tezkiresi başlığını taşıyordu.¹⁵ Ali Emirî Müteferrik 370 numarada kayıtlı yazmada tespit ettiğimiz iki tezkire metnini buraya alıyoruz. Bunlardan ilki klasik bir sofa tezkiresi metnidir. 1229/1813-14 tarihli bu tezkire Yusuf bin Yusuf isimli birine verilmiştir. Yeniçeriliğin kaldırılmasından yaklaşık on iki sene evvel hazırlanan belgenin bir yazma içine kaydedilmiş olması dikkat çekicidir. Her ne kadar metin manzum bir parça gibi mısralar şeklinde kaydedilmiş olsa da herhangi bir vezin kullanılmamıştır. Bu şekilde kaydedilmesinin sebebi secili ve ahengli bir metin olması dolayısıyladır. “Sultânü'l-berreyn ü hâkânü'l-baḥreyn kânün şâhibi el-ğâzî Sultân ḥazretlerinüñ ḳurduḡı nîzâm-ı müstaḥsen üzre kırık bir bölüḡüñ aḡası izniyle ve orṡa başısı ve ‘aşcısı ve yoldaşanı ma‘rifetleriyle işbu Yūsuf bin Yūsuf’ı şofalı yoldaş zümresine ilḥâk idüp ve şofa defterine ḳayd idüp ve şofalı yoldaşumuz olup işbu sened yedine i‘ṡa olındı vaḳt-ı ḥâcetde ibrâz olına.” ifadeleri söylediklerimizi kanıtlar mahiyettedir. Mecmuada bulunan klasik tezkire metni aşağıdaki gibidir:

1b Şüret-i Şofa Tezkiresi

‘Ünvân-ı şeref-ârâ-yı¹⁶ mülükânî
salṡanat-ı ḥazret-i sultân-ı birânı (?)
dergâh-ı ‘âlî ni‘met-i zıll-ı şâhî
ḥazret-i pâdişâh-ı zamânî
âmâde ‘asâkir-i muvaḥḥ[id]in mü‘m[in]in
cengâverân ḳahramânânî
şâyeste-i eşmâlinedür âferîn
leşker-i yeñiçeriyle ney (?) miyânı
mü‘miniyüz el-ḥamdüli’l-lâh ḳâlû belâdan beri
Ḥaḳḳ’uñ birlüḡine eylemişizdür iḳrârı
bu yola virmişizdür cânıla seri
vardur nebîmüz Aḥmed-i Muḥtâr cenâbı
ezeliden berü mestâneleriyüz
nür-ı İlâhî’den¹⁷ pervâneleriyüz
bir bölük bu cihânda serseri dîvâneleriyüz
şayılmayuz barmaḡıla
dükenmeyüz ḳırmaḡıla
taşradan şo[r]maḡıla
kimse bilmez ḥâlümüzü
on iki imâm ve on iki ṡarîḳat cümlesi didi beli
sultânü'l-berreyn ü hâkânü'l-baḥreyn
kânün şâhibi el-ğâzî Sultân
ḥazretlerinüñ ḳurduḡı nîzâm-ı
müstaḥsen üzre kırık bir
bölüḡüñ aḡası izniyle ve orṡa başısı
ve ‘aşcısı ve yoldaşanı ma‘rifetleriyle
işbu Yūsuf bin Yūsuf’ı şofalı
yoldaş zümresine ilḥâḳ

¹⁵ 12 varaklık yazmanın geri kalan kısmında da “Ricâlu'l-lâh”tan bahseden mensur bir metin (2b); aynı konuyla alakalı mensur Arapça bir metin daha (3a); dairesel bir yıldız falı (3a); “Hazâ eşref-i levḫi'l-ḥayât ve levḫi'l-memât” başlıklı 10 beyitlik bir metin ve hayat ve memat levhaları (3b); ilm-i remille alâkalı mensur bir metin ve alta ilgili üç levha (4a); dört halifeyle ilgili olarak anlatılan bir hikâye (4b); “Melhemedin intihâb olunmuşdur” başlıklı bir melheme metni (5a-11a) ve “Rüz-nâme-i Muhtaşar” başlıklı bir metin (11a-12a) bulunmaktadır.

¹⁶ Kelimeler metinde “شرف ارانى” şeklinde yazılmıştır.

¹⁷ Kelime metinde “اليهدن” şeklinde yazılmıştır.

idüp ve şofa defterine kayd idüp
ve şofalı yoldaşumuz olup işbu sened
yedine i'fâ olındı vaqt-ı
hâcetde ibrâz olına.

1229/1813-14 Ğurre-i Rebi'ü'l-âhır

Yazmada dikkat çekici olan asıl tezkire metni "Tezkire-i Şofa Diğer" başlığıyla kayıtlı olmaktadır. Kaynaklarda karşılaştığımız sofa tezkirelerine benzemeyen bu metin aruzun hezec bahrinin mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün kalıbıyla yazılmış olup 5. ve 15. beyit hariç aa aa aa şeklinde kafiyeleşmiştir. Şairi belli olmayan 15 beyitlik bu şiirin bir çeşit yeniceri ahdi gibi yazıldığı görülmektedir. Metin aşağıdaki gibidir:

- 2a Tezkire-i Şofa Diğer
. _ _ _ / . _ _ _ / . _ _ _ / . _ _ _
- 1 Şeref-'ünvân u İskender-nişân şâh-ı cihân-bânî
Ferîdün-menzilet Cem-şevket ü hâkân-ı devrânî
 - 2 Mu'allâ bâr-geh-i der-gâh-ı 'âlî zıll-ı Raḥmânî
Cenâb-ı ḥâzret-i ser-tâc-ı şâhân-şâh-ı bî-şânî
 - 3 Cihân şâhib-kırânı pâdişâh-ı 'âlemüñ şânı
Yüzi aḳ 'asker-i cengâverân u ḳahramânânı
 - 4 Boyun egdük şerî'at yolına ḳıldıḳ fedâ cânı
İdüp ḳâlû belâ vaḳtinde hep ikrâr u imânı
 - 5 Bizüm yoldaşumuz hep ehl-i sünnet ve'l-cemâ'atdur¹⁸
Bezer(?) dîn-i mübînüñ cân u serden geçdi ḳurbânı
 - 6 Nebimüzdür ḥabîb-i ekrem ü memdüḫ-ı Yezdânî
Ocaḡuñ Ḥac[ı] Bektâş-ı Velîdür pîr-i şâyânı
 - 7 Bize üçler yediler kırḳlaruñ el verdi mihmânı
Bize ḥâzret nebi¹⁹ rehber olur eylerseñ erzânî
 - 8 Ezelden cümlemüz mestâneyüz tüt güş-ı iz'ânı
Ser-â-ser bir bölük divâne-yüz lâf añlama anı
 - 9 Mahabbet şem'ine pervâne-yüz ḳıldıḳça devrânı
Ele aldıḳça biz şıdḳ ile şemşîr-i dem-efşânı
 - 10 'Adû-yı dîn ü devletden şaḳar yek ḥamle biñ ḳanı
Yeñiçerinüñ²⁰ olmaz hem ḥesâb u ḥadd u pâyânı
 - 11 Dükenmez bir gürühuz tâ ölince bu cihân fânî
Bilinmez hâlümüz 'âlemde baḳ aç çeşm-i 'irfânı

¹⁸ Bu mısradaki kafiye düzeni değişmiştir.

¹⁹ "Ḥâzret-i nebi" şeklinde olması gereken ifade vezin gereği böyle okunmuştur.

²⁰ Kelime metinde "Yeñiçeriyânüñ" şeklindedir. Vezin gereği bu şekilde tamir olundu.

- 12 Meger kim kulluğa el bağlayansa ma'rifet kânı
Biz[e] eyler imâm-ı ehl-i sünnet emr ü fermânı
- 13 Cemâ'atsüz imâma iktidânuñ var mı imkânı²¹
Hem on iki imâma hağ diyenler buldı cânânı
- 14 Hem on iki tarîkatde bulur biçäre dermânı
Biz itdük cümlesin taşdığ bâ-tevfîk-ı Rabbânî
- 15 Urur ser-keşlere hep Hâcı Bektâş-ı Velî zencîr
İtâ'at kıl odur yüz toğsan altı ortaya bir pîr²²

Yazmada karşılıklı sayfalarda yer alan bu iki metnin dikkat çekici noktalarından biri olarak, ikinci metnin ilkinin nazma çekilmiş hâli olduğunu söylemek yanlış olmaz. Mesela ilk metindeki “Hağk’uñ birlüğine eylemişizdür ikrârı bu yola virmişizdür cânıla seri” şeklindeki ifadeler diğer metinde

Boyun egdük şerî'at yolına kılduk fedâ cânı
İdüp kâlû belâ vaktinde hep ikrâr u imânı

beytiyle; “şayılmayuz barmağıla, dükenmeyüz kırmağıla, taşradan şo[r]mağıla kimse bilmez hâlümüzi” ifadeleri de

Dükenmez bir gürühuz tâ ölince bu cihân fânî
Bilinmez hâlümüz ‘âlemde bağ aç çeşm-i ‘îrfânî

beytiyle nazma gelmiştir.

Mensur metinde başlangıçta “mülükânî, kahramânânı, miyânı” gibi secili kelimelerdeki “-ânı” kullanımı manzum metnin de ahengini oluşturan kafiyeyi teşkil etmektedir.

Sofa tezkirelerinin yeniçeri gülbanglarıyla da ortak söyleyişlerinin olduğu görülmektedir. Ahmet Rifat yeniçerilerden bahsederken “...cemiyyetlerinde ve büyük bir işe teşebbüslerinde ve ez-cümle muhârebeye esnâ-yı mübâşeretlerinde (Allâh Allâh illallâh celîlü'l-Cebbâr mu'înü's-Settâr Hâlikü'l-leyl ve'n-nehâr üçler yediler kırklar kerem-i Ali pîrimiz Hâcı Bektâş-ı Velî) diyü gülbang çekerler idi.”²³ diyor. Bu ifadeler yukarıdaki tezkire metinleri ile karşılaştırıldığında ortak ibarelerin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Klasik Türk Edebiyatı muhteva ve şekil özellikleri itibarıyla şüphesiz çok zengin bir edebiyattır. Yazar ve şairlerin muhayyile ve zekâsı bu edebiyatta çok farklı şekillerde tezahür edebilir. Sanatçının resmî bir belgeyi bile manzum hâle sokarak edebîleştirildiği görülebilir. Şüphesiz bunun en karakteristik örnekleri manzum mektup ve arz-ı hâllerdir.²⁴ Mensur bir belgeyi mecmuanın içine kaydetmek de yeni bir kullanım değildir. Nitekim böyle resmî belgelerin, hatt-ı şerîf sûretleri gibi, mecmualara kaydedilmesi söz konusudur. Kimi kaynaklarda yeniçeri hüviyet belgesi, kimilerinde terhis belgesi diye adlandırılan ve günümüzde pek nadir olarak bulunan sofa tezkirelerinin bir şair tarafından nazma çekilmiş olması yenilik peşinde olmanın bir başka mertebesidir. Bir mecmua içinde tespit ettiğimiz metinlerin başka versiyonlarının farklı yazmalarda bulunabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Burada düşünülmesi gereken

²¹ Kenarda “İşâret olan mışra'a bu mışra' dağı muğâbil olunur 'Bize mağlûb olur 'aşruñ nice Sâm u Nerîmân'ı” ifadeleri kayıtlıdır.

²² Bu beyitte de kullanılan kafiye değişmiştir.

²³ Ahmet Rifat, *Lügat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye*, C. 5-6-7, Ankara, 2004, s. 224.

²⁴ Konuyla ilgili bkz. Rasih Erkul, “Edebî Dilekçe Olarak Kasideler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı)*, S. 39, Erzurum, 2009, s. 753-762; Dilek Batıslam, “Divanlardaki Manzum 'Arz-ı Hâller’”, *Turkish Studies*, Volume 3/1, Winter 2008, p. 209-218, vb.

konulardan biri acaba şair böyle bir metni neden kopyalamak ve nazma çekmek ihtiyacı hissetmiştir? Bunun sebepleri mecmuanın tertip tarihine göre değişir. Mecmua eğer yeniceriliğin kaldırıldığı tarihten önce tertip edilmişse, burada yeni bir deneme yapmak isteyen mecmua tertipçisi (belki şair) bu metni kopyalamış, onu nazma çekmiş veya nazma çeken birisinin şiirini alıntulamıştır. Yazmadaki ilk tezkire metni Vak‘a-yı Hayriyye’den yalnızca on iki yıl önce hazırlanmıştır. Eğer manzum metin de aynı tarihlerde yazılmışsa şairin Bektaşî, hatta bir yeniceri olma ihtimali de düşünülebilir. Manzum tezkire, ocağın kaldırılmasından sonra yazılmışsa yakılan tezkire metinlerinden birini bir vesileyle ele geçiren kişi şiiri yazmış veya kopyalamıştır.

Kaynakça

- Afyoncu, Erhan**, “Yenicerinin Hüviyet Cüzdanı”, *Hürriyet Tarih Dergisi*, 5 Şubat 2003, s. 17-19.
- Ahmet Rifat**, *Lûgat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye*, C. 5-6-7, Ankara, 2004.
- Arslan, Mehmet**, *Es‘ad Efendi-Üss-i Zafer (Yeniceriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2005.
- Arslan, Mehmet**, “Yeniceriliğin Kaldırılmasına Dair Edebî Bir Metin: Aynî’nin Nusretnâme’si”, *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, Kitabevi Yay., İstanbul, 2000, s. 319-370.
- Ayverdi, İlhan**, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, C.III, Mart 2006.
- Batıslam, Dilek**, “Divanlardaki Manzum ‘Arz-ı Hâller”, *Turkish Studies*, Volume 3/1, Winter 2008, p. 209-218 .
- Baykal, Bekir Sıtkı**, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Birge, John Kingsley**, *Bektaşîlik Tarihi*, Çev. Reha Çamuroğlu, Ant Yay., İstanbul, 1991.
- Eğri, Osman**, “Yeniceri Ocağının Manevi Eğitimi ve Bektaşîlik”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 24, Ankara, 2002, s. 113-131.
- Erdoğan, Mehtap**, “Yeniceriliğin Kaldırılışına Dair Tarihî ve Edebî Bir Eser: Emâre-i Zafer”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Konya, 2009, s. 71-107.
- Erkul, Rasih**, “Edebî Dilekçe Olarak Kasideler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı)*, S. 39, Erzurum, 2009, s. 753-762.
- İşli, Necdet**, “Yeniceri Remizleri, Taşa Atılan Bölük ve Cemaat İmzası”, *NTV Tarih Dergisi*, S. 5, Haziran 2009, s. 34, 35.
- Kafadar, Cemal**, “Yeniceriler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, 1994, s. 472-476.
- Koca, Şevki**, *Bektaşî Kültür Argümanlarına Göre Yeniceri Ocağı ve Devşirmeler*, Nazenin Yay., İstanbul, 2000.
- Koçu, Reşad Ekrem**, “Esnaf”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul, 1971, s. 5314-5335.
- Mustafa Nuri**, *Netâyicü’l-Vukû‘ât*, Cild-i Sâlis, İstanbul, 1327.
- Pakalın, Mehmet Zeki**, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., C.III, İstanbul, 1993.
- Sertoğlu, Mithat**, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986.
- Şirvânî Fatih Efendi**, *Gülzâr-ı Fütûhât (Bir Görgü Tanığının Kalemîyle Yeniceri Ocağının Kaldırılışı)*, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi Yay., İstanbul, 2001.
- “Yeniceri Suffa Tezkiresi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 40, Güz 2006, s. 198.
- Yılmaz, Fehmi**, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2010.

İstanbul Marmara Surları ve Üzerinde Bulunan Limanlar

Yrd. Doç. Dr. Halûk ÇETİNKAYA

Özet

İstanbul'un kara surları mükemmelliğe erişirken deniz surları ihmal edilmiş ve inşaatları daha sonraki bir tarihte başlamıştır. Marmara surlarının uzunluğu 8,5 kilometreye varmıştır. 15. yüzyıl başı itibariyle de üzerinde 188 kule ve 13 kapı bulunur durumdaydı. Bu surlar 447 ve 1807 yılındaki doğal afetlerin ardından büyük çapta onarılmışlardır. İlk aşaması 1871 ikinci aşaması 1910'da olan Rumeli demiryolunun inşaatı sırasında surlarda büyük tahribat meydana gelmiştir. Marmara surlarındaki son yıkıcı faaliyet ise 1957-59 yılları arasındaki Sahil yolunun inşaatı olmuştur. Surlar boyunca bulunan antik limanlar defalarca isim değiştirmişlerdir. Bu limanlarla ilgili yeni bilgiler elde edilmesi, yapımları devam eden büyük altyapı çalışmaları sebebiyle mümkün olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, deniz surları, antik limanlar.

İstanbul Marmara Walls And Harbours On Them

Abstract

As the land walls reached perfection, sea walls were omitted and their construction started at a later date. The Marmara sea walls reach the length of 8.5 kilometres and by the beginning of the 15th century it had 188 towers and 13 gates. The walls were constantly restored between 447 and 1807 due to the destructive natural phenomena. A large portion of destruction was the result of the construction of the "Rumeli" railroad in 1871 and later 1910. The last major factor in the destruction of the Marmara sea walls is the construction of the coastal road between 1957-1959. The ancient harbours, which changed their names several times, can be studied more clearly due to on going infrastructural projects.

Key Words: Istanbul, sea walls, ancient harbours.

1- İstanbul'un Tarihi

Kısa bir süre önce başlayan büyük ölçekli altyapı çalışmaları sayesinde şehir ve tarihi hakkında daha önce bilinmeyen yeni veriler ortaya çıkmıştır. İstanbul'un en eski yerleşimleri tarih öncesi döneme ait olup çoğunluğu Anadolu yakasındadır. Bunlardan Fikirtepe kültürü adıyla anılanı sadece İstanbul'da değil ama tüm Marmara bölgesinin çanak-çömlekli en erken Neolitik (M.Ö. 8000-6000) topluluğunu oluşturmaktadır.¹

Avrupa yakası yerleşimleri içinde en önemli olanı bugünkü şehir merkezinden hayli uzakta olan Yarımburgaz mağarasıdır. M.Ö. 600.000 yılı civarında insanlarca yerleşilen bu mağara Yakın Doğu'daki en eski yerleşimlerinden birini oluşturmuştur.² Bahsi geçen bu mağaradaki insan yerleşimi binlerce yıl devam ettikten sonra Bizans döneminde de sürmüştü ancak Osmanlı döneminde kullanım dışı kalmıştır.³

¹ Mehmet Özdoğan, "Tarih Öncesi Dönemde İstanbul", *Semavi Eyice Armağanı-İstanbul Yazıları*, İstanbul 1992, s. 42.

² Ufuk Esin, "İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri", *Semavi Eyice Armağanı-İstanbul Yazıları*, İstanbul 1992, s. 68.

³ Mehmet Özdoğan, "Tarih öncesi çağlarda İstanbul", *Dünya Kenti İstanbul*, yay. Afife Batur, İstanbul 1996, s. 95.

Son Buzul Çağı'nın ardından bölgenin coğrafyasındaki son ve büyük ölçekli değişiklik yaklaşık olarak M.Ö. 8000 civarında olmuştur. Bu dönemde İstanbul'un kıyı şeridinin ana hatları bugün görülebildiği biçimiyle şekillenirken Yenikapı ile Yeşilköy arasındaki koylar alüvyonlarla dolmuştur.⁴

Marmaray kazıları sırasında Yenikapı'da M.Ö. 6. binde ahşap dikmeli, çamur sıvalı evlerden oluşan küçük bir yerleşimin varlığının tespit edilmesi daha önce bilinmemesi itibarıyla şehir tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.⁵

M.Ö. 4000 ile 1000 yılları arasındaki dönemde Yakınoğu, Ege ve Anadolu'da gözlenen çok hızlı kültürel gelişimin İstanbul'daki Bakırköy (Ayamama) ve Sultanahmet (hipodrom) yerleşmelerini etkilediği görülür. Öte yandan M.Ö. 1000 civarında tüm Balkanları etkileyen göç dalgasının İstanbul'a eriştiği Silivri (Sülüklü mevki) ve Sultanahmet (İstanbul Arkeoloji müzeleri ek inşaat) yerleşimlerinden anlaşılmaktadır.⁶

İzleyen dönemde bugüne aktarılan geleneksel söylenceye göre kent M.Ö. 660 civarında bugünkü Topkapı sarayı bölgesinde Byzantion adıyla kurulmuştur.⁷ Trak kökenli bir ad olan Byzas'ın kentin kurucusu olduğu düşünülmüştür.⁸ Daha önce de Balkanlar ve Güneydoğu Avrupa'dan gelen Frig ve Bithyn gibi Trak kavimleri sırasıyla M.Ö. 1200 ve M.Ö. 700'lerde Anadolu'ya yerleşmişlerdir.⁹

Byzantion adıyla anılan yerleşmeyi de olasılıkla Traklar kurmuşlardır. Öte yandan antik bir kaynağa göre Khalkedon (Kadıköy)'un kuruluşundan onyediy yıl sonra bu yerleşim Megara'lılarca kurulmuştur.¹⁰ Khalkedon'un kuruluş tarihi olarak antik çağ yazarlarınca M.Ö. 685 verildiğinden¹¹ Byzantion'un da M.Ö. 658 civarında kurulmuş olması gerekmektedir.

Kentin bu geleneksel kuruluş tarihi M.Ö. 660 yılı civarı olarak düşünülmektedir.¹²

Byzantion kentinin varlığına işaret eden buluntular içinde en erken tarihli olan arkeolojik kalıntılar Sarayburnu bölgesinde ve moloz toprağı içerisinde bulunmuş olan Proto-Korinth (M.Ö. 7. yy) çanak çömlek kırıklarıdır.¹³

1. Darius komutasındaki Persler tarafından M.Ö. 512 tarihinde kent istila edilmiştir.¹⁴

Byzantion kenti ekonomisinin önemli bir bölümünü balıkçılık oluşturuyordu.¹⁵ M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda konumu sebebiyle ticaretten çok büyük gelirler elde etmiş olan kent, bu sayede Yunan şehir devletlerinin iç mücadeleleri sırasında vergi ödeyerek işgalden kurtulmuştur.¹⁶

M.Ö. 400 yılında Pers devletinin iç çatışmalarında paralı asker olarak yer almış ve evlerine dönen Yunan ordusunun komutanlarından Ksenophon, Byzantion şehrinde askerlerinin başlarından geçenleri anlatırken disiplini sağlamak amacıyla orduyu Thrakion adlı meydana düzene soktuklarını bildirmektedir.¹⁷

M.Ö. 4. yüzyılın ikinci yarısında Khalkedon'un işgali ve Selymbria ile siyasi açıdan birleşme anlaşması sonucunda Byzantion şehir devletinin sınırları Makedonya krallığı sınırlarına kadar ulaşmıştır. Başlangıçta dostça olan ilişkiler zamanla bozulmuş 2. Philippos M.Ö. 340-339 yıllarında

⁴ Sırrı Erinc, "İstanbul Boğazı ve Çevresi. Doğal Ortam: Etkiler ve Olanaklar", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı: 20-21 (1974-77), s. 10.

⁵ Zeynep Kızıltan, "Marmaray Projesi ve İstanbul'un Gün Işığında Çıkan 8000 Yılı", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı: Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları*, İstanbul 2007, s. 18.

⁶ Özdoğan, "Tarih Öncesi Çağlarda İstanbul", a.g.e, İstanbul 1996, s. 100.

⁷ Doğan Kuban, "Bizantion", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1994, s. 258.

⁸ Oğuz Tekin, *Eskiçağda İstanbul*, İstanbul 2005, 3. baskı, s. 5.

⁹ Afif Erzen, *İlkçağ Tarihinde Trakya: Başlangıçtan Roma Çağı'na Kadar*, İstanbul 1994, s. 75.

¹⁰ Herodotus, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, 3. baskı, İstanbul 1993, IV. 144.

¹¹ Plinius, *Naturalis Historia*, tr. H.R. Rackham, London 1958, V. 42.

¹² Kuban, "Bizantion", a.g.e., s. 258.

¹³ Aziz Ogan, "1937 Yılında TTK Tarafından Yapılan Topkapı Sarayı Hafriyatı" *Belleten 4* (1940), s. 318-327.

¹⁴ Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 16.

¹⁵ Strabon, *Geographika*, çev. Horace L. Jones, London 1917, VII. 6.2.

¹⁶ Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özek, İstanbul 1998, s. 3.

¹⁷ Ksenophon, *Anabasis-Onbinlerin Dönüşü*, çev. Tanju Gökçöl, 2. baskı, İstanbul 1998, VI, 24.

kenti kuşatmış ama geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁸

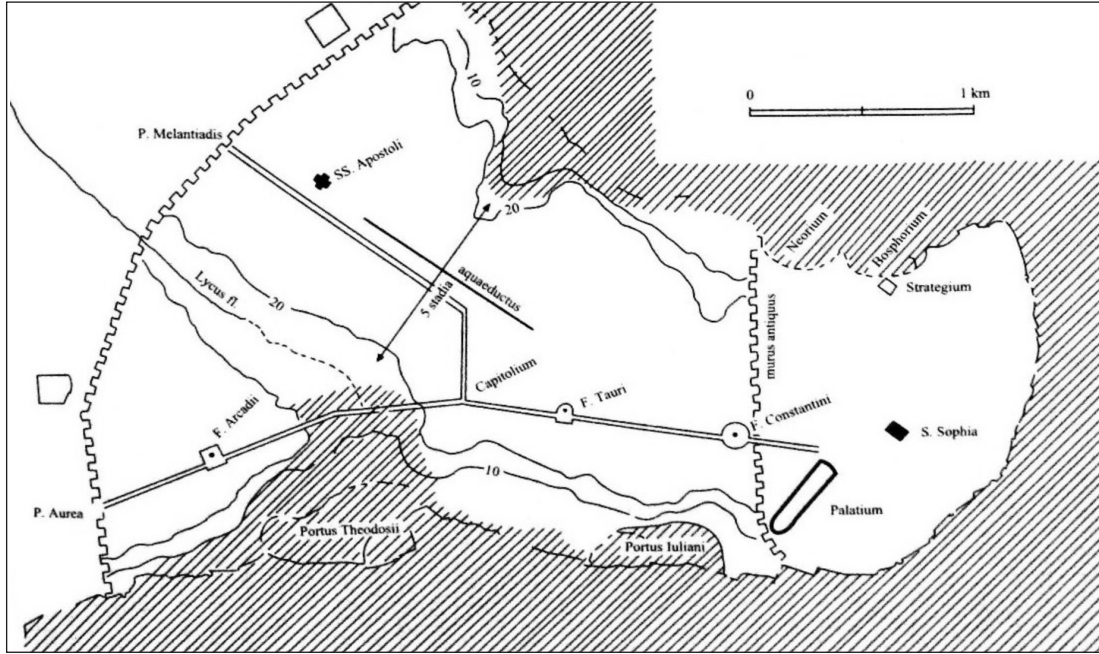
Yaptıkları göç ile tüm Yunan dünyasındaki dengeleri değiştiren Keltler, M.Ö. 278/277'de Byzantion'a biri Leonnorios diğeri Luturios komutasında iki grup olarak varmış, yardımlarına ihtiyaç duyan Bithynia kralı 1. Nikomedes'le yaptıkları anlaşma uyarınca kenti yağmalamadan Bithynia kentleri dışında ele geçirilecek kentleri yağmalama sözü verilerek Anadolu topraklarına geçmişlerdir.¹⁹

M. Ö. 146'dan itibaren Roma'ya bağlanan kent, M.Ö. 74 tarihinde Bithynia eyaletine dahil edilmiştir.²⁰

Roma idaresindeki kentte imar faaliyetleri sonucunda çok sayıda tapınak, meydan ve su tesisi oluşturulmuştur. Roma imparatorluk tahtı için mücadele eden komutanlardan Septimius Severus tarafından 193 yılından itibaren iki yıl muhasara edilen kent açlıktan 195 yılında teslim olmuştur.²¹

Şehir 3. yüzyıl ortalarından itibaren Got akınlarına maruz kalmış, kısmen tahrip edilmiş ve Gotlar nihayet 269/270'de 2. Klaudius tarafından yenilmiş ve bir tehdit olmaktan çıkmışlardır.²²

Uzun taht mücadelesinin ardından tek hükümdar olan 1. Konstantinus şehri 4 kısım 326'da yeni başkent olarak seçmiş ve şehrin yeni başkent olarak resmi açılışı 11 mayıs 330'da olmuştur.²³

Çizim 1 Mango'ya göre 4. yüzyıldaki olası görünüm.

2-Surlar

Şehrin savunmasında çok önemli rol oynamış olan surların kara bölümü yüzyıllar içinde mükemmelliğe erişmişken deniz tarafı surları aynı oranda önemsenmemiş ve yapımları daha geç dönemlerde başlamıştır.

¹⁸ Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, s. 16-17.

¹⁹ Stephen Mitchell, *Anatolia: Land, Men, And Gods in Asia Minor. The Celts And The Impact Of Roman Rule*, vol. I, Oxford 1995, s. 15-16.

²⁰ Wolfgang Müller-Wiener, a.g.e., s. 18.

²¹ Müller-Wiener, a.g.e., s. 19.

²² Tekin, a.g.e., s. 35.

²³ Jacob Burckhardt, *The Age of Constantine the Great*, tr. Moses Hadas, New York 1989, s. 347-348.

2.1- Kara Surları

Byzantion kentinin başlanıcından hemen sonra surlara sahip olduğu düşünülmektedir.

M.Ö. 400 yılında paralı asker olarak gittikleri Persia'dan dönen Atinalı askerler arasında yer alan komutanlardan Ksenophon'un bildirdiğine göre bir anlaşmazlık sonucu askerlerinin kent surlarını aşarak içeri girdiklerini bildirmektedir.²⁴

195 yılında şehri ele geçiren Septimius Severus kendisine karşı koyduğu için şehir halkını cezalandırmış ancak şehri savunmasız bırakmamak için şehrin surlarını onartmıştır.²⁵

258-269 yılları arasında Got akınları sırasında zarar gören surlar hem bu tarihlerde hem de 285-289 yılları arasında tamir edilmişler bu sayede şehir ve halkı zarar görmeden kalabilmişlerdir.²⁶

Şehrin yeni başkent olmasının ardından efsanevi kurucu Byzas zamanından var olduğu düşünülen surlar 328 yılında imparator 1. Konstantinus tarafından genişletilmiştir.²⁷ 1. Konstantinus devri surlarının sınırları kesin olarak bilinmemekle beraber Samatya'da bugün Cerrahpaşa hastanesinin olduğu noktada bir yerde 1509'a kadar varlığını sürdürmüş olan İsa kapısı ya da Ese kapısı adıyla anılan noktada sonlandıkları düşünülmüştür.²⁸

Öte yandan hiç iz bırakmadan yok oldukları düşünülen 1.Konstantinus surlarına ait bir kısım yakın tarihlerde Yenikapı'da yapılmış olan Marmaray kazıları sırasında bulunmuştur.²⁹

Kara surlarının bugün de görülebilen büyük kısmı 2. Theodosius tarafından 412-414 tarihleri arasında yapılmıştır.³⁰

2.2- Deniz Surları

Yaklaşık 8,5 kilometre uzunluğundaki surların üzerinde 15. yüzyıl başları itibariyle 188 kule ve 13 kapı bulunmaktaydı.³¹

Her ne kadar şehrin en erken dönemlerinden itibaren deniz tarafında surların bulunduğu bazı araştırmacılarca iddia edilmişse de³² olasılıkla tehlikenin kara tarafından beklenmesi ve kuvvetli akıntılar ve rüzgarların kıyıları çıkarma yapmayı güçleştirmesi sebebiyle deniz tarafına uzunca süre sur yapılmamıştır.

Deniz kıyısında sur bulunmadığına dair eldeki en erken bilgi M.Ö. 400 yılına aittir. Atinalı askerler kent surlarından bir komutanın girişini sur tarafını tutmak suretiyle önlediklerinden Spartalı komutan Anaxibius, bulduğu bir kayıkla sur bulunmayan deniz kıyısından şehre tekrar girebilmiştir.³³

Deniz surlarının 1. Konstantinus tarafından yaptırıldığı iddia edilmişse de³⁴ bu surların inşaatının 439'da olduğu genel kabul edilen görüştür.³⁵

2.3- Deniz Surlarındaki Tahribata Sebep Veren Olaylar Ve Onarımlar

Surlar inşa edilmelerinden kısa bir süre sonra 447 yılındaki depremde hasar görmüş ve onarılmışlardır.³⁶ Bu onarıma ait tamir kitabesi 19. yüzyılın ortalarında Yenikapı civarında görülebilirken daha sonra kaybolmuştur.³⁷

²⁴ Ksenophon, a.g.e, VII, 1.

²⁵ Kuban, "Bizantion", a.g.e, s. 259.

²⁶ Mülller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, s. 18.

²⁷ *Chronicon Paschale 284-628 A.D.*, tr. Michael Whitby-Mary Whitby, Liverpool 2007, Olympiad 277.

²⁸ Semavi Eyice, "İlk Kuruluşta Türk Devrinin Başlarına İstanbul", *İstanbul Armağanı I Fetih ve Fatih*, yay. Mustafa Armağan, İstanbul 1995, s. 15.

²⁹ M. Metin Gökçay, "Yenikapı Kazılarında Ortaya Çıkarılan Mimari Buluntular", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı: Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları*, İstanbul 2007, s. 172.

³⁰ Clive Foss-David Winfield, *Byzantine Fortifications*, Praetoria 1986, s. 42.

³¹ Bryon Tsangadas, *The Fortifications and Defense of Constantinople*, New York 1980, s. 48.

³² Feridun Dirimtekin, *Fetihten Önce Marmara Surları*, İstanbul 1953, s. 1.

³³ Ksenophon, a.g.e, VII, 1.

³⁴ Edwin A. Grosvenor, *Constantinople*, vol. I, London 1895, s. 561.

³⁵ Cyril Mango, "Constantinople, Monuments of: Walls", *The Oxford dictionary of Byzantium*, vol I, New York-Oxford 1991, s. 519.

³⁶ Alexander van Millingen, *The Walls Of The City And Adjoining Historical Sites*, London 1899, s. 180.

³⁷ Patriarch Constantius, *Constantiniade ou Description de Constantinople Ancienne et Moderne*, İstanbul 1846, s. 21.

542,554 ve 557 tarihlerinde olan depremler şehrin büyük bölümüne hasar verdikleri gibi surlarda da yıkıcı olmuşlardır.³⁸

669 ve 675 tarihli Arap kuşatmalarında büyük donanmaların kullanılmış olması sebebiyle deniz surlarına hasar verilmiş olması hemen hemen kesindir.³⁹

7. yüzyıl sonu ve 8. yüzyıl başında imparator 3. Tiberios ve 3. Leon yaklaşan Arap tehlikesine karşı surları onartmıştır.⁴⁰

717-718 tarihlerinde şehri kuşatan Arap kuvvetlerine karşı savunmayı artırmak amacıyla sur savunmasının zayıf olduğu yerlerde güçlendirmeler yapılmıştır.⁴¹

740 yılında meydana gelen deprem sonucunda surun bazı kısımları ve kulelerinin çöktüğü tamir kitabelerinden anlaşılmaktadır.⁴²

763 yılının kışı kutup soğuklarını getirmiş, Karadeniz kıyısında metrelerce genişliğinde bir alan donmuş ayrıca kopup gelen buz kütleleri surlara hasar vermişlerdir.⁴³

Deniz surlarındaki en kapsamlı tamiratlar surlar üzerinde bulunan kitabelerden de anlaşıldığı gibi imparator 2. Mikhail ve oğlu Theophilus dönemlerinde ağırlıklı olarak 829-842 yılları arasında yapılmıştır.⁴⁴

1024 yılındaki bir yangın sonucunda zarar gören Ahırkapı civarındaki kule ve surların tamiri imparator 2. Basileios tarafından yaptırılmıştır.⁴⁵

11. yüzyılda Mangana bölgesinde surların denizle birleştiği noktada bir kumsal oluşması sebebiyle surların ileri alındığı ileri sürülmüştür.⁴⁶

1164 tarihinde Narlıkapı ve civarında surda bulunan kitabeden anlaşıldığına göre bir tamirat yapılmıştır.⁴⁷

1261 yılında kentin 4. Haçlı kuvvetlerinden geri alınmasından sonra başa geçen imparator 8. Mikhail deniz surlarında tamiratlar yaptırıp denizin doldurulmasıyla oluşan ve çıkarma amacıyla kullanabilecek bölümlere bir ön sur yapmayı planlamış ama bu fikrini hayata geçirememiştir.⁴⁸

1308 yılında surların uzun süredir tamir görmemiş kısımlarında büyük bir tamirat çalışması yapılmıştır.⁴⁹

1332 yılının 12 şubatında çok büyük bir fırtına Marmara surlarında çok büyük bir tahribata yol açmış, deniz surlarını yıkıp iç bölümlere kadar girmiştir.⁵⁰

1351 yılına ait tarihi belgeler önemli bir ayrıntıyı gün ışığına çıkarmıştır. Buna göre Cenova'dan bir saldırı bekleyen Bizans imparatoru 6. İoannes Kantakuzenos surların yükseltilmesini ve bunların önüne inşa edilmiş evlerin yıkılmasını emretmiştir.⁵¹ Bundan hareketle zaman zaman

surların denizle birleştiği noktanın dolmasıyla oluşan alanda gecekondu türü evler yapıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı fethinin hemen öncesinde yapılan iki tamirat önemlidir. Bunlardan ilki fetihden sonra bir süre Osmanlı hizmetinde bulunmuş olan çevirmen Lukas Notaras tarafından yaptırılan ve

³⁸ Tsangadas, a.g.e., s. 61.

³⁹ Necdet Öztürk, "Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları", *İstanbul Armağanı I Fetih ve Fatih*, yay. Mustafa Armağan, İstanbul 1995, s. 39.

⁴⁰ Dirimtekin, a.g.e., s. 2-3.

⁴¹ Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 312.

⁴² Bryon Tsangadas, *The Fortifications and Defense of Constantinople*, New York 1980, s. 62.

⁴³ Millingen, a.g.e., s. 181.

⁴⁴ Clive Foss-David Winfield, *Byzantine Fortifications*, Praetoria 1986, s. 70.

⁴⁵ Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 314.

⁴⁶ Semavi Eyice, *Tarih Boyunca İstanbul*, İstanbul 2006, s. 44.

⁴⁷ Foss, Winfield, a.g.e., s. 71.

⁴⁸ Müller-Wiener, a.g.e., s. 314.

⁴⁹ Foss, Winfield, a.g.e., s. 72.

⁵⁰ Millingen, a.g.e., s. 190.

⁵¹ Millingen, a.g.e., s. 190.

Ahırkapı ile Çatladıkapı arasındaki bir kitabeyle belgelenen sur onarımıdır. Diğeri ise Sırp despotu George Brankoviç tarafından yaptırılan bir kule onarımını anlatan ve Kumkapı ile Yenikapı arasında bulunan 1448 tarihli bir kitabeden öğrenilmektedir.⁵²

Osmanlı fethinin ardından 1462'de Kadırga limanının inşası sırasında surlar, kuleler eklenecek sağlamaştırılmışlardır.⁵³

1558 tarihli bir emirnameyle 1. Süleyman surların yakınına yapılacak evlerin en yakın 3 m. mesafede olması gerektiğini ilan etmiştir.⁵⁴ Ancak buna rağmen ev inşaatlarının surlara bitişik hatta üzerinde yapılmaya devam ettiği görülmüştür.

1635'de 4. Mehmet'in saltanatı sırasında sur duvarları tamir edilmiş, içerden ve dışarıdan beyaza boyanmıştır.⁵⁵

Daha önce Bizans döneminde rastlandığı gibi surların önünde zamanla toprak birikmesiyle oluşan alanlarda yapılmış olan evler 1655'de olası bir Venedik saldırısı sebebiyle yıktırılır ve surlar daha görkemli görünmelerini sağlamak amacıyla beyaza boyanmıştır.⁵⁶

1656'da dokuz ay boyunca İstanbul'da kalmış olan Fransız bir gezgin sur boyunca özellikle küçük koylarda iskele ve merdiven girişlerinin olduğu yerlerde, yer yer 50 adıma kadar bir dolgunun olduğunu bildirmiştir.⁵⁷

Sur civarına ev yapımına ilişkin başka bir emirname 1718/1719 tarihli olup bu sefer evlerin surlardan yaklaşık 4 m. mesafede olması gerektiği bildirilmiştir.⁵⁸

1722/1723'de Yalı Köşkü ve Narlıkapı arasındaki surlar yeniden inşa edilmiştir.⁵⁹

1766'da meydana gelen bir deprem sonucunda Yedikule'nin üç kulesi çökerken olasılıkla sahil surları da hasar görmüş ve onarılmışlardır.⁶⁰

1776'da surların Kumkapı, 1783'de de Bahçekapı kesiminde onarımlar yapılmıştır.⁶¹

1807'de İngiliz tehdidine karşı surlar onarılırken⁶², 1871'de Rumeli demiryolu inşaatı sırasında Çatladıkapı, Kumkapı, Yenikapı ve Davutpaşa'da surların bir kısmı yıkılmıştır. Bu yıkım 1910 civarında ikinci ray hattı inşa edilirken de devam etmiştir. Son olarak 1913/1914'te Samatya kapısı yıkılmıştır.⁶³

Yakın tarihte surlar ve kapılarındaki en büyük tahribat Sirkeci-Florya sahil yolunun inşaatı sırasında 1957-1959 yılları arasında meydana gelmiştir.⁶⁴

2.3.1- İulianus-Sophia-Kontoskalion Limanı (Çizim2)

Şehrin güney kısmındaki en erken liman, olasılıkla aynı yerde bulunan, daha erken döneme ait bir iskelenin bulunduğu, doğal bir koyun genişletilmesi ve düzenlemesi biçiminde imparator İulianus zamanında, onun adıyla anılarak yapılmıştır. İmparatorun 362 tarihinde yapı işlerini kolaylaştırıcı bir yasa çıkarması, ertesi yıl öldüğü düşünülürse limanın da inşa tarihi olmalıdır.⁶⁵ Bu limana sütunlu bir caddeyle gelinmesini sağlamak için bunun inşaatını yaptıran da yine aynı imparator olmuştur.⁶⁶

⁵² Millingen, a.g.e., s. 192-193.

⁵³ Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. yüzyılın başlarına kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 316.

⁵⁴ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul 1988, s. 58-59.

⁵⁵ P. Gugas İncicyan, *18. Asırda İstanbul*, çev. Hrand Andreasyan, İstanbul 1976, s. 6.

⁵⁶ İncicyan, a.g.e., s. 6.

⁵⁷ Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2009, s. 47.

⁵⁸ Ahmed Refik, a.g.e., s. 67-68.

⁵⁹ Müller-Wiener, a.g.e., s. 318.

⁶⁰ C.C. Carbognano, *18.yüzyılın sonunda İstanbul*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1993, s. 40.

⁶¹ Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 318.

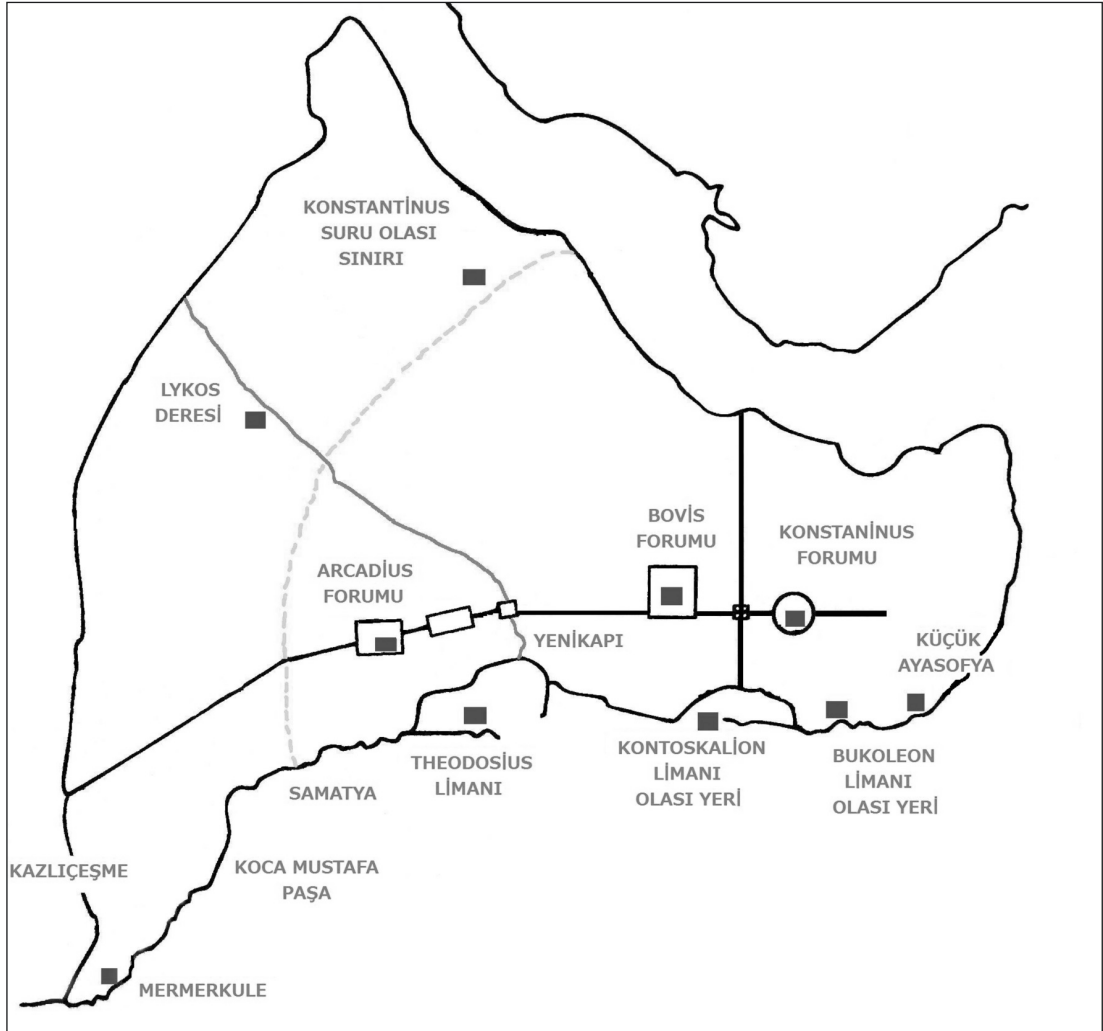
⁶² Müller-Wiener, a.g.e., s. 318

⁶³ Müller-Wiener, a.g.e., s. 318

⁶⁴ Sirkeci-Florya sahil yolu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VII, İstanbul 1994, s. 12-13.

⁶⁵ Nezahat Baydur, *İmparator İulianus*, İstanbul 1982, s. 92-93.

⁶⁶ Baydur, a.g.e., s. 92.

Çizim 2: Magdalino temel alınarak oluşturulan 1000 yılı civarı haritası

Şehrin kuruluşundan yaklaşık bir asır sonra, güney sahilleri boyunca iki liman inşa edilmesinin, bu tarih itibarıyla artan nüfus sebebiyle olduğu ileri sürülmüştür.⁶⁷

465'de geçirdiği büyük yangının ardından imparator Anastasius döneminde (hd 491-518) limanın içi derinleştirilip genişletilirken bir de mendirek eklenmiştir.⁶⁸

518) limanın içi derinleştirilip genişletilirken bir de mendirek eklenmiştir.⁶⁹

İulianus limanının batısında 425 yılı itibarıyla Kainopolis adlı ve denizin doldurulmasıyla oluşturulmuş bir mahallenin varlığı bilinmektedir.⁷⁰

560'da meydana gelen yangın büyük hasar vermiştir.⁷¹

561'de geçirdiği bir başka yangının ardından tahrip olan liman, bu kez imparator 2. İustinos (hd 565-578) tarafından yenilenmiş ve bundan sonra eşinin adı olan Sophia limanı olarak anılmaya başlanmıştır. İulianos ve Sophia limanları aynıdır.⁷²

⁶⁷ Cyril Mango, *Le Developpement Urbain de Constantinople (IVe-VIIe Siecles)*, 2. ed. Paris 1990, s. 37-38.

⁶⁸ Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul 1998, s. 8.

⁶⁹ Müller-Wiener, a.g.e., s. 8.

⁷⁰ Mango, a.g.e., s. 17-18.

⁷¹ Alfons Maria Schneider, "Brände in Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift* 41 (1941), s. 385.

⁷² Albrecht Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Bonn 1988, s. 568-570.

Olasılıkla bu dönemde İulianos limanının dolan zemini sebebiyle taraklanması gerekmiştir.⁷³

2. İustinos'un imparator olmadan önce de eşi Sophia ile oturdukları saraylarının, biri Başmelek Mikhaile diğeri ise Azize Thekla'ya ithaf edilmiş iki kiliseyi yaptırdıkları ya da onarttıkları bilinen yapıların da bu liman yakınında olduğu bilinmektedir.⁷⁴

698 yılında Sirkeci yakınlarında olduğu düşünülen Neorion limanının dolan zemininin taraklanması burada artan ihtiyaca işaret etmektedir. Bu işlemin hemen ardından ortaya çıkan veba salgını halk arasında bu taramaya bağlanmış ve uğursuzluk olarak addedilmiştir.⁷⁵

İulianus limanı 8.-9. yüzyıllarda toptan ticaret yapılan esas liman halini almıştır.⁷⁶

Bu limanın daha sonraları Kontoskalion adıyla kullanıldığı ve olasılıkla Bizans donanma ülerinden biri olduğu düşünülmektedir.⁷⁷ Kontoskalion limanının 1261'de şehrin tekrar Bizans'ın eline geçmesinden sonra imparator 8. Mikhaile Palaiologos (hd. 1259-1282) tarafından Bizans'ın ana donanma üssü haline getirildiği bilinmektedir.⁷⁸

1462 yılında Osmanlı donanmasının kullanımı amacıyla artık Kadırğa limanı adıyla bu limanda yenileştirme çalışmaları yapılmıştır. Bu liman 16. yüzyıl sonunda yaydığı kötü kokulardan etkilenen, bu bölgede sarayı olması sebebiyle sadrazam Sokollu Mehmed Paşa tarafından doldurtulmuştur.⁷⁹

1660 yılı itibariyle liman tamamen dolmuş ve burada yaptıkları derme çatma kulübelerde Çingeneler yaşamaya başlamışlardı.⁸⁰

Limanda bu dönemde yapılan düzenlemede eklenen mendirek 1819 yılındaki bir yangın sonucunda ortaya çıkmıştır.⁸¹ Kumkapı sahilinin 20. yüzyıl başında denizin içinde, çok büyük boylu kayalardan yapılmış olan mendireği hâlâ görülebilir durumdaydı.

2.3.2- Theodosius Limanı

İmparator 1. Theodosius tarafından 4. yüzyılın sonunda derince girinti yapan bir koyda Lykos deresinin denize döküldüğü noktada yeni bir liman oluşturulmuş, bu liman imparatorun adıyla anılır olmuştu.⁸² Bugün itibariyle her ne kadar limanda arkeolojik kazılar yapılmaktaysa da sınırları henüz bilinmemektedir.

Bu limanın yakınlarında erken dönemlerde var oldukları bilinen iki tahıl ambarından (horrea Alexandrina ve horreum Theodosianum) sadece birinin adının Lamia olarak değiştirilmiş haliyle 10. yüzyılda da varlığını sürdürdüğü kaynaklardan öğrenilmektedir.⁸³

Limanın 10. yüzyıl itibariyle büyük kısmının dolduğu ancak 13. yüzyılda en azından kısmen kullanılmakta olduğu iddia edilmiştir.⁸⁴

Öte yandan Theodosius limanının kullanımı son yapılan kazılarda bulunan gemilerden anlaşıldığı kadarıyla 11. yüzyıla kadar devam etmiştir. 12. yüzyıldan sonra terk edilen liman, moloz dökme yeri olmuştur.⁸⁵

Ortaçağ seyyahlarının bir kısmı tarafından görüldüğü söylenen insan kemik yığını da dolmuş olan bu limanda görülebilir durumdaydı. Şehir içinde ve dışında mezarlıkların bulunmasına karşın burada insan kemiklerinin görülebilir olmasını açıklamada yardımcı olabilecek en iyi teori 1182 yılında şehirde yaşayan Latinlere karşı yapılan kıyım sonrasında onların gömülmeyip ceset-

⁷³ Albrecht Berger, "Der Langa bostanı in Istanbul", *Istanbul Mitteilungen* 43 (1993), s. 469.

⁷⁴ Paul Magdalino, "Maritime neighborhoods of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), s. 213.

⁷⁵ Magdalino, a.g.e., s. 218.

⁷⁶ Magdalino, a.g.e., s. 212.

⁷⁷ Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul 1998, s. 9.

⁷⁸ Müller-Wiener, a.g.e., s. 30.

⁷⁹ Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 316.

⁸⁰ İncicyan, a.g.e., s. 8.

⁸¹ Nur Akın, "Kumkapı", *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*, c. V, İstanbul 1994, s. 120.

⁸² Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul 1998, s. 8.

⁸³ Paul Magdalino, "Maritime neighborhoods of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), s. 213.

⁸⁴ Cyril Mango, "The shoreline of Constantinople in the fourth century", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and everyday life papers from the International Workshop held at Boğaziçi University, Istanbul, 7-10 April 1999*, Leiden 2001, s. 25.

⁸⁵ Sait Başaran, "Demirden yollar ve Marmara kıyısında eski bir liman", *Yenikapı'nın eski gemileri*, c. I, İstanbul 2007, s. 21.

lerinin topluca atılmaları olabilir.⁸⁶

Bu limana önceleri Eleutheron limanı dendiği iddiası 16. yüzyılın ilk yarısında burada bulunmuş bir Fransız'ın yararlandığı kaynakların yanlış yönlendirmesi sebebiyle olmuştur. Gylles burada bulunduğu dönemde edindiği bilgilerden hareketle bu limanın Langa bostanında olduğunu bildiren kişi olmuştur.⁸⁷

2.3.3- Eleutherios-Kaisarios Limanı

Bugün itibariyle Eleutherios limanının ve aynı adlı sarayın Theodosius limanının daha doğusunda olduğu şeklindeki görüş dönemin kaynaklarının iyi incelenmesi sebebiyle kabul edilebilir bir görüştür.⁸⁸

Bu limanı yaptırdığı düşünülen Eleutherios'un bir elinde mala ve sırtında sepet ile tasvir edildiği bir heykelinin bulunduğu, ve bunun da liman inşa eden birini tasvir etmenin doğru bir yolu olduğu bildirilmiştir.⁸⁹

Eleutherios limanı Theodosius forumunun inşaatından çıkan molozların dökülmesi sebebiyle dolmuştur.⁹⁰

Bu liman yakınında imparatoriçe Pulcheria ve asil bir hanım olan Arcadia'nın 5. yüzyılda konutlarının olduğu ve bunlardan Arcadia'nın evinin 8. yüzyıl sonunda bu bölgeyi çok seven imparatoriçe İrene'nin sarayı ile komşu olduğu düşünülmektedir.⁹¹

Eleutherios limanı olasılıkla Orta çağdan itibaren Kaisarios limanı adıyla anılmaya başlanmıştır.⁹²

2.4.1- Boukoleon Limanı

Varlığı kaynaklardan bilinen ama kesin yeri tespit edilemeyen bu limanın Theodosius ve Kontoskalion limanlarının doğusunda, Büyük Saray'la doğrudan bağlantılı olduğu bilinmektedir.

Bölgede 5. yüzyıl itibariyle imparator 2. Theodosius tarafından inşa ettirildiği bilinen bir saray vardır. Ancak bu saraya ilişkin sonraki dönemlerde bir bahis yokken 10. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilen yeni saray kaynaklardan bilinmektedir.⁹³

Bu saray ve limanından en erken bahseden 10. yüzyıla ait bir kaynak olan imparator Konstantinus Porphyrogenitus'un *Törenler* kitabıdır.⁹⁴

Limanın kuzeyinde, Büyük Saray'ın bir parçası olan ve İustinianos evi adıyla anılan, terası ve yanındaki kalıntılarla bir topluluk oluşturan yapı bulunmaktadır. Bu bölümün inşaatının adıyla örtüşmediği ve surlarda 9. yüzyılda yapılan onarımlar sırasında yenilendiği düşünülmektedir.⁹⁵

12. yüzyılda yazdığı tarihinde Anna Komnena mermerle kaplı bu limana adını verenin büyük bir sığır ve aslan heykel grubu olduğunu, bunlardan dolayı da sadece bu küçük limanın değil ama sarayın da bu adla anıldığını belirtmiştir.⁹⁶

Bahsedilen heykel grubundan ayrı olarak bir balkonun kenarlarında yer alan mermer aslan heykelleri ve bunların üzerinde bulunduğu balkonun arka tarafındaki üç kemerli açıklık 18. ve 19. yüzyıl seyyah ve araştırmacılarınca da görülmüştür. Bu üç kemerli düzenleme 1850 yılı itibariyle hâlâ görünür durumdaydı.

⁸⁶ Paul Magdalino, "Constantinopolitana", *Aetos: Studies in Honour of Cyril Mango Presented to Him on April 14 1998*, eds. Ihor Sevcenko-Irmgard Hutter, Stuttgart 1998, s. 230-232.

⁸⁷ Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1997, s. 189.

⁸⁸ Albrecht Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Bonn 1988, s. 581-582.

⁸⁹ Alexander van Millingen, *The walls of the City and adjoining historical sites*, London 1899, s. 297.

⁹⁰ Paul Magdalino, "Maritime neighborhoods of Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers 54 (2000)*, s. 216.

⁹¹ Magdalino, a.g.e., s. 216.

⁹² Albrecht Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Bonn 1988, s. 581.

⁹³ Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyılın Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 225.

⁹⁴ Konstantinus Porphyrogeniti, *De cerimoniis: Aulæ Byzantinae*, ed. B.G. Niebuhr, Bonnæ 1829, s. 601.

⁹⁵ G.U.S. Corbett, "The building to the North of the Boukoleon harbour called the House of Justinian", *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, 2nd report, ed. D. T. Rice, Edinburg 1958, s. 173.

⁹⁶ Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 97.

Çizim 3: Tayfun Öner-Byzantium 1200'den

Bu kemerlerin 1871 yılındaki demiryolu inşaatı sırasında kaybolmalarına karşın bahsedilen aslan heykelleri İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne götürülmüşlerdir.⁹⁷ (ÇİZİM 3)

Boukoleon limanı, imparatorun özellikle şehir içinde deniz yoluyla yaptığı seyahatlerde kolaylık sağlaması amacıyla doğrudan Büyük Saray'la bağlantılıydı. Bu küçük limanın mermer merdivenlerine ulaşmadan önce aslan, boğa, ayı ve devekuşu heykelleri görülmekteydi.⁹⁸ Ancak bu heykeller olasılıkla 1509 depreminin ardından yok olmuşlardır. Bunun bir kanıtı olarak 1532 yılında elçi olarak yollanan Pietro Zen'in tasvirleri söz konusudur. Zira Zen burada sadece aslan ve boğa heykellerini ayrıntılı biçimde anlatmaktadır.⁹⁹ Yakın zamanda bu liman ve sarayın olası cephe görüntüleri çizilmiştir. (ÇİZİM 4 a-b)

Yalnızca imparatorluk gemilerinin kullanmasına izin verilen küçük liman aynı zamanda önemli 1162'de gelen Selçuklu sultanı 2. Kılıçarslan ya da 1171'de gelen Kudüs kralı Amaury gibi yabancı konukların da vardıkları yerdirdi.¹⁰⁰

13. yüzyılın ikinci yarısında saray, kenti elinde bulunduran Latinlerce Aziz Mikhael adıyla anılan bir saray kilisesine dönüştürülmüştür.¹⁰¹ 14. yüzyıldan itibaren imparatorluk sarayı terk edilmiştir.¹⁰²

1871 yılındaki demiryolu inşaatı sebebiyle başlayan tahribat, 3 haziran 1912'deki yangın¹⁰³ ve

⁹⁷ Cyril Mango, "Constantinopolitana", *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts* 80 (1965), s. 318.

⁹⁸ Bryon Tsangadas, *The fortifications and defense of Constantinople*, New York 1980, s. 54.

⁹⁹ Alexander van Millingen, *The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899, s. 270.

¹⁰⁰ Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul 1998, s. 188 d.n. 33.

¹⁰¹ Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. yüzyılın başlarına kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 227.

¹⁰² Müller-Wiener, a.g.e., s. 228.

¹⁰³ Alfons Maria Schneider, "Brände in Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift* 41 (1941), s. 401.

Çizim 4-a: Tayfun Öner-Byzantium 1200'den.

Çizim 4-b: Tayfun Öner-Byzantium 1200'den.

bunun ardından 1957’de başlayan sahil yolunun inşaatı¹⁰⁴ ile Boukoleon limanına ilişkin önemli bilgiler yok olmuştur.

Kaynakların değerlendirilmesi sonucuyla oluşturulmuş olan bu yazı sayıları artan arkeolojik kazılarla desteklenmesi durumunda şehir tarihi ve topografyası açısından çok önemli yeni bilgiler edinilmesini sağlayacaktır.

Ek

Çizim 1: İstanbul’un 4. yüzyıldaki olası görünümü (Cyril Mango, *Le Developpement Urbain de Constantinople (IVe-VIIe Siecles)*, 2. ed. Paris, 1990).

Çizim 2: 1000 yılı civarında İstanbul Haritası (Paul Magdalino, “Maritime Neighborhoods of Constantinople”, *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000)).

Çizim 3: Boukoleon Sarayı balkonu
(<http://www.arkeo3d.com/byzantium1200/boucoleon.HTML>-Tayfun Öner’den)

Çizim 4a: Boukoleon Sarayı genel
(<http://www.arkeo3d.com/byzantium1200/boucoleon.HTML>-Tayfun Öner’den)

Çizim 4b: Boukoleon Sarayı aslanlı
(<http://www.arkeo3d.com/byzantium1200/boucoleon.HTML>-Tayfun Öner’den)

¹⁰⁴ “Sirkeci-Florya sahil yolu”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1994, s. 12.

Barok Çağda Macaristan*

Dr. Gökhan DİLBAŞ

Özet

Barok sanat, Avrupa'da 16. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, tüm 17. yüzyıl boyunca devam etmiş, 18. yüzyılın ortasından itibaren etkisini kaybetmişse de, Rokay ve Rokoko gibi sanat akımlarına kaynaklık ederek aslında 19. yüzyılın başına kadar etkisini sürdürmüştür. Bu zaman dilimi içinde Avrupa kıtasında toplumsal, ekonomik, politik, askeri, dini ve sanatsal açıdan köklü değişiklikler meydana gelmiştir.

Macaristan'da Barok çağ ve Barok sanat yaklaşık olarak 1600-1772 yılları arasında yaşanmıştır. Tüm Avrupa'yı her açıdan etkileyen bu çağ ve aynı adla anılan sanat akımı Macaristan'da da etkisini toplumun her kesiminde ve sanatın her alanında göstermiştir.

Bu çalışmada Barok sanatın Macaristan toprakları üzerindeki gelişimi ve Macar toplumuna olan etkileri anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Barok, Macaristan, Macar tarihi, Macar kültürü, Macar dili.

Hungary in Baroque Era

Abstract

The Baroque art came into second part of the 16th century, continued all along the 17th century and had no effect from second part of the 18th century, but making a basic such as art trend Rocay and Rococo truly went to the head of the 19th century. In this time a lot of fundamental changes happened socially, economically, politically, military, religiously and artistic in Europe continent.

The Baroque era and the Baroque art approximately between 1600-1772 took place in Hungary. This era and mentioned same name art trend effected from every angle the Europe and its effect felt on the whole Hungarian society and the every field of art in Hungary too.

In this paper will be going to given place development of the Baroque art in Hungary and its effects to the Hungarian society.

Key Words: Baroque, Hungary, Hungarian history, Hungarian culture, Hungarian language.

Giriş

Barok kelimesinin kökeni ve anlamı hakkında birçok görüş ortaya sürülmüştür. Bugün için kabul gören tez, kelimenin Portekizce ve İspanyolca şekilsiz, acayip inci anlamına gelen barroco kelimesinden geldiği yönündedir. Barok kelimesinin İtalyanca barocco kelimesinden türediği tezi de ortaya atılmıştır¹.

Barok, sadece insanı hayrete düşüren, şaşırtan imgeler, semboller, o çağa kadar üzerinde durulmamış birtakım kavramlar, oluşumlar; bir coşkunluk, aşırılık, yeni bir şeyleri keşfetme isteklerinden meydana gelmediği gibi, aynı zamanda kökeninde Rönesans'ın yarattığı heyecan dalgasının durulmasının sonuçlarının, Karşı-Reformasyon ve Cizvit hareketinin etkilerinin,

* Barok Çağda Macaristan makalesi, Gökhan Dilbaş, *István Gyöngyösi'nin Hayatı ve Márssal Társalkodó Murányi Vénus Adlı Eserinin Dil ve Edebiyat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Hicran Yusufoglu, Ankara, 2009 adlı tezden yararlanılarak üretilmiştir.

¹ Lowry Jr. Nelson, *Baroque Lyric Poetry*, Yale University Press, 2. Edition, Connecticut, August 1963, 3; J. M., Cohen, *The Baroque Lyric*, Hutchinson University Library, 1. Edition, Modern Languages and Literature, London, 1963, 11; Gökhan Dilbaş, *István Gyöngyösi'nin Hayatı ve Márssal Társalkodó Murányi Vénus Adlı Eserinin Dil ve Edebiyat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Hicran Yusufoglu, Ankara, 2009, s. V.

ulusları oluşturan kavramların yeniden ele alınmasının, sanatın insanı harekete geçirici etkisinin keşfedilmesinin, hümanizm düşüncesinin yeni baştan yorumlanmasının ve yaşandığı çağdaki toplumsal görüngülerin izlerini taşıır². Bu düşünce silsilesi ve bunların sanata yansımalarının etkileri başta İtalya olmak üzere ilerleyen yıllarla beraber tedrici şekilde tüm Avrupa'yı, Rusya'yı, Latin Amerika ülkelerini ve daha çok mimari alanda olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkisi altına almıştır³.

Macaristan'da Barok Sanatın Gelişimi Ve Etkileri

Otuz Yıl Savaşları'nın Avrupa'da toplumsal yapılarda köklü değişikliklere yol açması, politik açıdan Avrupa'yı yeni baştan şekillendirmesi, Tuna havzasında daha tutarlı, daha güçlü ve daha birleşik bir görünüm sergileyen Avusturya Hanedan Devletleri'nin kurulması sonucunu getirdi. Bütün bunlardan başka uzun bir zaman önce Avrupa'nın tam ortasına, Macar ovasına yerleşen Osmanlılar, oraya kendi kültürlerini getirmişler, kiliselerin karşısına camiler, hamamlar inşa ederek Macaristan'ı kendi kültürel değerleriyle süslemişlerdir. Bu sonuçla Hunyadi'ler çağında İtalyan Rönesansı'nın getirilerinin etkisinde kalarak yeni bir görünüme bürünmüş olan Macaristan, Batı kültür dairesinin kenarına doğru itilmiş ve yeniden bu dairenin merkezinde yer almak için fırsat bekler olmuştur⁴. Osmanlıların 1683'te II. Viyana Bozgunu ile başlayan, 1686'da Budin'in kaybedilmesiyle yeni bir dönemece giren ve 1699 yılında Karlofça Antlaşmasıyla sonuçlanan Avrupa'dan çekilme süreci, Macaristan adına yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Macaristan gerek Osmanlıların bu toprakları terk etmesiyle, gerekse de Barok akımın kendisini Avrupa'nın her ülkesinde derin bir şekilde hissettirmesiyle beraber, yeniden Avrupa kültür dairesine girmek için arzu ettiği fırsatı yakalamış oluyordu⁵. Bu sonuçla diğer Avrupa ülkelerindeki asilzadeler gibi yaşama arzusunda olan Macar soylu sınıfının önündeki en büyük engel de kalkmış oluyordu. Osmanlıların Macaristan topraklarında bulunduğu yıllarda süregelen savaşlardan, Osmanlılarla Habsburglar arasındaki mücadeleden ve belirsizlik içeren şartlardan dolayı Macar asilzade sınıfı gelecek kaygısıyla da istediği gibi hareket edemiyor ve maddi olanaklarını tam anlamıyla kullanamıyordu. Bundan başka toplumun her kesiminde bir hareketlenme başlamış, alt kesimler toplumun orta kesimine, orta kesim de toplumun üst kesimine doğru bir ivme kazanma gayreti içine girmiştir⁶.

Osmanlıların Macaristan topraklarından çekilmesinden sonra bu topraklar üzerinde hâkimiyet kuran Habsburg hanedanlığının ilk zamanlarında onu destekleyen Macar asilzadeleri, bir süre sonra tam bağımsızlık özlemlerini dile getirmeye başlamışlardır. Osmanlılarla yapılan mücadelenin ardından şimdi sıra Habsburg'larla yapılacak olan mücadeleye gelmiş ve bu mücadeleden sonra Macaristan'ın tam anlamıyla bağımsız olacağına inanılmıştı. Nádor⁷ Ferenc Wesselényi'nin (1605-1667) izlediği politika, Erdel prensi Imre Thököly'nin (1682-1697) Habsburg'larla olan mücadeleleri Macaristan'da hatırı sayılır heyecan dalgalarına sebep oluyor, Miklós Zrínyi'nin (Hırvat banı, şair ve ordu komutanı, 1620-1664) başını çektiği her türlü yabancı hâkimiyetin kesin olarak reddedilmesi düşüncesi günden güne daha çok dile getiriliyor ve bütün bu gelişmeler Macar milliyetçiliğini sürekli olarak besliyordu. Dolayısıyla Barok sanatın ortaya çıktığı ve geliştiği 16. ve 17. yüzyıl, Macaristan adına sadece sanat açısından değil, aynı zamanda politik açıdan da son derece önemli olayların yaşandığı bir zaman dilimidir. Bütün politik, toplumsal, ekonomik, dini ve askeri oluşumlarla beraber Macaristan yeni bir döneme girmekte ve bu dönemin hâkim sanat anlayışı olan Barok akımını ve bu çağdaki dünya görüşünü benimsemektedir⁸.

² Tibor Klaniczay, *Magyar Irodalom Történet*, Második Kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 113; Dilbaş, a.g.e., s. XIV.

³ Vincent-Lucien Taple, Barok, (Çev: Galip Üstün), İletişim Yayınları, 1. Basım, İstanbul, Ekim 1992, s. 16-17; Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, (Çev: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan), Kabcacı Yayınevi, Beşinci Basım, İstanbul, Nisan 2008, s. 431; Dilbaş, a.g.e., s. X, XXII.

⁴ Taple, a.g.e., s. 101.

⁵ Dilbaş, a.g.e., s. XIV.

⁶ Dilbaş, a.g.e., s. 624.

⁷ Nádor: Macaristan'da 1848'den önce en üst yönetici konumunda bulunan kişi (László, Országh, *Magyar-Angol Szótár*, Akadémiai Kiadó, Második Kötet, Hetedik, Vátozatlan Kiadás, Budapest, 1985, 1426).

⁸ Klaniczay, a.g.e., s. 150-153; Dilbaş, a.g.e., s. 624.

Avrupa'da Reform hareketinin etkisi 16. yüzyılın sonuna doğru durur. 17. yüzyılda Reform ve Karşı-Reform hareketinin Macaristan'da toplumsal olaylar üzerindeki etkisi gitgide daha çok hissedilir. İnorganik bir yapıya sahip olan Habsburg İmparatorluğu içinde Barok akımın Macaristan sınırları dâhilinde ilk önce Erdel'de başladığını söylemek yanlış bir görüş olmayacaktır⁹. Erdel, Protestanlığın merkezi olarak konumlanırken, Krallık Macaristan'ı Katolikliğin ağırlığını hissetmeye başlar. Erdel toprakları, Barok çağda Avrupa'da Protestanlığın önemli merkezlerinden biri olmuş, burası baskılardan kaçan insanların düşündüklerini açıkça söylediği ve düşüncelerini korkmadan tartıştığı bir kültür merkezi ve düşünce üssü haline gelmiştir. Protestan Çeklerin kendi topraklarından sürgün edilmesi ve bunların bir kısmının Erdel'e gelmesi burada hatırı sayılır bir kültür yoğunluğunun oluşmasına katkıda bulunmuştur¹⁰.

Katolik Bâtthany hanedanlığından sonra Erdel'de yönetime gelen Protestan inancına sahip Gábor Bethlen (Erdel prensi, 1613-1629) tarafından kurulan Gyulaféhvár'daki okulda Avrupa'nın her yerinden gelen okutmanlar ders veriyorlardı. Erdel'e gelen kişilerin en önemlisi eğitim ve pedagoji alanında önemli görüşleri bulunan Çek hümanisti Jan Amos Comenius'tur (1592-1670). Bu arada Erdel'de İngiliz Püritenlerinin görüşlerini temsil eden (Apáczai) János Csere'nin (Macar bilgini, 1625-1659) ve matbaasıyla ünlü Miklós Kis'in (Macar matbaacısı, 1650-1702) adlarını da anmak gerekir¹¹.

Macaristan'da 1600'den 1640'a kadar bir hazırlık devresi geçiren Barok, tam anlamıyla –geç Rönesans'ın etkisine paralel olarak– 1640'lı yıllarda başlar. Bu yıllarda aristokrasi Habsburg etkisiyle beraber altın çağını yaşamakta ama bir yandan da Macar topraklarına Protestanlığın etkisi altında gelişen düşünceler girmektedir¹². Avrupa'yı baştan aşağıya fetheden Barok akım, kendisini Macaristan'da ilk önce 1629'da yapımına başlanan ve 1637'de bitirilen Nagyszombat'taki Cizvit Kilisesi'nde gösterir¹³ (Resim 1). Bu kilisenin mimari tarzı Barok çağ boyunca Macar sanatçıların etki altında bırakmıştır. Kilisenin özellikle sunak bölümünün işlemeleri Barok çağın tüm ihtişamını ortaya koyar (Resim 2). İsa'nın vaftiz edilmişinin tasvir edildiği sunak resmi Barok çağa hâkim olan sanat anlayışını yansıtırken, sunak içinde yer alan heykeller ve resimler devinimli bir yapıya sahip olup bir yandan hareket hissi verirken, bir yandan da maniyerizm akımının özelliklerini ve geç Rönesans ruhunu ortaya koyar.¹⁴

Türklerle olan mücadelenin doruk noktasına çıkması, Erdel'in bağımsızlık için verdiği mücadelenin yoğunluk kazanması, Habsburg'ların tüm ülkeye hâkim olma çabalarının artması, aristokratların yanında eyaletlerdeki soyluların da hem politik alanda, hem de sanat alanında etkilerini genişletip ekonomik ve sosyal durumlarını kuvvetlendirmeleri 1690'lı yıllara kadar sürer ki, bu da Macaristan'da Barok çağın ikinci devresini oluşturur¹⁵.

1600'den başlayıp 1690'lı yıllara kadar yaklaşık bir yüzyıl süren bu zaman dilimi içinde bir

⁹ Macaristan'da ve Erdel'de Protestan hareket çok erken devirlerden itibaren başlar. 1530'lu yıllarda Macar nüfusunun yoğun olduğu sahalarda bu yeni öğretinin hararetle tetiklendiği mihraklar belirir. Bu dönemdeki Macar Protestanlarının çalışma alanları daha çok Abaúj, Zemplén, Bihar-Békes ve batı Tuna ötesidir. Macaristan topraklarında büyük beylerin Protestan fikirlere sıcak bakması ve bu fikri benimseyenleri himaye etmesi bu sahalarda Protestanlığın yayılmasını hızlandırmıştır. Kuzeydoğuda Abaúj valisi Péter Perényi (1519-1548), Macaristan'ın batısında ise Tamás Nádaszy (1537-1562) kendi topraklarında Protestanların faaliyetlerine izin vermiştir. Ülkenin en güçlü beylerinden olan Bálint Török de (1521-1551) bu gelişmelere sempati duymuştur. İlerleyen zaman içinde Sarospatak, Szikszó, Tállya ve Gönc gibi şehirler Protestanlığın merkezi haline gelmiştir. Sopron, Komárom, Győr ve Eger'de de yeni öğretilerin yayıcıları ile karşılaşırız. Erdel'de Brassó şehri başta olmak üzere Reformasyon memnuniyetle kabul edilmiştir. Erdel meclislerinin din meselesinde hükümler vermiş olması bunun bir delilidir. Papalık elçisi Morone'nin Macaristan'ın Lutherci olduğu şeklindeki ifadesi bu durumu göz önüne sermektedir (Erdal Çoban, *Osmanlı Hâkimiyeti Altında Macar Protestanlığının Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Hicran Yusufoglu, Ankara, 1993, s. 35-36).

¹⁰ Gyula Kristó, János Barta, Jenő Gergely, *Magyarország Története Előidőktől 2000-ig*, Pannonica Kiadó, Budapest, 2002, s. 292; Dilbaş, a.g.e., s. X.

¹¹ Dilbaş, a.g.e., s. XXV.

¹² Klaniczay, a.g.e., s. 120.

¹³ Kristó vd., a.g.e., s. 294.

¹⁴ (Yazarı belirtilmemiş), "A Magyarországi Barokk és Rokoko Művészet" in içinde Változatok A Festészetben, A Szobrászatban és Az Iparművészetben, <http://www.sulinet.hu/tovabban/felveteli/2001/19ghet/muvtori/muvtori19.html> (Erişim: 19.06.2009)

¹⁵ Klaniczay, *Magyar Irodalom Történet*, Második Kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 120.

Resim 1: Nagyszombat'taki Cizvit Kilisesi.

Resim 2: Nagyszombat'taki Cizvit Kilisesi'nin içten görünüşü.

yandan Türklere karşı yapılan savaşlar, bir yandan da tam bağımsızlık seslerinin gitgide yükselmesi Macaristan toprakları üzerinde sanatın her alanında büyük dalgalanmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Miklós Zrínyi'nin Csáktornya'daki kalesinde, kont Ádám Batthyány'nın (Tuna ötesi ve Kaniye sınır bölgesinin yöneticisi, 1610-1639) Rohonc'daki sarayında, Estergon başpiskoposu György Lippay'ın (1600-1666) Pozsony'daki sarayında duvarlara asılan tablolarla Türklere yapılan savaşları yansıtan resimler vardır. Bu tabloların en ünlüsü Pápa ostromának ábrázolása (Pápa Kuşatması'nın Tasviri)'dir (Resim 3). Burada ön planda şaha kalkmış beyaz bir atın üzerindeki Türk süvarisi üzerine doğru gelen leopar desenli kaftan giymiş bir Macar süvarisiyle çarpışmakta, hareketli sahneyi ise resmin ortasında yer alan birbirlerine hücum eden süvari kıtaları oluşturmakta, arka planda ise yemyeşil ovaya kurulmuş bir ordugâh ve mavi gökyüzünün ufkunda alevler içinde yanan bir şehir görüntüsü bulunmaktadır. Bu dönemde Türklere yapılan mücadele doğal olarak kilise süslemelerini de etkilemiştir. Győr'deki bir kilisede yer alan ve ismi bilinmeyen bir ressam tarafından yapılan sunak resminin tam ortasına Meryem'i kalkanlarıyla Türk oklarından koruyan Macar azizleri László ve Imre, Gellért ve Adalbert yerleştirilmiş, bulutların üzerinde ise Aziz István (Macar kralı, 997-1038), Meryem'e Macaristan'ı anlatmaktadır (Resim 4)¹⁶

Bu dönemde heykel sanatı da büyük bir değişim geçirmiş ve bir hayli aşama kaydetmiştir. Özellikle kuzey İtalya menşeli alçı sıva heykeller – dönemin sonuna doğru taş heykeller görülmeye başlanmıştır – Macaristan'da büyük ilgi görmüştür. Hem dini mimariyi, hem de sivil mimariyi temsil eden yapılar istisnasız bir şekilde bu tür heykellerle süslenmiştir. Mimari, resim ve heykel sanatına bağlı olarak gelişen doğramacılık ve tahta oymacılığı da bu yıllarda Macaristan sınırları içinde kendine önemli bir yer edinmeyi başarmıştır. Bunun en önemli örneği 1680'li yıllarda yapılan Sopron'daki Yangın Kulesi'dir. Bu yıllarda özellikle Macaristan'ın batısında yer alan şehirlerde ortaya konan eserlerde Karşı-Reform hareketinin etkileri görülür¹⁷.

¹⁶ 14. dipnotta adı geçen internet sitesi.

¹⁷ 14. dipnotta adı geçen internet sitesi.

Resim 3: Pápa Kuşatması'nın Tasviri.

Resim 4: Győr'deki kilisenin sunak resmi.

Bu zaman dilimi içinde Macaristan'da kuyumculuk da gelişmiş, özellikle kuzey Macaristan ve Erdel bu konuda öncü rol oynamaya başlamış; Pozsony, Besztercebánya, Kassa, Kolozsvár ve Nagyszzeb'te kuyumculuk atölyeleri açılmış ve Macaristan'da üretilen değerli eşyalar tüm Avrupa'nın beğenisine sunulmuştur¹⁸.

Macaristan'da yaşanan Barok çağın 1740'a kadar süren üçüncü devresini ise Habsburg mutlakiyetçiliğinin iyice yayıldığı ve Rákóczi'nin özgürlük savaşının Macar ulusal tarihine damgasını vurduğu devir oluşturur. Bu dönemde Cizvitler artık iyiden iyiye kuvvetlenmişler, Barok çağın düşünceleri ve sanat eserleri Macaristan'ın her yanını sarmış ve çağın muazzam getirileri bu düşüncelere karşı olan toplum kesimlerini de etkisi altına almıştır¹⁹.

1740-1770 yılları arasında Barok, Macaristan'da artık tam anlamıyla yerleşmiştir. Kilisenin toplumsal sınıflar üzerindeki baskısı tedrici olarak azalmış ve Macar ulusu her açıdan yeni bir ivme kazanmıştır²⁰.

Macaristan toprakları üzerinde Barok akımın olgunluğa eriştiği ve altın çağını yaşadığı bu yıllarda gerek toplumsal, gerek dini, gerek politik ve gerekse de askeri alanlarda meydana gelen ve Macar tarihinin sayfalarında önemli yer tutan olayların sonuçları Barok sanatın her alanına hakkıyla yansır. Rákóczi'nin özgürlük savaşını takiben, ekonomik durumun iyileşmesi ve yıllardır süren savaşların yaralarının sarılmasıyla beraber başta Buda olmak üzere ülkenin her yerinde birbirini ardına kiliseler, saraylar, çeşmeler, fiskiyeli havuzlar, ihtişamlı şehir meydanları ve görkemli mezarlıklar yapılır. Macar ulusu yaşadığı kötü olayları ve toplumun ortak hafızasında derin izler bırakan felaketleri Barok tarzına uygun şekilde yapılan gösterişli binalarla aşmak istemiştir. Eszterházy, Csáky, Nádaszy, Zrínyi, Pálffy ve Batthány gibi asilzade aileleri güçlerini göstermek için yaptırarak göz alıcı yapılarla Macaristan'ı yeni baştan imar ediyorlar ve bu döneme damgalarını vuruyorlardı. Binalar heykellerle, iç fresklerle ve rölyeflerle süsleniyor, Barok yapıların

¹⁸ 14. dipnotta adı geçen internet sitesi.

¹⁹ Klaniczay, a.g.e., s. 120.

²⁰ Klaniczay, a.g.e., s. 120.

Resim 5: Macar Versailles'i diye adlandırılan Gödöllő Sarayı.

Resim 6: Gödöllő Sarayı'nın konser salonu.

Resim 7: Pál Eszterházy'nin Kismarton'da bulunan şatosu.

Resim 8: Kismarton şatosunun balo salonunun tavan süslemelerinden bir kesit.

Resim 9: Buda'da bulunan Szentháromság heykeli.

Resim 10: Franz Anton Maulbertsch'in Sümeg kilisesinin duvarına işlediği freskten bir ayrıntı.

duvarlarına ailelerin geçmiş kuşaklarına ait kişilerin ihtişamlı tabloları asılıyordu. 1751 yılında Macar Versailles'i diye adlandırılan Gödöllő Sarayı'nın yapımına başlanılır (Resim 5, Resim 6). Sopron, Székesfehérvár ve Eger'de de Barok tarzını yansıtan birçok yapı inşa edilir. Nádor Pál Pálffy'nin (1649-1654) yaptırdığı Pozsony'daki krallık sarayı bu dönem yapılarının diğer önemli bir örneğidir. Bundan başka Pál Eszterházy'nin (Macar devlet adamı ve şairi, 1635-1712) yaptırdığı Kismarton'daki şato (Resim 7, Resim 8), Erdel'de Miklós Bethlen'in (Macar siyaset adamı, 1642-1717) planlarına göre inşa edilmiş olan Bethlenszentmiklós Sarayı ve Cizvitler tarafından ülkenin çeşitli yerlerinde yapılan kiliseler de Barok sanat anlayışının dikkate değer örnekleridir²¹.

Macaristan'da Barok sanatın zirvede olduğu bu yıllarda yapıların göz alıcılığını daha da artırmak için ahşap süslemelerin ve heykellerin daha çok kullanıldığını ve bu iki unsurun gitgide yapıların asli unsurları arasında görülmeye başladığı gözlerden kaçmaz. Özellikle binaların ön cephelerinde yer alan tahta oymalar, süslemeler ve heykeller daha dekoratif bir anlayışa bürünmüştür. Bu dönemde heykel alanındaki en önemli eser hiç kuşku yoktur ki, Buda'da bulunan *Szentháromság*'tır (Resim 9). Bu ilginç eser bulutlarla ve melek başlarıyla süslenmiş, hacimli, çok yönlü bir sütunun etrafına yerleştirilmiş sanki havada uçuyormuş hissi veren bir heykel kütesinden oluşur²².

Bu çağda saraylarda Hunyadi'ler zamanında olduğu gibi yeniden İtalyan şarkıları söylenmeye başlanmıştır. Erdel'de bilimde ve sanatta en önemli rolü, tüm Avrupa'da olduğu gibi Cizvitler oynuyordu. Yeni fikirlere olumlu bakış açısıyla yaklaşılması ve Karşı-Reform fikirlerinin bu coğrafyada destek görmesi Cizvitlerin özellikle Erdel'de sistemli bir şekilde yerleşmelerine olanak sağlamıştır. İlk Cizvit yazarı olan István Szántó (1541-1612) İncil'i yeniden Macarcaya çevirmiştir. Cizvitler Ungvár'da, Sopron'da, Trencsén'de okullar, Komárom'da, Szatmár'da, Turóc'da, Gyöngyös'te, Szendrő'de, Kassa'da, Besztercebánya'da ve Szepes'te manastırlar inşa etmişlerdir.

²¹ Kristó vd., a.g.e., s. 338; Klaniczay, a.g.e., s. 155; Dilbaş, a.g.e., s. XXVI; 14. dipnotta adı geçen internet sitesi.

²² 14. dipnotta adı geçen internet sitesi.

Resim 11: Aziz Márton.

Resim 12: Ádám Mányoki'nin fırçasından Erdel Beyi II. Ferenc Rákóczi.

Cizvitlerin en önemli dayanak noktası olan eğitim, kurdukları okullarda çok disiplinli bir şekilde uygulanıyordu. Bunlar sadece okullarıyla değil, aynı zamanda matbaalarıyla da Barok çağın getirdiği yenilikçi fikirlerin yayılmasını sağlıyorlardı. Bu çağda Macaristan'da yenilikçi fikirlerin geliştiği en önemli yer, Cizvit papazlarından ve Barok edebiyatın Macaristan'daki büyük temsilcilerinden biri olan Péter Pázmány (1570-1637) tarafından 1635 yılında üniversite seviyesine yükseltilen Nagyszombat'taki Cizvit eğitim kurumudur²³.

Süsleme, resim ve heykel alanında Macaristan'da daha çok yabancı sanatçıları görürüz. Avusturyalı fresk ustası Franz Anton Maulbertsch (1724-1796) Macaristan'da birçok eser vermiş (Resim 10), yine bir Avusturyalı olan heykeltıraş Georg Raphael (1692-1741) ise Estergon başpiskoposunun heykeltıraşlığını yapmıştır. Raphael'in en önemli eseri Pozsony'daki katedralin sunak bölümünde yer alan *Aziz Márton* heykeldir. Bu eserde Aziz Márton süvari giysileri içinde bir atın üzerinde oturmuş halde aşağıya doğru eğilerek yerde çıplak şekilde yatan bir dilenciye doğru uzanmakta ve kılıcıyla kaftanından bir parça keserek dilenciye vermektedir²⁴(Resim 11). Resim alanında dönemin ünlü Macar ressamı Jakab Bogdány (1660-1724), İngiliz kralının sarayında kendine yer bulur. Bu arada verdiği eserlerle – özellikle 1712 yılında yaptığı II. Ferenc Rákóczi'nin (Erdel beyi, 1704-1711) portresi (Resim 12) – Barok çağın en tanınmış ressamı arasında bulunan Ádám Mányoki'nin de (1673-1757) adını anmak gerekir. Mányoki, Macaristan'da geleneksel hale gelen portre ressamlığının kurucusudur ve yüzyıl dönümündeki çağdaş portre ressamlığını temsil eder. II. Ferenc Rákóczi'nin portresinde onun karakterini etkileyici bir ustalıkla yansıtır, yüz renginin solgunluğu kırmızı kakım kaftanının canlı beyaz ışıltularına doğru yayılır ve ressamın yaratmak istediği etki eserin her yerinde hissedilir²⁵. Barok çağda Macaristan'da koleksiyonculuk anlayışı da oldukça gelişmiştir. Ülkenin asilzade aileleri çeşitli sanat eserlerini toplayarak

²³ Klaniczay, a.g.e., s. 123-125; Taple, a.g.e., s. 102; Kristó vd., a.g.e., s. 293.

²⁴ 14. dipnotta adı geçen internet sitesi.

²⁵ 14. dipnotta adı geçen internet sitesi.

biriktirmeye başlamışlar ve yapıları neredeyse birer müzeye dönüştürmüşlerdir²⁶.

Barok akım Macaristan'da kendini basılı eserlerde de gösterir. Cizvit başpiskoposu János Lipa (1606-1666), Macaristan'daki ilk tarım kitabı olan *Pozsonyi Kert* adlı kitabını bu zamanda basıya vermiş ve Ferenc Nadásy de (Macar devlet adamı, 1625-1671) *Mausalem* adlı eserini yine bu yıllarda yayımlatmıştır. Bu dönemdeki Macar edebiyatının büyük edebiyatçıları arasında Péter Pázmány'ını ve Miklós Zrínyi'yi özellikle anmamız gerekir. Bu iki edebiyatçı Macaristan'da Barok edebiyatın ortaya çıkmasını, kökleşmesini, olgunlaşmasını ve sınırlarının çizilmesini sağlamışlardır. Erdel sınırları içinde gelişen edebiyatta ise János Kemény (Erdel prensi, 1607-1662) ve Miklós Bethlen ilk akla gelen isimlerdir. Ancak hiç kuşku yoktur ki, Macar Barok çağının en büyük edebiyatçısı Macar Barok edebiyatının doruk noktası sayılan *Márssal Társalkodó Murányi Vénus* (1664) adlı eseri yazan István Gyöngyösi'dir (1629?-1704)²⁷.

Macar topraklarında Barok edebiyatın gelişiminde tiyatro ve okul dramaları da ayrı bir yer tutar. *Három Köröszmény leány* (Üç Hristiyan Kız), *Gryllus* (Cırcır Böceği), *Inter Vigilantiam et Torporem dialogus* (Uyanıklar ve Uyuşukların Kavgası), *Igaz papságnak tüköre* (Gerçek Rahiplerin Aynası), *Debreceni disputa* (Debrecen Tartışması), *Polyxena*, *Ernestus adolescens* (Genç Ernő), *Rythmusokkal való szent beszélgetés* (Ritimlerle Kutsal Bir Konuşma), *Ábrahám Pátriárchia fia Isak és Bathuel leánya Rebeka házasságok alkalmatosságvál lött beszélgetés* (Ábrahám Pátriárchia'nın oğlu Isak ile Bathuel'in kızı Rebeka'nın Evliliklerinin Uygunluğuna Dair Sohbet) adlı eserler Orta Çağın sonlarından itibaren Barok çağına kadar Macaristan'da tiyatro ve dramaların gelişimini görmek ve Barok çağ edebiyatına nasıl güçlü bir zemin hazırlandığını tecrübe etmek açısından özellikle önem taşımaktadırlar. Ancak bütün bunlardan başka üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir eser daha vardır: Kenyérmező Muharebesinin (1479) anlatıldığı *Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum* (Türkler ve Macarlar Arasındaki Muharebeye Dair Komedi). Bu eser, manzum biçim açısından kendisinden önceki eserlerden çok daha ileri seviyede olduğundan farklı bir konumda bulunmayı hak etmektedir. Eseri büyük bir ihtimalle Macar Barok edebiyatının en büyük şairi olan István Gyöngyösi yazmıştır²⁸.

Bu yıllarda Krallık Macaristan'ında nüfusun Protestan inancından Katolik inancına dönüşünde Katolik kilisesinin rolü gerçekten çok büyüktür²⁹. Barok sanat, Krallık Macaristan'ının sınırları içerisinde Katolik inancın güçlenmesine katkıda bulunmuş, görsel açıdan insanların manevi duygularını tamamlamış ve Protestanlığı kabul etmiş insanların inançlarını yeniden gözden geçirerek bir kez daha düşünmelerine sebep olmuştur. Krallık Macaristan'ında Barok sanatı destekleyenler Katolik ruhun temsilcileri haline gelmişlerdir³⁰.

Barok sanat, Macaristan'da Katoliklerle Protestanların karşı karşıya geldiği ortak bir alandır. Fikirlerin birbiriyle çarpıştığı, insanların neyin ne olduğunu anlama mücadelesi verdiği, başta saraylar ve köşkler olmak üzere aşağı yukarı tüm ülkede entelektüel bir havanın estiği; kısacası fikirsiz açıdan yoğun bir karmaşanın yaşandığı Macaristan toprakları üzerinde Barok sanat, Katoliklerle Protestanlar arasındaki mücadelenin en önemli ifade aracı olmuştur³¹.

Macaristan'da 16. ve 17. yüzyılda birbiri ardına meydana gelen politik, askeri, dini, toplumsal, sanatsal ve kültürel değişimler – Erdel prensi István Bocskai'nin (1605-1606) özgürlük savaşı ve Protestan inancını benimsemiş olan Nádor György Thurzó'nun (1609-1616) gerçekleştirdiği birtakım yenilikçi icraatlar vb. – bir yandan yüzyıllardır hâkim olan feodalizmin gücü kırarken, bir yandan da toplumun bütün kesimlerinde hareketlenmeye sebep oluyor, Macar toplumuna bir dinamizm getiriyor ve gelişen olaylar karşısında hem devlet adamlarının, hem de Macar

²⁶ Klaniczay, a.g.e., s. 156; Dilbaş, a.g.e., s. XXIX.

²⁷ Tibor Klaniczay, *A Magyar Irodalom Történet*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982, s. 70; Dilbaş, a.g.e., s. XXVII.

²⁸ Erdal Çoban, "Rönesans ve Barok Döneminde Macar Okul Dramaları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 46, 2, Ankara, 2006, 183-187.

²⁹ Kristó vd., a.g.e., s. 294.

³⁰ Dilbaş, a.g.e., s. 614.

³¹ Kristó vd., a.g.e., s. 295.

toplumunun daha sağlam durmasını sağlıyordu. Bütün bu gelişmelerin yanı sıra sanata daha çok önem veren yeni bir toplumsal tabakanın – Burjuva – ortaya çıkması, Barok sanatın her alanda gelişmesine, kökleşmesine ve ilerleyen zamanda bir patlama yaparak artık her çeşit duygunun ve düşüncenin sanat yardımıyla ifade edilmesine yol açtı³².

Macaristan'da Barok çağı ve Barok sanatı asıl şekillendiren feodal kökenli iki toplumsal sınıftır. Bunlar aristokratlar ve eyaletlerdeki soylulardır. Bu iki sınıf, 17. yüzyıl başında her açıdan eşit haklara sahip olmuş, ancak bu andan itibaren eyaletlerdeki soylular gitgide daha çok güç kazanmaya başlamışlardır. Çok değil, sadece birkaç on yıl içinde soylular kendi ayakları üzerinde daha sağlam durmaya başlamışlar ve aristokratların birtakım haklarını ve yetkilerini elde etmişlerdir. Bütün bunlardan başka Cizvit tarikatının etkileri ve soylu kesimin önemli temsilcilerinin Protestan inancına sahip olmaları da Macaristan'da Barok akımın daha güçlü bir şekilde yaşanmasına zemin hazırlamıştır³³.

Bir süre sonra feodal beylerin iktidar güçleri ve mal varlıkları eyaletlerdeki asilzadelerin gerisinde kalmaya başlamıştı. Büyük arazilere hükmeden ve hatırı sayılır bir mal varlığına sahip olan asilzadeler hâkimiyetleri altındaki köyleri, kasabaları ve şehirleri imar etmeye başlamış ve Barok çağa uygun sanat eserleriyle süslemişlerdir. 17. yüzyılın başında küçük birer yerleşim merkezi olan yerler, kısa zamanda ticari ve kültürel bakımdan büyük önem kazanmıştır³⁴.

Barok çağda ana diller yeniden keşfedilmiş ve her ulus kendi ana dilinde yazmak ve konuşmak için adeta seferber olmuştur. Macar Dil Yenileştirme Hareketine kadar olan devreyi kapsayan ve bu çağa denk gelen 17. ve 18. yüzyıl, Macar dil tarihi için son derece büyük bir öneme haizdir. Rönesans'ta yavaş yavaş hareketlenmeye başlayan ulusların ana dillerini geliştirme, ana dili yabancı dillerin egemenliğinden kurtarma çabaları bu yüzyıllarda zirveye çıkmış ve Macar dilinin bütün güzellikleri keşfedilmiştir. Barok çağda dilin bir ulusun en temel yapı taşlarından biri olduğu anlaşılmış, Macaristan'da da bu gerçek kabul edilmiş ve yabancı dillerin hâkimiyetinden kurtulmuş temiz bir Macarca oluşturmak için yoğun bir çalışma sürecine girilmiştir³⁵. Macar diliyle ilgili gramer kitaplarının, yazım kılavuzlarının ve sözlüklerin bu zaman dilimi içinde daha sık yazılmaya başladığını ve halkın da yabancı unsurlardan temizlenmiş bir Macarca ile yazılmış eserleri okumaya daha istekli olduğunu görürüz. Macaristan'da Barok çağda ana dile dönüş çabaları, Macar dilinin içindeki yabancı kökenli sözcükleri temizleme ve yerlerine Macarca kelimeler koyma; kısacası dil yenileştirme hareketi olarak adlandırılabilir olan aktivite toplumun her kesiminde daha çok yer bulmaya ve ses getirmeye başlamıştır³⁶. Macaristan'da yazılan eserlerde artık Macarca kullanılıyor, Almanca ve Lâtinçe ikinci planda kalıyordu. Böylece kendi dilinde okuyan, yazan ve konuşan Macar milleti kendi ulusal değerlerinin daha çok farkına varmaya başlamış, Macar milletini Macar milleti yapan nitelikleri erkenden keşfetmiştir. Katolik yenilenmenin sınırlarını da belirleyen bu sanat akımı, maddi ve manevi değerler üzerinde olduğu kadar halkın günlük yaşamı ve alışkanlıkları üzerinde de etkili olmuştur. Barok sanat rahatlayan ortamla beraber Macar toplumu içinde öyle bir hale geldi ki, toplumun en üst kesiminden en alt kesimine kadar onu etkiledi, ulusal bir dil oluşturma çabalarının rüzgârını da arkasına alarak toplumsal katmanları birbirine yaklaştırdı ve Macar toplumunun bütün kesimlerini birbirine kaynaştırdı³⁷. Özellikle ana dilde yayımlanan eserler hem Macarca'nın gelişmesine ve benimsenmesine katkıda bulunmuş, hem hümanizm düşüncesini beslemiş, hem Macar kültürünü ve tarihini unutturmamış ve hem de Macar edebiyatının diğer Avrupa edebiyatlarından kopmamasını sağlamıştır³⁸.

³² Klaniczay, a.g.e., s. 123.

³³ Klaniczay, a.g.e., s. 119.

³⁴ Klaniczay, a.g.e., s. 119.

³⁵ Ferenc Bíró, A Felvilágosodás Korának Magyar Irodalma, Balassi Kiadó, Budapest, 1994, s. 29.

³⁶ Kristó vd., a.g.e., s. 292.

³⁷ Kristó vd., a.g.e., s. 338-339; Klaniczay, a.g.e., s. 121; Dilbaş, a.g.e., s. XXX.

³⁸ Klaniczay, a.g.e., s. 154-159.

Sonuç

Macaristan'da esas itibarıyla 1600-1772 yılları arasında tüm coşkunluğuyla yaşanan Barok çağ ve Barok sanat akımı bütün Avrupa uluslarını derinden etkileyip sarstığı gibi Macar ulusunu da etkilemiştir. Barok sanat ve getirisi olan yenilikçi düşünceler bu çağda özellikle asilzadeler ve burjuvalar tarafından desteklenmiş; Barok, Macaristan sınırları içinde politikanın aracı haline gelmiştir³⁹. Barok çağdan önce askeri, dini, sanatsal, felsefi ve politik olarak birtakım karışıklıklar içinde çalkalanan Avrupa, bu çağda biraz olsun dinginliğe ve sükûnete kavuşmuştur. Avrupa'ya hâkim olan bu atmosfer göreceli olarak Macaristan'a da yansımış, Macaristan toprakları üzerinde hâlâ devam etmekte olan askeri, dini, sanatsal, felsefi ve politik karışıklıklar kimi zaman Macar ulusunun ve yönetici tabakanın başını ağrıtmışsa da, Macaristan ve Macar ulusu bu çağı hakkıyla yaşamayı başarmıştır.

Barok sanatın ortaya çıktığı yıllarda Macaristan hâlâ eskisi gibi sürekli olarak savaşlarla boğuşuyor, toplumsal, politik, ekonomik ve askeri alanda herhangi bir ilerleme kaydedemiyor olsaydı, Macar toprakları üzerinde Barok sanat ya hiç gelişmeyecek, ya da gelişse bile diğer Avrupa ülkeleri seviyesine ulaşamayacaktı. Çünkü toplumun enerjisi başka alanlarda kullanılacak ve toplumda hâkim olan düşünce tarzı çoğunlukla yeni bir şeyler ortaya koyma şeklinde değil de, daha çok var olan durumu koruma ve kötüye gitmesine engel olma şeklinde olacaktı. Ancak Barok sanatın tüm ihtişamıyla yaşandığı yıllarda, Macaristan o buhranlı dönemleri kısmen atlattığı, biraz olsun rahata ve huzura kavuşmayı başarmış; bu ortamda da eskiden beri yenilikleri takip eden toplumsal sınıflar artık istedikleri gibi hareket etme olanağına kavuşmuş ve Barok sanatın her alanında olağanüstü eserler vermeyi başaran sanatçılar yetişmiştir⁴⁰.

Barok çağ Rönesans ve Reform hareketlerinin gelişimi ve sonuçlarının yeniden yorumlanması sonucunda ortaya çıkan, yeninin getirdiği heyecanla bir şeylerin yapılmaya çalışıldığı, zaman içinde durulsa da her alanda aşırılıkların görüldüğü bir çağdır. Barok sanatın ve bu çağdaki dünya görüşünün arkasında da insanı daha iyi, daha güzel ve daha gerçekçi anlama çabalarının, Avrupa kıtasında yaşanan heyecan verici gelişmelerin, bilimlerin dogmatik düşüncelerden kurtularak deney esasına göre hareket etmesinin ve insanların düşüncelerini açıkça ifade etmesinin büyük önemi olduğu muhakkaktır⁴¹. Osmanlıların Macar topraklarından çekilmesi, ardından Habsburg'larla mücadelenin başlaması, Macar toplumsal hayatında köklü değişikliklerin olması, Macar kültür öğelerinin yeniden keşfedilmesi, Macar dilinin ana dil olarak benimsenmesi çabalarının yoğunlaşması, Barok sanatın ve Barok çağın yenilikçi düşüncelerinin Macar toplumunun her kesimine hâkim olmasıyla beraber Macaristan, Barok çağdan sonra bilimsel, teknolojik, politik ve ekonomik açıdan baş döndürücü bir hızla yaşanacak olan 19. yüzyıla daha bütünlüklü bir toplum yapısı sağlamış, daha sağlam temellere oturmuş bir politikayı benimsemiş, daha rafine hale gelmiş bir sanat anlayışını özümsemiş, soru işaretlerinden kurtularak ne istediğini tam anlamıyla bilen ve oluşacak olan sorunlar karşısında daha sağlam duran bir devlet ve bir ulus olarak girmeyi başarmıştır.

Kaynakça

- Bíró, Ferenc**, *A Felvilágosodás Korának Magyar Irodalma*, Balassi Kiadó, Budapest, 1994.
- Cohen, J. M.**, *The Baroque Lyric*, Hutchinson University Library, 1. Edition, Modern Languages and Literature, London, 1963.
- Çoban, Erdal**, "Rönesans ve Barok Döneminde Macar Okul Dramaları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 46, 2, Ankara, 2006, s. 181-191.

³⁹ Kristó vd., a.g.e., s. 295.

⁴⁰ Dilbaş, a.g.e., s. 624-625.

⁴¹ Klaniczay, a.g.e., s. 120.

Çoban, Erdal, *Osmanlı Hâkimiyeti Altında Macar Protestanlığının Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç Dr. Hicran Yusufoğlu, Ankara, 1993.

Dilbaş, Gökhan, *István Gyöngyösi'nin Hayatı ve Márssal Társalkodó Murányi Vénus Adh Eserinin Dil ve Edebiyat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Hicran Yusufoğlu, Ankara, 2009.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi*, (Çev: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan), Kabalci Yayınevi, Beşinci Basım, İstanbul, Nisan 2008.

Klaniczay, Tibor, *Magyar Irodalom Történet*, Második Kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

Klaniczay, Tibor, *A Magyar Irodalom Történet*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.

Kristó, Gyula-Barta, János-Gergely, Jenő, *Magyarország Története Előidőktől 2000-ig*, Pannonica Kiadó, Budapest, 2002.

Nelson, Lowry Jr., *Baroque Lyric Poetry*, Yale University Press, 2. Edition, Connecticut, August 1963.

Ország, László, *Magyar-Angol Szótár*, Akadémiai Kiadó, Második Kötet, Hetedik, Változatlan Kiadás, Budapest, 1985.

Taple, Vincent-Lucien, *Barok*, (Çev: Galip Üstün), İletişim Yayınları, 1. Basım, İstanbul, Ekim 1992.

(Yazar Belirtilmemiş), "A Magyarországi Barokk és Rokokó Művészet", <http://www.sulinet.hu/tovabban/felveteli/2001/19het/muvtori/muvtori19.html> (Erişim: 19.09.2009)

Fotoğraflar

1. Resim 1: Nagyszombat'taki Cizvit Kilisesi

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/72/Trnava_john_the_baptist_02.jpg> (Erişim: 23.10.2009)

2. Resim 2: Nagyszombat'taki Cizvit Kilisesi'nin içten görünüşü <http://parbeszed.com/img/upload/200704/nagyszombat_jezsuita_templom_belso_2.jpg> (Erişim: 19.06.2009)

3. Resim 3: Pápa Kuşatması'nın Tasviri

<<http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/konyvek/kr3/p/palffy2.jpg>> (Erişim: 19.09.2009)

4. Resim 4: Győr'deki kilisenin sunak resmi

<<http://mek.niif.hu/01800/01885/html/index977.html>> (Erişim: 19.09.2009)

5. Resim 5: Macar Versailles'i diye adlandırılan Gödöllő Sarayı <<http://www.privateguidebudapest.com/images/godollo%20kastely.jpg>> (Erişim: 19.06.2009)

6. Resim 6: Gödöllő Sarayı'nın konser salonu <<http://www.infogodollo.hu/upload/Kiralyi%20kastely%20koncert%20terem.jpg>> (Erişim: 19.06.2009)

7. Resim 7: Pál Eszterházy'nin Kismarton'da bulunan şatosu

<<http://www.nyiragongo.hu/galleries/13/006.jpg>> (Erişim: 23.06.2009)

8. Resim 8: Kismarton şatosunun balo salonunun tavan süslemelerinden bir kesit <<http://mek.niif.hu/01800/01885/html/cd5m/kepek/muveszetek/mt313gg8640.jpg>> (Erişim: 23.06.2009)

9. Resim 9: Buda'da bulunan Szentháromság heykeli

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/hu/7/7e/Budapest_Szentharomsag_szobor_P3090448-lev-1000.jpg> (Erişim: 19.09.2009)

10. Resim 10: Franz Anton Maulbertsch'in Sümeg kilisesinin duvarına işlediği freskten bir ayrıntı

<http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=F%C3%A1jl:MAULB521_KTo90613.JPG&filetimestamp=20090625155905> (Erişim: 19.09.2009)

11. Resim 11: Aziz Marton

<<http://www.sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/2001/19het/muvtori/donner.jpg>>

(Erişim: 21.10.2009)

12. Resim 12: adam Manyoki'nin firasından Erdel Beyi II. Ferenc Rakoczi

<[http://www.lib-art.com/imgpainting/1/4/2041-portrait-of-prince-ferencrakscz-i-adam-manyoki.](http://www.lib-art.com/imgpainting/1/4/2041-portrait-of-prince-ferencrakscz-i-adam-manyoki.jpg)

jpg> (Erişim: 19.09.2009)

Analitik Hiyerarşi Yöntemiyle Notebook Bilgisayar Seçimi

Yrd. Doç. Dr. Semra Erpolat*

Özet

Bilgisayarların büyük önem taşıdığı günümüzde notebook bilgisayar kullanımını gittikçe yaygınlaştırmaktadır. Teknolojik gelişmeler sonucunda özellikle bilgisayar alanındaki devasa gelişmeler, mevcut bilgisayar marka ve modellerine her geçen gün yenilerin eklenmesine neden olmaktadır. Bu ise kendisi için en uygun bilgisayarı satın almak isteyen kullanıcıların karar verme süreçlerini oldukça güçleştirmektedir.

Bu çalışmada karar verme tekniklerinden biri olan Analitik Hiyerarşi Yöntemi kullanılarak, notebook bilgisayar almak için çalışmada incelenen mağazaya giden bir kullanıcının tercih edeceği bilgisayar markasına göre uygun modeli seçmesine yardımcı olacak bilgiler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Analitik Hiyerarşi Yöntemi, karar alma, notebook bilgisayar seçimi.

Notebook Computer Selection with Analytic Hierarchy Method

Abstract

Beside importance of computers use of lap top computer is widely spread. Due to the technological advancement, especially in computer area, new brands, and new models are added. This cause is a very big problem to the consumer in choosing the best one for himself.

In this study, a solution proposal is offered to the consumer wants to buy lap top computer. To obtain a solution used in selection of lap top computer, Analytical Hierarchy Method is used.

Key Words: Analytic Hierarchy Method, decision making, selection of lap top computer.

1. Giriş

Gelişen teknoloji ile birlikte elektronik cihazlar da her gün biraz daha gelişmekte, farklı özelliklerde çok sayıda alternatif modeller üretilmektedir. Bir ürünün farklı modellerinin olması ise tüketicileri “hangi modeli satın almalıyım?” sorusuyla yüz yüze bırakmaktadır. Bu sorunun doğru yanıtı alıcının ürünler hakkında yeterince bilgiye sahip olması ve bu bilgileri doğru bir şekilde karşılaştırabilmesiyle verilebilir. Karar verme sürecinde göz önünde bulundurulacak alternatiflerin çok sayıda olması alternatiflerin eşanlı olarak göz önünde bulundurulmasını gerektirir.

Önceleri sadece büyük iş yerlerinde veya eğitim kurumlarında kullanılan bilgisayarlar günümüzün vazgeçilmezleri arasındaki yerini çoktan almıştır. Bunun nedenleri, hızlı çalışma, güvenilir sonuçlara ulaşma, çok büyük ölçekte bilgi depolayabilme ve bu bilgilere hızlı erişebilmeye olan ihtiyacın artmasıdır. Bilgiye istenildiği anda, istenildiği yerde ulaşma isteği bilgisayarların kolayca taşınabilir olma özelliğini de bir bilgisayarda aranan özellikler arasına koymuştur.

Notebook bilgisayarlar marka ve modellerine göre farklı özellikler içermektedirler. Kullanıcı, bir notebook bilgisayar alırken çok sayıda marka ve model arasından kendi gereksinimlerine uygun olanın en iyisini seçmek isteyecektir. Bu ise alternatiflerin çokluğu nedeniyle oldukça güç bir süreçtir. Bütün bilgisayarlar, işlemci tipi, işlemci hızı, hafıza boyutu, hard disk, ekran özellikleri ve diğer bazı ek özelliklere (modem, optik sürücü vb.) sahiptirler. Kullanıcılar bilgi-

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü. serpolat@msgsu.edu.tr.

sayar alırken genellikle bu özellikleri karşılaştırmaktadırlar. Bilgisayar alımında kriterlerden hangisinin öne çıkacağı, kullanıcıdan kullanıcıya değişmektedir. Örneğin, kimi kullanıcılar için işletim tipi diğer kriterlerden daha önemli iken, kimileri için hafıza boyutu öne çıkmaktadır. Bu, tamamen kullanıcının bilgisayarlar hakkındaki bilgi ve deneyimlerine ve kullanım amacına bağlı olup, konuyla ilgili uzman kişiler arasında da farklılık gösterebilmektedir.

İnsanlar gerek bireysel faaliyetlerinde, gerekse organizasyonlardaki görevlerinde, sürekli olarak karar vermek ve sorunları çözmek zorunda kalırlar. Genellikle, gerçekleşen durumun koşulları ile istenen durumun koşulları farklılık gösterdiğinde ortaya çıkan problemler yeni fırsatların yaratılmasına yardımcı olur. Bir problemi çözmeye sürecinde, karar vericinin aynı anda pek çok karar vermesi gerekebilir. Karar verme kısaca, amaç ve hedeflerin gerçekleştirilmesi yolunda alternatif eylem planlarından birini seçme süreci olarak tanımlanabilir.¹ Alınan her karar beraberinde başka karar gereksinimlerini ve problem çözmeye dönük faaliyetleri gerekli kılar. Çok sayıda kritere sahip, çok sayıda alternatifler arasından kullanıcı gereksinimlerini karşılayacak en iyi notebook bilgisayarın seçimi, çok kriterli karar alma problemi olarak tanımlanabilir.

Problem çözmeye ve karar verme, karar vericinin faaliyetlerinde kilit rol oynar. İnsanoğlunun hemen hemen tüm davranışlarında “Kendisi için en doğru karar nedir?” düşüncesinin egemen olduğu görülebilir. Bu düşünce çoğu zaman birçok seçenek arasından seçip uygulamaya koyduğumuz kararlar geleceğimizi yönlendirmektedir. Aldığımız her kararlar bir seçim yapıyor ve diğer seçeneklerden vazgeçiyoruz. Bilginin ışık hızıyla yayıldığı, birden fazla seçeneğin var olduğu zengin bir karar verme süreci, bilgiyi sadece toplayarak işlemek değil, aynı zamanda gelişmiş karar verme tekniklerinden birini kullanarak en iyi kararın verilmesiyle gerçekleştirilebilir. İçinde yaşanılan dönem, kişilere ve yöneticilere, kararların nasıl verildiğinin açıklandığı değil, bunun ötesinde nasıl verilmesi gerektiğine ilişkin bilimsel yöntemlerin ortaya çıkarılması ve böylece karar vericilerin belirsizlik karşısında güçsüz bir varlık olma durumundan kurtarılmasını zorunlu kılar.

Etkili ve verimli bir karar için öncelikle hedefin belirlenmesi ve bu hedefe ulaşmak için yardımcı olacak verilerin toplanması gerekmektedir. Bilginin toplanması ve analiz edilmesi oldukça zor bir süreç olabilmektedir.

Yapılan araştırmalar, pek çok günlük kararın sezgisel olarak alınmasının yeterli olmasına rağmen, karmaşık ve hayati kararlar için bu yolun tek başına yeterli olmadığını göstermektedir. Geçmişte kararlar bugüne göre daha sınırlı koşullarda; genellikle deneyim, yargı ve sezgilere göre verilmekteyken, günümüzde rasyonel kararlar almak için bu unsurlar gerekli, ancak yeterli değildir. Karar verilirken artık, bilimsel yöntemlerle desteklenen karar analizi teknikleri kullanılmaktadır. Son yıllarda önemi gittikçe artan bu bilimsel yöntemlerden biri de çok kriterli bir karar alma tekniği olan Analitik Hiyerarşi Yöntemi (AHY)'dir.

2. Analitik Hiyerarşi Yöntemi

1970'li yıllarda, Thomas Saaty tarafından bir model olarak geliştirilen AHY belirlilik altında birden fazla sayıda kriter içeren karar problemlerinin çözümünde kullanılan karar verme araçlarından bir tanesidir.²

Çok sayıda kriterin göz önüne alındığı durumlarda karar verilirken karşılaşılan en önemli sorunlardan bir tanesi, ele alınan alternatifler için ağırlık, önem veya üstünlük belirlemektir. İşte AHY, bir hiyerarşideki bu tür tercihlerin belirlenmesini sağlayan etkin bir matematiksel yöntemdir. Hiyerarşi süreci, karar vericinin belirlediği her bir kriterin göreceli önemlerinin belirlenmesi ve daha sonra her bir kritere göre karar alternatifleri arasında seçim yapmasına gerek duyar.

Hem objektif hem de subjektif değerlendirme kriterlerini kullanması, değerlendirme tutarlılığının test edilmesini sağlaması, özellikle de çok sayıdaki kritere göre değerlendirilmesi gereken

¹ Cinemre, N., *Yöneylem Araştırması*, Beta Basım Dağıtım, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2004.

² Saaty, T., *The Analytic Hierarchy Process*, Mc Graw-Hill International Book Company, USA, 1980.

alternatiflerden hangisine öncelik verilmesi gerektiği gibi çok önemli bir kararın, karar verici tarafından uygulanması nedeniyle AHY önemli bir araçtır.³

AHY, gruplara ve bireylere gerek nicel, gerekse nitel etkenleri karar verme sürecine katma olanağı sağlayan güçlü ve kapsamlı bir yöntemdir.⁴ Bu yöntem sayesinde nitel ve nicel birçok kriter bir arada değerlendirilip, sistem yaklaşımı ile irdelenebilmektedir. AHY ile hem soyut kavramlar sayısal yargılara dönüştürülebilmekte, hem de hiyerarşik bir yapıya sokulmuş kriter ve alt kriterler için yorum yapılabilir. AHY, karar vericinin bilgi, deneyim, düşünce ve öngörülerini mantıksal bir biçimde birleştirmesine olanak sağlayan bir yöntemdir. AHY, her problem ya da karar için bir hedef, kriterler, alt kriterler ve seçeneklerden oluşan bir hiyerarşi modeli kullanır.

2.1. Analitik Hiyerarşi Yönteminin Kullanım Alanları

AHY genellikle, “olası sonuçların kestirilmesi, kaynakların dağıtılması, karar destek sistemindeki değişikliklerin kontrolü, istihdamın değerlendirilmesi ve ücret artışlarının ödeneklere ayrılması, alternatiflerin seçilmesi, maliyet/fayda karşılaştırmaları ve grup karar verme sürecinin kolaylaştırılması” alanlarında yaygın kullanıma sahiptir.^{5,6} Bu bağlamda, AHY ekonomi, finans, kamu politikaları, planlama, enerji politikaları, kaynak tahsisleri, sağlık sorunları, anlaşmazlık çözümü, proje seçimi, pazarlama, bilgisayar teknolojisi, bütçe tahsisi, muhasebe, eğitim, sosyoloji, mimarlık, spor ve daha bir çok alandaki çeşitli karar problemlerine uygulanmıştır.⁷

2.2. AHY'nin Prensipleri

2.2.1. Hiyerarşik Yapı

AHY modelini oluşturma sürecinin ilk adımı problemin hiyerarşisini, “amaç”, “kriter”, “olası alt kriter seviyeleri” ve “alternatifler” şeklinde belirlemektir. Bu hiyerarşik model problemin niteliğine göre aşağıdaki yapılardan birine uyar.⁸

- Amaç, kriterler, alternatifler
- Amaç, kriterler, alt kriterler, alternatifler
- Amaç, kriterler, alt kriterler, senaryolar, alternatifler
- Amaç, aktörler, kriterler, alternatifler
- Amaç, kriterler, güçlülük (yoğunluk) düzeyleri, alternatifler.

AHY'nin değerlendirilmesinde karar verici her bir kriterin, amaca olan katkısının büyüklüğü bakımından görece önemini, her bir kritere göre alternatifler için tercihi belirlemektedir. Görece önem ve tercihler hakkında karar verilmesinin ardından kriterlerin amaca göre öncelikleri ile alternatiflerin her bir kritere göre önceliklerinin hesaplanmasına geçilir. Bu öncelikler, alternatiflerin sıralanmasında kullanılır.

AHY, hiyerarşilerin oluşturulması kuralı, önceliklerin belirlenmesi kuralı, mantıksal ve sayısal tutarlılık kuralı olarak adlandırılan üç temel kural üzerine kurulmuştur.

Hiyerarşinin tüm parçaları birbirleriyle ilişkili olup herhangi bir faktördeki herhangi bir değişim diğer faktörleri de etkiler. AHY'nin hiyerarşik yapısındaki bu esneklik ve etkinlik sayesinde karar verici,

- Bir çok veri türünü bir araya getirerek,
- Performans seviyelerindeki farklılıkları birbirine uygun hale dönüştürerek,
- Farklı gözükene nesnelere birbirleriyle karşılaştırarak,

daha tutarlı ve uygun kararlar alabilir.

³ Eraslan, E. ve Algün, O., *İdeal Performans Değerlendirme Formu Tasarımında Analitik Hiyerarşi Yöntemi Yaklaşımı*, Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der. Cilt 20, No 1, 2005, s. 95-106.

⁴ <http://www.isl.itu.edu.tr/ya/AHS.doc>, Topçu İ., (15.04.2006).

⁵ Eraslan, E. ve Algün, O., 2005, s. 95-106.

⁶ Taha, H.A., *Yöneylem Araştırması*, (Çev.: Baray, Ş.A. & Esnaf, Ş). 6. Basımdan Çeviri, İstanbul: Literatür, 1997.

⁷ Zahedi, F., *The Analytical Hierarchy Process-A Survey of The Method and Its Applications*, Interfaces, 16(4), 1986, s. 96-108.

⁸ Turban, E. & Meredith, J.R., *Fundamentals of Management Science*, 6th Ed. New York: The McGraw-Hill Companies, 1994.

Hiyerarşilerin Oluşturulması (Ayrıştırma) Kuralı

Hiyerarşilerin oluşturulması kuralı, problemin temel bileşenlerinin belirlenmesi için hiyerarşinin yapılandırılmasını içerir. Bu yapı kurulurken, AHY prensipleri doğrultusunda; öncelikle amaç, bunları izleyen kriterler, alt kriterler ve karar alternatifleri belirlenmektedir. Söz konusu bileşenlerin belirlenmesinin ardından hiyerarşik yapının düzenlenmesine geçilir. Bu yapıyı kurmanın etkin bir yolu üst düzeydeki kriterden ona bağlı olan alt düzeydeki kriterlere doğru yol alınmasıdır. Bu aşama sonrasında varsa üçüncü düzeydeki alt kriterlere gidilir ve süreç böylece sürer. Bu yolla genel olandan, daha özel ve belirgin olana ulaşılır. Daha sonra alt düzey için alternatifler ve bunların karşılaştırılacakları bir üst düzeydeki özellikler belirlenir. Ayrıştırma düzeyleri ölçümün temel bölümünü oluşturur. Bu gerekçeyle ayrıştırma düzeylerinin genellikle farklı olmamaları, diğer bir deyişle belli bir “nitelik” ölçüsünden daha farklı olmamaları gerekir. Hiyerarşinin kademe sayısı, problemin karmaşıklığına ve ayrıntı derecesine bağlıdır.

Önceliklerin Belirlenmesi (İkili Karşılaştırma) Kuralı

AHY'nin en önemli prensiplerindendir. İkinci düzeydeki öğelerin, birinci düzeydeki amaç karşısındaki görece önemlerinin ikili karşılaştırılmasını yapmak için “ikili karşılaştırma matrisi” adı verilen bir matrisin oluşturulmasını içeren bu aşamaya sentezleştirme de denir. İkili karşılaştırma matrisi, soruna ilişkin yargıların ikili karşılaştırılmalarını içeren bir kare matris olup gerçekleştirilecek amaca bağlı olarak kaç kriterden oluşuyorsa o kadar satır ve sütundan oluşur. Matristeki sayılar sütundaki kriterin satırdaki kriter üzerindeki üstünlük yoğunluğunu ifade etmektedir. Köşegenine göre bu matristeki elemanlar birbirlerinin tersidir ($a_{ij}=1/a_{ji}$). a_{ij} , i özelliği ile j özelliğinin ikili karşılaştırma değerini göstermek üzere ikili karşılaştırma matrisi şöyledir:

$$A = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & L & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & L & a_{2n} \\ & & M & \\ a_{n1} & a_{n2} & L & a_{nn} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & L & a_{1n} \\ \frac{1}{a_{12}} & a_{22} & L & a_{2n} \\ & & M & \\ \frac{1}{a_{n1}} & \frac{1}{a_{n2}} & L & a_{nn} \end{bmatrix}$$

İkili karşılaştırma matrisi aşağıdaki özelliklere sahiptir.⁹

- Matris tüm elemanları pozitif sayı olan bir kare matristir.
- Matris tam tutarlı ise $a_{ij} a_{jk} = a_{ik}$ eşitliğini sağlar ve matrisin herhangi bir satırından diğer tüm faktörler elde edilebilir.
- n sayısının 2^l li kombinasyonu kadar açılım yapılabilir.
- Matrisin en büyük özdeğerine karşı-

lık gelen özvektör, AHY matrisinde ağırlık veya görece önem vektörü olarak adlandırılır.

- A matrisinin köşegen elemanları 1'e eşittir.

İkili karşılaştırma terimi iki kriterin birbiriyle göreceli olarak karşılaştırılması anlamına gelir ve karar vericinin yargısına dayanır. İkili karşılaştırmalar karar kriterlerinin ve alternatiflerin öncelik dağılımlarının kurulması için tasarlanmıştır. Hiyerarşideki elemanlar bir üst kademedeki elemana göre görece önemlerin belirlenmesi için ikili olarak karşılaştırılır.^{10,11}

AHY'deki ikili karşılaştırmalarda bir çift oluşturan birimlerden birinin diğerinden ne kadar önemli olduğunu açıklamada dokuz nokta ölçeği kullanır. Bu amaçla kullanılabilecek farklı ölçüler varsa da dokuz nokta ölçeğinin oldukça iyi bir ayırım sağladığı kanıtlanmıştır.¹²

İkili karşılaştırma, i satırındaki ($i=1,2,\dots,n$) kriterin n sütunla temsil edilen her bir kriterle ilgili olarak derecelenmesiyle gerçekleştirilir. AHY'de kriterlerin ve alternatiflerin birbirlerine göre önem derecelerini belirleyebilmek için “AHY İkili Karşılaştırmalar Ölçeği Tablosu”ndaki ağırlıklara göre puanlandırılır. Kişisel yargıların sayısallaştırılması amacıyla Saaty tarafından önerilen ölçek ve anlamları Tablo 1'de gösterilmiştir.¹³

⁹ Saaty, 1980.

¹⁰ Rangone, A., *An Analytic Hierarchy Process Framework For Comparing The Overall Performance of Manufacturing Departments*, International Journal of Operation and Production Management, 16(8), 1996, s. 104-119.

¹¹ Wind, Y. and Saaty T., *Marketing Applications of The Analytic Hierarchy Process*, Management Science, 26(7), 1980, p. 641-658.

¹² Turban, Meredith, 1994.

¹³ Saaty, 1980.

Sayısal Yargı (a_{ij})	Sözel Yargı	Açıklama
1	Eşit önem	İki faaliyet amaca eşit düzeyde katkıda bulunur
3	orta derecede önem	Tecrübe ve yargı bir faaliyeti diğerine çok az derecede tercih ettirir
5	Kuvvetli düzeyde önem	Tecrübe ve yargı bir faaliyeti diğerine kuvvetli bir şekilde tercih ettirir
7	Çok kuvvetli düzeyde önem	Bir faaliyet güçlü bir şekilde tercih edilir ve baskınlığı uygulamada rahatlıkla görülür
9	Aşırı düzeyde önem	Bir faaliyetin diğerine tercih edilmesine ilişkin kanıtlar çok büyük bir güvenilirliğe sahiptir
2, 4, 6, 8	Uzlaşma gerektiğinde kullanılan önem dereceleri	Uzlaşma gerektiğinde kullanmak yukarıda listelenen yargılar arasına düşen değerler

Tablo :1 AHY İkili Karşılaştırmalar Ölçeği Tablosu.

Karar verici AHY'nin temelinde yatan bu ölçeği kullanarak, kriterlerin önemlilik derecelerini belirler. İkili karşılaştırmalar matrisinin i-inci satır ve j-inci sütunundaki 1, i ve j kriterlerinin aynı derecede önemli olduğunu, 9 ise i kriterinin j'den çok daha önemli olduğunu ya da j kriterinin i'ye göre kesinlikle önemsiz olduğunu belirtir. 1 ve 9 dışındaki diğer değerler ise, denk önemlilik ile kesin tercih arasındaki dereceleri ifade eder. Ayrıca i kriteri j kriterine göre "a" derece önemli ise, j kriteri i kriterine göre "1/a" derece önemlidir.

Görelî Önem Vektörünün Hesaplanması

Normalleştirilmiş bir matris olan N, matrisinin tüm öğelerinin ilgili öğenin bulunduğu sütunların eleman toplamlarına bölünmesiyle oluşturulur. Bu matrisin i-inci sütun elemanları w_i 'ye bölünerek w^* matrisi ve satır elemanlarının ortalaması alınarak da W görelî önem vektörü elde edilir. Normalleştirilmiş matris aşağıdaki gibidir.

$$N = \begin{bmatrix} w_1 & w_1 & L & w_1 \\ w_2 & w_2 & L & w_2 \\ & & M & \\ w_n & w_n & L & w_n \end{bmatrix}$$

İkili karşılaştırma matrisinin çözümünden elde edilen görelî önem vektörü $W = (w_1, w_2, \dots, w_n)$ şeklinde gösterilir. Buradaki değerleri öncelik ya da özvektör olarak tanımlanır. Görelî önem vektörlerinden görelî önem matrisine ulaşılabilir. Görelî önem matrisi w^* ile gösterilip aşağıdaki gibidir.

$$W^* = \begin{bmatrix} \frac{w_1}{w_1} & \frac{w_1}{w_2} & L & \frac{w_1}{w_n} \\ \frac{w_2}{w_1} & \frac{w_2}{w_2} & L & \frac{w_2}{w_n} \\ & & M & \\ \frac{w_n}{w_1} & \frac{w_n}{w_2} & L & \frac{w_n}{w_n} \end{bmatrix}$$

Mantıksal ve Sayısal Tutarlılık

Hiç kimse önemli bir kararı sadece yargılarıyla vermek istemez. Karar verici genellikle bir sorunun çözümüne ilişkin yargılarının tutarlı olup olmadığını öğrendikten sonra bir karara varmayı tercih eder.

Hiyerarşinin yanlış yapılandırılması, bilgi eksikliği ya da mantığa aykırılık tutarsızlığa yol açabilir. Probleme ilişkin çözümden mutlak tutarlılık beklemek çok doğru değildir. Önemli olan tutarsızlığın ne kadarının kabul edilebilir sınırlar içinde olduğunu belirlemektir. Bunun için “tutarsızlık oranı”nın hesaplanması gereklidir. İkili karşılaştırma yargılarının tutarlılığını ölçmek için Saaty tarafından önerilen bir tutarlılık oranı kullanılmaktadır.¹⁴ Tutarlılık oranı her bir ikili karşılaştırma matrisi için hesaplanır. Bu oran için Saaty tarafından önerilen üst limit 0,1’dir.¹⁵ Tutarlılık oranının 0,1’in altında olması durumunda, yargıların yeterli derecede tutarlı olduğu kararlaştırılır ve değerlendirmeye devam edilir. Tutarsızlık durumunda yargıların yeniden gözden geçirilmesi ve iyileştirilmesiyle tutarlılık oranında bir düşüş sağlanabilir.

İkili karşılaştırmalar matrisi tutarlı ise A ile w^* arasındaki fark ortadan kalkar. w^* matrisinin tutarlılık indeksi (CI), w^* matrisinin rasgele tutarlılık indeksi (RI) ve AHY tutarlılık oranı (CR) aşağıdaki gibidir.

$$CR = \frac{CI}{RI}, \quad CI = \frac{n_{maks} - n}{n - 1}, \quad RI = \frac{1.98(n - 2)}{n}.$$

CI’da kullanılan n_{maks} değeri A matrisi ile \bar{w} vektörünün çarpımı sonucu elde edilir. $CR < 0,1$ olduğu sürece tutarsızlık düzeyi kabul edilebilir ölçüde olacaktır.

2.3. AHY Aksiyomları

AHY metodolojisi dört aksiyom ile desteklenmektedir.

İkili Karşılaştırma: Karar verici karşılaştırmalarını yapabilmeli ve tercihlerinin kuvvet derecesini ortaya koyabilmelidir. Bu tercihlerin şiddeti ikili karşılaştırma kuralına uygun olmalıdır. Şöyle ifade edersek; A, B’den x kat fazla tercih ediliyorsa, B’de A’dan $1/x$ kat daha az tercih ediliyor olmalıdır ($a_{ij} = 1/a_{ji}$). Bu aksiyomun uygulanmaması, değerlendirme için kullanılan sorunun ya da ikili karşılaştırmaların yeterince açık olmadığını ya da doğru belirtilmediğini gösterir.

Homojenlik: Benzer öğelerin karşılaştırılması için gerekli olan homojenlik için tercihlerin sınırları belli bir skala ile ifade edilmelidir. Değerlendirme ölçeği olarak 1-9 ile sınırlanmış skala kullanılmıştır.¹⁶

Varsayımlar: Bir karar verebilmek için hiyerarşik yapının tam ve kusursuz olduğu varsayılır. Varsayımlarla uyuşacak sonuçlar için tüm kriterler kadar tüm alternatiflerin yer aldığından emin olunmalıdır. Bu aksiyomun ihlal edilmesi karar vericinin, tüm kriterleri ve/veya tüm uygun alternatifleri veya ilgili varsayımları kullanmadığı anlamına gelir. Bu nedenle karar yetersiz olur.

3. Uygulama

3.1. Amac

Bu çalışmada amaç farklı markalardaki notebook bilgisayarları belirlenen kriterlere göre değerlendirmek ve değerlendirme sonucunda elde edilen bulgulara göre kullanıcının bir notebook bilgisayar satın alırken dikkat ettiği en önemli kritere göre (işletim sistemi tipi, hard disk, vb.) tercih etmesi gereken en iyi bilgisayar modelini belirlemektir. Çalışmada ayrıca belirlenen kriterlerin tümü dikkate alınarak her bir marka için en iyi alternatifin seçimi de gerçekleştirilmiştir.

¹⁴ Saaty, 1980.

¹⁵ Saaty, 1980.

¹⁶ Turban, Meredith, 1994.

3.2. AHY'nin Kullanım Amacı

Çalışmada AHY'nin kullanılma nedenleri aşağıdaki ifadelerle açıklanabilir.

- Notebook bilgisayar seçiminin çok kriterli bir süreç olması.
- Uygun notebook bilgisayarın seçiminde objektif değerlendirmenin yapılabilmesi,
- Sonuçların tutarlılığının analitik olarak incelenmesine olanak vermesi.

3.3. Problemin Tanımı

Artan bilgisayar kullanımıyla birlikte bilgisayar satan mağazaların sayısı da hızla artmaktadır. Bu mağazalardan, kullanıcılara çok sayıda alternatif sunan ve ürünlerle kullanıcıyı buluşturan büyük marketler öne çıkmaktadır. Çalışmada bu özelliklere sahip mağazalardan bir tanesi ele alınmıştır.

3.4. Kullanılan Yöntem

Belirlenen mağazada satılan notebook bilgisayarlara ilişkin veriler mağazanın web sitesinden elde edilmiştir.¹⁷ Mağaza web sitesinde DELL marka bilgisayardan 5, Fujitsu Siemens markasından 10, HP markasından 15, Toshiba markasından 16, SONY markasından 3 ve DİĞER kategorisini içeren ve içinde 3 tane IBM, 1 tane Apple, 1 tane de Casper markalı 5 bilgisayar olmak üzere toplam 54 notebook bilgisayar bulunmaktadır.

Çalışma, bu 6 marka notebook bilgisayardan tüm özelliklerine ilişkin bilgilerin verildiği modeller üzerinden gerçekleştirilmiştir. Toplam 54 notebook bilgisayardan Fujitsu Siemens markasından 1, HP markasından ise 2 modele ilişkin bilgiler eksik olduğu için bu 3 model değerlendirmeye alınmamıştır. Böylece işlemler toplam 51 notebook bilgisayar üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Bir bilgisayar satın alınırken hangi özelliklerin önemli olduğu konusunda uzman kişilerin görüşüne başvurulmuş ve dikkate alınması gereken özellikler; "İşlemci Tipi (İT), İşlemci Hızı (İH), Hafızası (H), Hard Diski (HD), Ekran Boyutu (EB), Ekran Çözünürlüğü (EÇ), Optik Sürücüsünün (OP) olup olmaması, Modemin (M) bulunup bulunmaması ve Ekran Belleği (EBL)" olarak belirlenmiştir.

Yukarıda sıralanan 9 özellik AHY'nin kriterlerini, her bir bilgisayar markasına ilişkin modeller ise alternatiflerini oluşturmuştur. Çalışmada markaların her biri için bir adet AHY yapısı kurulmuştur. AHY yapısında puanlama, belirlenen kriterler doğrultusunda her bir markaya ilişkin modellerin ikili karşılaştırılmasıyla yapılmıştır.

3.5. Kriterler

Çalışmada kullanılan belirleyici nitelikteki kriterler aşağıdaki gibi açıklanabilir.

İŞLEMCİ TİPİ (İT) : Intel Pentium4, Intel Celeron gibi özellikleri farklı işlemci modelleridir.

İŞLEMCİ HIZI (İH) : Talimatları yerine getirme ve çeşitli donanım aygıtları arasında iletişim sağlama hızı.

HAFIZA (H) : Üzerinde işlem yapılacak verilerin ve programların geçici olarak saklandığı birim.

HARD DİSK (HD) : Bilgisayarın bilgi saklanabilmesini sağlayan parçası.

EKRAN BOYUTU (EB) : Ekran büyüklüğüdür. 14, 15, 20 ve 21 inç olabilir.

EKRAN ÇÖZÜNÜRLÜĞÜ (EÇ) : Görüntünün kalitesini belirtir.

OPTİK SÜRÜCÜ (OP) : Işığa duyarlı veri depolama aygıtlarından veri okumak veya bu aygıtlara veri yazmak amacıyla kullanılan aygıtlardır.

MODEM (M) : Mo(dulateur) ve dem(odulateur) kelimelerinden oluşur. Mo bilgi, dem ise işlem anlamındadır. Sayısal sinyalleri örneksel sinyale dönüştürerek telefon telleri üzerinden uzak mesafelere gönderen alet.¹⁸

¹⁷ Wind, Saaty, a.g.e., s. 641-658.

¹⁸ [http://www.teknosa.com.tr/msib21/formlar/CategoryProducts.aspx?CS_Catalog=BILGISAYARCS_Category=_SBA_63_1662_444_915&T_Category=_NOTEBOOK63,\(21.03.2006\)](http://www.teknosa.com.tr/msib21/formlar/CategoryProducts.aspx?CS_Catalog=BILGISAYARCS_Category=_SBA_63_1662_444_915&T_Category=_NOTEBOOK63,(21.03.2006)).

EKRAN BELLEĞİ (EBL) : Her görüntü ögesi için gerekli bilginin saklandığı bellek.

3.6. Alternatifler

Her bir marka notebook bilgisayara ilişkin modeller, o bilgisayar markası için oluşturulan AHY'nin alternatiflerini oluşturmaktadır. Buna göre markalara göre alternatif seçenekleri şöyledir:

DELL'in 5 alternatifi: "INSPIRON 6000 1 8 GHZ (DELL1), INSPIRON 6000 1 86GHz ATI (DELL2), INSPIRON 6000 2 0GHz (DELL3), DELL D400 (DELL4), DELL 630M (DELL5)".

Fujitsu Siemens (FS)'in 9 alternatifi: "AMILO PRO 2030 (FS1), AMILO PRO M1451G (FS2), AMILO PRO V2060 1 86GHz (FS3), AMILO PRO V2060 1 86GHz (2) (FS4), AMILO PRO V2045 (FS5), AMILO PRO V2060 (FS6), AMILO M1451G (FS7), AMILO A1650G (FS8), AMILO PRO 2045 (FS9)".

HP'nin 13 alternatifi: "HP NX6110 PG819EA (HP1), NX6110 PY498EA (HP2), NC 6120 PY506EA (HP3), NX8220 PY538ES (HP4), HP POVILION DV4289EA (HP5), HP PAVILION DV4254EA (HP6), HP NX7010 DU391A (HP7), PAVILION DV4384EA EN445EA (HP8), NX6110 EK183ES (HP9), NX6125 EK177ES (HP10), NX6110 PY535ES (HP11), HP NX8220 PG800EA (HP12), HP PAVILION DV4266EA (HP13)".

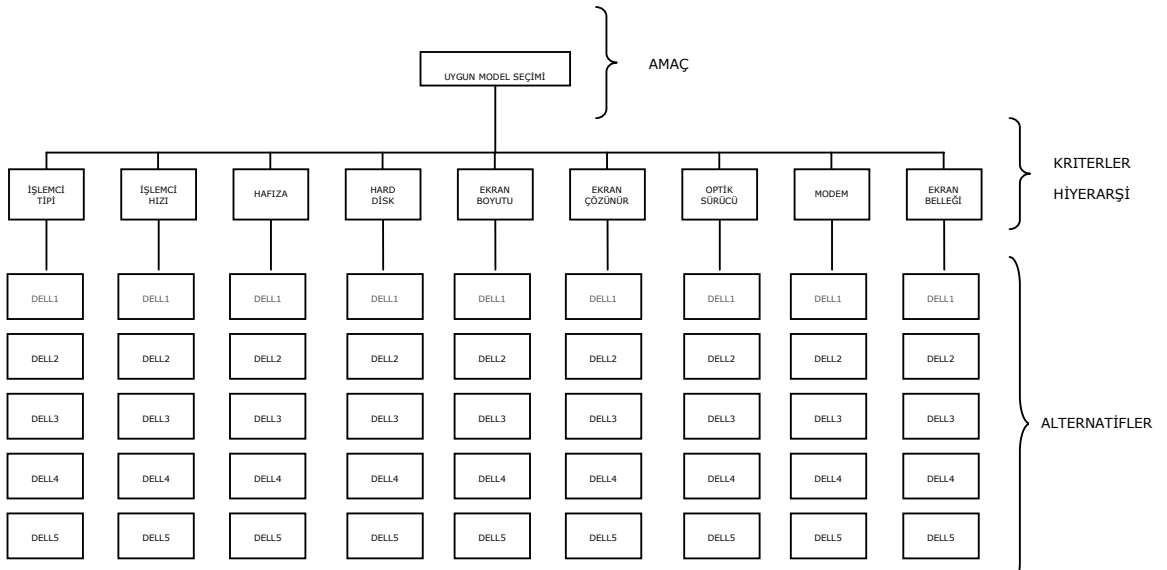
SONY'nin 3 alternatifi: "VGN-B3XP (SONY1), VALIO VGN-FS315H (SONY2), VALIO VGN-A517B (SONY3)".

Toshiba (TB)'nin 16 alternatifi: "L20-100 (TB1), TOSHIBA SATELLITE M30X-113 (TB2), TOSHIBA SATELLITE M30X-118 (TB3), TOSHIBA SATELLITE L10-117 (TB4), SATELLITE M60-134 (TB5), SATELLITE M70-159 (TB6), TOSHIBA SATELLITE A40-231 (TB7), TOSHIBA SATELLITE A40-522 (TB8), SATELLITE M70-192 (TB9), SATELLITE M70-162 (TB10), TOSHIBA SATELLITE M30-873 (TB11), PORTAGE R200-110 (TB12), M70-215 (TB13), QOSMIO F20-138 (TB14), QOSMIO G20-127 (TB15), SATELLITE M70-122 (TB16)".

DİĞER'in 5 alternatifi: "IBM THINKPAD R50E 1834-BYG (DİĞER1), IBM THINKPAD R50E 1834-BWG (DİĞER2), R50E 1834-S5G UR0S5TK (DİĞER3), IBOOK 12"COMBO DRIVE (DİĞER4), CPW1800-8805B (DİĞER5)".

3.7. Hiyerarşik Yapının Kurulması

Daha önce söz edildiği gibi her bir marka için ayrı bir hiyerarşi oluşturulmuştur. Örnek olması bakımından DELL marka için oluşturulan hiyerarşi aşağıda sunulmuştur. Diğer markaların hiyerarşileri de benzer şekildedir.

Şekil 1. DELL Markasının Hiyerarşik Yapısı.

“Hiyerarşi”ye ilişkin P_1, P_2, \dots, P_9 olasılıkları uygun model seçiminde dikkate alınan kriterlerin uzmanların görüşüne göre önceliklendirilmesiyle elde edilen göreceli ağırlıklardır. Alternatiflere ilişkin $(P_{(1)1}, P_{(1)2}, P_{(1)3}, P_{(1)4}, P_{(1)5}), \dots, (P_{(9)1}, P_{(9)2}, P_{(9)3}, P_{(9)4}, P_{(9)5})$ olasılıkları ise her bir kriterin modellere göre karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesiyle elde edilen olasılıklardır. Bu değerlendirme, modellere göre kriteri daha iyi olana daha yüksek puan verilerek yapılmıştır. Bu olasılıklara ilişkin aşağıdaki durumlar söz konusudur.

$$P_1 + P_2 + \dots + P_9 = 1 \text{ ve } (P_{(1)1}, P_{(1)2}, P_{(1)3}, P_{(1)4}, P_{(1)5}) + \dots + (P_{(9)1}, P_{(9)2}, P_{(9)3}, P_{(9)4}, P_{(9)5}) = 1$$

3.8. İkili Karşılaştırmaların Yapılması

Kriterlere ilişkin ikili karşılaştırma matrisi oluşturulurken “işlemci tipi (İT) ve işlemci hızı (İH)”nın aynı düzeyde ve birinci dereceden, “hafıza (H) ve hard disk (HD)”in aynı düzeyde ve ikinci dereceden, “ekran belleği (EBL)”nin üçüncü dereceden, “ekran boyutu (EB) ve ekran çözünürlüğü (EÇ)”nin aynı düzeyde ve dördüncü dereceden, “optik sürücülerin (OS) ve modem (M) olup olmaması”nın da yine aynı düzeyde ve beşinci dereceden önemliliğe sahip oldukları varsayılmıştır. Ayrıca kriterlerin önemlilik derecelerinin tüm markalar için aynı olduğu da kabul edilmiştir. Bu nedenle, her bir markaya ilişkin “kriterlerin ikili karşılaştırma matrisi” ($A_{\text{DELL}} = A_{\text{FS}} = A_{\text{TB}} = A_{\text{HP}} = A_{\text{SONY}} = A_{\text{DİĞER}}$) ve “normalleştirilmiş matris” ($N_{\text{DELL}} = N_{\text{FS}} = N_{\text{TB}} = N_{\text{HP}} = N_{\text{SONY}} = N_{\text{DİĞER}}$) aynı olacaktır.

Alternatifler; DELL, FS, HP, SONY, TOSHIBA ve DİĞER marka bilgisayarlara ilişkin modelleri kapsadığından alternatiflerin ikili karşılaştırma matrisleri, ele alınan kritere göre her bir markanın mevcut modellerinin ikili karşılaştırılmaları sonucu oluşturulmuştur.

Yukarıda sıralanan kriterlere verilen puanlara göre düzenlenen, DELL markasının ikili karşılaştırma matrisi Tablo 2’de yine bu markanın modellerine ilişkin ikili karşılaştırma matrisleri Tablo 3’de gösterilmiştir. Aynı matrisler diğer markalar için de oluşturulmuştur.

	İT	İH	H	HD	EB	EÇ	OS	M	EBL
İT	1,00	1,00	3,00	3,00	7,00	7,00	9,00	9,00	5,00
İH	1,00	1,00	3,00	3,00	7,00	7,00	9,00	9,00	5,00
H	0,33	0,33	1,00	1,00	5,00	5,00	7,00	7,00	3,00
HD	0,33	0,33	1,00	1,00	5,00	5,00	7,00	7,00	3,00
EB	0,14	0,14	0,20	0,20	1,00	1,00	3,00	3,00	0,33
EÇ	0,14	0,14	0,20	0,20	1,00	1,00	3,00	3,00	0,33
OP	0,11	0,11	0,14	0,14	0,33	0,33	1,00	1,00	0,20
M	0,11	0,11	0,14	0,14	0,33	0,33	1,00	1,00	0,20
EBL	0,20	0,20	0,33	0,33	3,00	3,00	5,00	5,00	1,00

Tablo 2- DELL Markası İçin Kriterlere İlişkin İkili Karşılaştırma Matrisi (A_{DELL}).

DELL	İT, EÇ, OS, M					İH				
	DELL1	DELL2	DELL3	DELL4	DELL5	DELL1	DELL2	DELL3	DELL4	DELL5
DELL1	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,33	3,00	1,00
DELL2	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,33	3,00	1,00
DELL3	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	3,00	3,00	1,00	5,00	3,00
DELL4	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,33	0,33	0,20	1,00	0,33
DELL5	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,33	3,00	1,00

DELL	H					HD				
	DELL1	DELL2	DELL3	DELL4	DELL5	DELL1	DELL2	DELL3	DELL4	DELL5
DELL1	1,00	0,33	0,20	1,00	1,00	1,00	1,00	0,33	3,00	3,00
DELL2	3,00	1,00	0,33	3,00	3,00	1,00	1,00	0,33	3,00	3,00
DELL3	5,00	3,00	1,00	5,00	5,00	3,00	3,00	1,00	5,00	5,00
DELL4	1,00	0,33	0,20	1,00	1,00	0,33	0,33	0,20	1,00	1,00
DELL5	1,00	0,33	0,20	1,00	1,00	0,33	0,33	0,20	1,00	1,00

DELL	EB					EBL				
	DELL1	DELL2	DELL3	DELL4	DELL5	DELL1	DELL2	DELL3	DELL4	DELL5
DELL1	1,00	1,00	1,00	5,00	3,00	1,00	1,00	1,00	3,00	1,00
DELL2	1,00	1,00	1,00	5,00	3,00	1,00	1,00	1,00	3,00	1,00
DELL3	1,00	1,00	1,00	5,00	3,00	1,00	1,00	1,00	3,00	1,00
DELL4	0,20	0,20	0,20	1,00	0,33	0,33	0,33	0,33	1,00	0,33
DELL5	0,33	0,33	0,33	3,00	1,00	1,00	1,00	1,00	3,00	1,00

Tablo 3- Her Bir Kriter İçin DELL Markasının Modellerine İlişkin İkili Karşılaştırma Matrisleri.

3.9. Tutarlılık Oranlarının Hesaplanması

İkili karşılaştırmalar sonucunda elde edilen matrislerin tutarlılık incelemesi bölüm 2.1.1.'de açıklandığı gibi gerçekleştirilmiştir.

3.9.1. Normalleştirilmiş Matrisler

Bilindiği gibi tutarlılık incelemesinde ilk olarak A matrislerine ilişkin N normalleştirilmiş matrislerinin elde edilmesi gerekmektedir. DELL markasının kriterlerine ilişkin normalleştirilmiş matris aşağıda gösterilmiştir. Bu matris, bütün bilgisayar modelleri için aynıdır.

	İT	İH	H	HD	EB	EÇ	OS	M	EBL	Toplam (\bar{W})	Ortalama	Olasılık
İT	0,30	0,30	0,33	0,33	0,24	0,24	0,20	0,20	0,28	2,41	0,27	P ₁
İH	0,30	0,30	0,33	0,33	0,24	0,24	0,20	0,20	0,28	2,41	0,27	P ₂
H	0,10	0,10	0,11	0,11	0,17	0,17	0,16	0,16	0,17	1,23	0,14	P ₃
HD	0,10	0,10	0,11	0,11	0,17	0,17	0,16	0,16	0,17	1,23	0,14	P ₄
EB	0,04	0,04	0,02	0,02	0,03	0,03	0,07	0,07	0,02	0,35	0,04	P ₅
EÇ	0,04	0,04	0,02	0,02	0,03	0,03	0,07	0,07	0,02	0,35	0,04	P ₆
OP	0,03	0,03	0,02	0,02	0,01	0,01	0,02	0,02	0,01	0,17	0,02	P ₇
M	0,03	0,03	0,02	0,02	0,01	0,01	0,02	0,02	0,01	0,17	0,02	P ₈
EBL	0,06	0,06	0,04	0,04	0,10	0,10	0,11	0,11	0,06	0,67	0,07	P ₉

Tablo 4- A_{DELL} İçin N_{DELL} Matrisi.

Tablo 4'ün ortalama sütunundaki ($\bar{W}_{İT}$, $\bar{W}_{İH}$, \bar{W}_H , \bar{W}_{HD} , \bar{W}_{EB} , $\bar{W}_{EÇ}$, \bar{W}_{OS} , \bar{W}_M , \bar{W}_G) değerleri kriterlerin göreceli ağırlıkları vermektedir. Tablodan, İT ve İH'nin 0,27 ile birinci, H ve HD'nin 0,14 ile ikinci, EBL'nin 0,07 ile üçüncü, EB ve EÇ'nin 0,04 ile dördüncü, OS ve M'nin 0,02 ile beşinci dereceden önemliliğe sahip oldukları görülebilir.

Her bir kriter için DELL markasının modellerine ilişkin normalleştirilmiş matrisler de benzer biçimde elde edilir. Bu matrislerden elde edilen ortalama değerleri ve bu değerlerin karşılık geldiği olasılık ifadeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

DELL	İT, EÇ, OS, M		İH		H		HD		EB		EBL	
	\bar{w}	P	\bar{w}	P	\bar{w}	P	\bar{w}	P	\bar{w}	P	\bar{w}	P
DELL1	0,20	P ₁₁	0,17	P ₂₁	0,09	P ₃₁	0,20	P ₄₁	0,28	P ₅₁	0,23	P ₅₁
DELL2	0,20	P ₁₂	0,17	P ₂₂	0,24	P ₃₂	0,20	P ₄₂	0,28	P ₅₂	0,23	P ₅₂
DELL3	0,20	P ₁₃	0,44	P ₂₃	0,50	P ₃₃	0,46	P ₄₃	0,28	P ₅₃	0,23	P ₅₃
DELL4	0,20	P ₁₄	0,06	P ₂₄	0,09	P ₃₄	0,07	P ₄₄	0,05	P ₅₄	0,08	P ₅₄
DELL5	0,20	P ₁₅	0,17	P ₂₅	0,09	P ₃₅	0,07	P ₄₅	0,11	P ₅₅	0,23	P ₅₅

Tablo 5- DELL Markası İçin Kriterlere Göre Göreli Ağırlıklar.

Tablodan DELL markasının bütün modelleri için İT, EÇ, OP ve M kriterlerinin aynı ağırlık değerine (0,20) sahip oldukları görülmektedir. İH, H, HD, EB ve EBL kriterleri bakımından en yüksek ağırlığa sahip modelin sırasıyla 0,44; 0,50; 0,46 ağırlıklarıyla DELL3 olduğu görülmektedir. EB ve EBL kriterleri bakımından ise DELL1, DELL2 ve DELL3 modellerinin sırasıyla 0,28 ve 0,23 ağırlıklarıyla en yüksek öneme sahip oldukları görülmektedir.

3.9.2. Tutarlılık İncelemesi

DELL markasına ilişkin normalleştirilmiş matrisler incelendiğinde (Tablo 5), alternatiflerin “işlemci tipi (N_{İT} Matrisi), ekran çözünürlüğü (N_{EÇ} Matrisi), optik sürücü (N_{OS} Matrisi) ve modem (N_M Matrisi)” kriterlerine göre değerlendirilmiş olanların tüm sütunlarının özdeş olduğu, buna karşın “işlemci hızı (N_{İH} Matrisi), hafıza (N_H Matrisi), hard disk (N_{HD} Matrisi), ekran boyutu (N_{EB} Matrisi) ve ekran belleği (N_{EBL} Matrisi)” kriterlerine göre değerlendirilmiş olanlar ile kriterlere ilişkin normalleştirilmiş matrisin (N_{DELL}) (Tablo 4) özdeş olmadığı görülmektedir. Bu durum özdeş sütunlara sahip matrislerin tutarlı, özdeş olmayan sütunlara sahip matrislerin ise tutarlı olmadıklarının kanıtıdır.

N_{İH}, N_H, N_{HD}, N_{EB}, N_{EBL} ve N_{DELL} matrislerine ilişkin tutarsızlığın “açıklanabilir” düzeyde olup olmadığını incelemek amacıyla gerçekleştirilen işlemler aşağıda topluca gösterilmiştir.

Kriterlerin Tutarlılık İncelemesi

Tablo 2’deki A_{DELL} matrisinin Tablo 4’deki \bar{w} sütununa karşılık gelen ($\bar{w}_{İT}$ $\bar{w}_{İH}$ \bar{w}_H \bar{w}_{HD} \bar{w}_{EB} $\bar{w}_{EÇ}$ \bar{w}_{OS} \bar{w}_M \bar{w}_G) = (0,27 0,27 0,14 0,14 0,04 0,04 0,02 0,02 0,07) ağırlıklar vektörüyle çarpılmasıyla (2,62 2,62 1,33 1,33 0,35 0,35 0,18 0,18 0,70) vektörü elde edilir. Çarpım sonucu elde edilen bu vektörün elemanlarının toplanmasıyla n_{MAKS} aşağıdaki gibi elde edilmiş olur.

$$n_{maks} = 2,62+2,62+1,33+1,33+0,35+0,35+0,18+0,18+0,70 = 9,66$$

Bu işlemlerin ardından için tutarlılık oranı hesaplanabilir. Bunun için ilk olarak tutarlılık indeksi (CI) ve rasgele tutarlılık indeksi (RI) hesaplanmalıdır. Söz konusu değerlerin hesaplanmasıyla ilgili işlemler aşağıda gösterilmiştir.

$$CI = \frac{n_{maks} - n}{n - 1} = \frac{9,66 - 9}{9 - 1} = 0,083; RI = \frac{1,98(n - 2)}{n} = \frac{1,98(9 - 2)}{9} = 1,540; CR = \frac{CI}{RI} = \frac{0,0825}{1,54} = 0,054$$

Tutarlılık oranının 0,054 olarak hesaplandığı görülebilir. CR = 0,054 < 0,1 olduğundan A_{DELL} matrisinin tutarlı olduğu söylenebilir.

Alternatiflerin Tutarlılık İncelemesi

Özdeş sütunlara sahip olmayan “işlemci hızı, hafıza, hard disk, ekran boyutu ve ekran belleği” kriterlerinin modellere göre tutarlılık incelemesi yapıldığında aşağıdaki değerler elde edilir. 5 tane model olduğundan hesaplamalarda $n=5$ olarak alınır.

Kriter Adı	n_{maks}	CI	RI	CR
İH	5,054	0,014	1,188	0,011
H	5,073	0,018	1,188	0,015
HD	5,082	0,021	1,188	0,017
EB	5,047	0,012	1,188	0,010
EBL	5,000	0,000	1,188	0,000

Tablo 6- DELL Markası İçin Tutarlılık İncelemesi.

DELL markasına ait alternatiflerin “işlemci hızı, hafıza, hard disk, ekran boyutu ve ekran belleği” kriterlerinin herbirine göre ikili karşılaştırmaları sonucu oluşturulan $A_{İH}$, A_H , A_{HD} , A_{EB} , A_{EBL} matrislerinin her biri için $CR < 0,1$ olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla hepsi için tutarlılık tatminkardır.

3.9.3. Birleşik Ağırlıkların Bulunması

Birleşik ağırlıklar, verilecek kararı belirleyen oranlardır. DELL marka notebook almaya karar vermiş olan biri modele karar vermede ikili karşılaştırmalarla elde edilen göreceli ağırlıkları kullanabilir. Sözgelimi DELL1 modelinin tercih edilip edilmemesini belirleyecek oranın hesaplama işlemi aşağıdaki gibidir.

$$\begin{aligned}
 DELL1 &= P_1 * P_{11} + P_2 * P_{21} + P_3 * P_{31} + P_4 * P_{41} + P_5 * P_{51} + P_6 * P_{61} + P_7 * P_{71} + P_8 * P_{81} + P_9 * P_{91} \\
 &= 0,27 * 0,20 + 0,27 * 0,17 + 0,14 * 0,09 + 0,14 * 0,20 + 0,04 * 0,28 + 0,04 * 0,20 + \\
 &\quad 0,02 * 0,20 + 0,02 * 0,20 + 0,07 * 0,23 \\
 &= 0,13
 \end{aligned}$$

Benzer hesaplamaların bütün modeller için gerçekleştirilmesi sonucu elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Modeller	Birleşik Ağırlıklar	Fiyat (USD)	Sonuç
DELL1	0,13	1.355,82	DELL3
DELL2	0,15	1.473,82	
DELL3	0,29	2.004,82	
DELL4	0,06	1.532,82	
DELL5	0,10	1.532,82	

Tablo 7- DELL Markası İçin Bütünleşik Göreceli Önem Vektörü.

Yapılan hesaplamalar sonucunda DELL markasına ilişkin birleşik ağırlıklar DELL1 için 0,13; DELL2 için 0,15; DELL3 için 0,29; DELL4 için 0,06 ve DELL5 için 0,10 olarak elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre DELL markası için en yüksek birleşik ağırlığa sahip olan DELL3 modeli en uygun model seçimi olacaktır. Daha sonra sırasıyla DELL2, DELL1, DELL5 ve DELL4 seçilebilecek uygun modellerdir.

3.9.4. Diğer Markalar

Yukarıda DELL marka notebook bilgisayar için yapılan işlemlerin FS, TB, HP, SONY ve DİĞER markalı notebook bilgisayarlar için de gerçekleştirilmesi sonucunda aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır.

Markalara İlişkin Modellerin Kriterlere Göre Değerlendirilmesi:

Mevcut markaların her bir kritere göre görelî ağırlıklarının değerlendirilmesi sonucu üstün bulunan modeller aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Kriterler	FS		HP		TB		SONY		DİĞER	
	\bar{w}	Model	\bar{w}	Model	\bar{w}	Model	\bar{w}	Model	\bar{w}	Model
İT	0,20	FS2-5-7-9	0,11	HP 1-5-6-7-8-9-12-13	0,18	TB7	0,33	TÜMÜ	0,42	DİĞER2
İH	0,34	FS9	0,29	HP10	0,18	TB15	0,60	SONY1	0,50	DİĞER3
H	0,23	FS5-7-9	0,30	HP10	0,16	TB14 TB15	0,63	SONY2	0,50	DİĞER5
HD	0,13	FS2-3-4-5-7-8-9	0,25	HP5	0,23	TB15	0,60	SONY2	0,44	DİĞER5
EB	0,16	FS2-5-7-8-9	0,11	HP4-5-6-7-8-12-13	0,16	TB5	0,63	SONY3	0,44	DİĞER5
EÇ	0,21	FS2-8	0,12	HP7-12	0,15	TB15	0,63	SONY3	0,20	TÜMÜ
OS	0,11	TÜMÜ	0,13	HP2-5-6-8-9-10-13	0,11	TB5	0,33	TÜMÜ	0,25	DİĞER 3-4-5
M	0,14	FS2-3-4-5-6-7-9	0,08	TÜMÜ	0,09	TB5	0,33	TÜMÜ	0,24	DİĞER 1-2-3-5
EBL	0,11	TÜMÜ	0,12	HP1-5-8-10-13	0,16	TB16	0,33	TÜMÜ	0,31	DİĞER 1-2

Tablo 8- Markalara İlişkin Modellerin Kriterlere Göre Değerlendirilmesi.

Tabloya göre İT kriterine göre FS markasından FS2-5-7-9 modelleri; HP markasından HP1-5-6-7-8-9-12-13 modelleri; TB markasından TB7 modeli; SONY markasından tüm modeller ve DİĞER kategorisinde ise DİĞER2 modeli diğer modellere göre daha üstün olup seçilmesi önerilen modellerdir.

Markalara İlişkin Alternatiflerin Tutarlılık İncelemesi

Her bir marka için özdeş sütunlara sahip olmayan kriterlerin modellere göre tutarlılık incelemesi yapıldığında Tablo 9'daki değerler elde edilmiştir. Hesaplamalarda FS markasının 9 tane alternatif modeli olduğundan n=9 olarak, HP için n=13, TB için n=16, SONY için n=3 ve DİĞER için n=5 alınmıştır.

Marka Adı		Kriterler								
		İT	İH	H	HD	EB	EÇ	OS	M	EBL
FS	n_{maks}	9,156	7,361	9,371	8,984	8,978	5,656	-	8,984	-
	CI	0,020	-0,205	0,046	-0,002	-0,003	-0,418	-	-0,002	-
	RI	1,540	1,540	1,540	1,540	1,540	1,540	-	1,540	-
	CR	0,013	-0,133	0,030	-0,001	-0,002	-0,271	-	-0,001	-

Marka Adı		Kriterler								
		İT	İH	H	HD	EB	EÇ	OS	M	EBL
HP	n _{maks}	13,080	14,547	13,661	13,587	12,968	2,048	12,935	-	8,012
	CI	0,007	0,129	0,055	0,049	-0,003	-0,913	-0,005	-	-1,083
	RI	1,675	1,675	1,675	1,675	1,675	1,675	1,675	-	1,675
	CR	0,004	0,077	0,033	0,029	-0,002	-0,545	-0,003	-	-0,647
TB	n _{maks}	16,131	17,396	16,350	20,228	16,230	10,122	15,921	15,965	16,211
	CI	0,009	0,088	0,023	0,282	0,015	-0,392	0,005	0,003	0,014
	RI	1,733	1,733	1,733	1,733	1,733	-1,733	1,733	1,733	1,733
	CR	0,005	0,051	0,013	0,163	0,009	-0,226	0,003	0,002	0,008
SONY	n _{maks}	-	2,993	3,050	2,993	3,050	3,050	-	-	1,000
	CI	-	-0,004	0,025	-0,004	0,025	0,025	-	-	-1,000
	RI	-	0,660	0,660	0,660	0,660	0,660	-	-	0,660
	CR	-	-0,005	0,038	-0,005	0,038	0,038	-	-	-1,515
DİĞER	n _{maks}	3,799	5,361	5,066	5,044	5,044	4,984	3,400	5,608	3,441
	CI	-0,300	0,090	0,017	0,011	0,011	-0,004	-0,400	0,152	-0,390
	RI	1,188	1,188	1,188	1,188	1,188	1,188	1,188	1,188	1,188
	CR	-0,253	0,076	0,014	0,009	0,009	-0,003	-0,337	0,128	-0,328

Tablo 9- Markalar İçin Tutarlılık İncelemesi.

Tablodan, markaların özdeş olmayan sütunlu kriterleri için yapılan tutarlılık incelemesinde bütün tutarlılık oranlarının kabul edilebilir düzeyde olduğu görülmüştür ($CR < 0,1$).

Markalara İlişkin Birleşik Ağırlıklar

FS, HP, TB, SONY ve DİĞER markalı bir notebook bilgisayar alırken hangi modelin tercih edilmesi gerektiğine karar vermek için ikili karşılaştırmalar sonucu elde edilen göreceli ağırlıklar kullanılır.

Marka	Model	Birleşik Ağırlık	Fiyat (USD)	Sonuç
FS	FS7	0,15	1.532,82	FS7
	FS8	0,14	1.414,82	
	FS5	0,13	1.532,82	
	FS2	0,11	1.414,82	
	FS3	0,09	1.532,82	
	FS9	0,09	1.532,82	
HP	HP5	0,23	1.945,82	HP5
	HP6	0,15	1.414,82	
	HP1	0,12	978,22	
	HP8	0,12	1.591,82	
	HP10	0,12	1.414,82	
	HP13	0,12	1.650,82	

Marka	Model	Birleşik Ağırlık	Fiyat (USD)	Sonuç
TB	TB15	0,14	5.308,82	TB15
	TB14	0,12	3.538,82	
	TB16	0,09	1.296,82	
	TB7	0,08	883,82	
	TB10	0,07	1.768,82	
	TB13	0,07	1.532,82	
SONY	SONY1	0,36	1.580,02 EUR	SONY1 ve SONY2
	SONY2	0,36	1.839,62 EUR	
	SONY3	0,27	2.240,82 EUR	
DİĞER	CASPER	0,25	1.414,82	CASPER
	IBM3	0,23	824,82	
	APPLE	0,19	1.155,22 EUR	
	IBM2	0,19	883,82	
	IBM1	0,07	647,82	

Tablo 10- Markalara Göre Bütünleşik Görelî Önem Vektörü.

Her bir markaya ilişkin yapılan hesaplama sonuçları Tablo 10'da gösterilmiştir. Tablodan FS markası için en yüksek birleşik ağırlığa sahip olan FS7 modeli en uygun model seçimi olacaktır. Daha sonra seçilebilecek en uygun model ise FS8'dir. HP markası için HP5 modeli en uygun model seçimi olup daha sonra gelen en uygun model HP6'dır. TB markası için TB15 modeli en uygun model seçimi olup daha sonra seçilebilecek en uygun modeller ise sırasıyla TB14 ve TB16'dır. SONY markası SONY1 ve SONY2 modelleri en uygun model seçimi olacaktır. DİĞER kategorisindeki modellerden CASPER en uygun model seçimi olacaktır. Daha sonra seçilebilecek en uygun model ise IBM3'tür.

Kaynakça

- Cinemre, N.,** *Yöneylem Araştırması*, Beta Basım Dağıtım, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2004.
- Eraslan, E. ve Algün, O.,** *İdeal Performans Değerlendirme Formu Tasarımında Analitik Hiyerarşi Yöntemi Yaklaşımı*, Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der. Cilt 20, No 1, 95-106, 2005.
- Rangone, A.,** *An Analytic Hierarchy Process Framework For Comparing The Overall Performance of Manufacturing Departments*, International Journal of Operation and Production Management, 16(8), 104-119, 1996.
- Saaty, T.,** *The Analytic Hierarchy Process*, Mc Graw-Hill International Book Company, USA, 1980.
- Taha, H.A.,** *Yöneylem Araştırması*, (Çev.: Baray, Ş.A. & Esnaf, Ş). 6. Basımdan Çeviri, İstanbul: Literatür, 1997.
- Turban, E. & Meredith, J.R.,** *Fundamentals of Management Science*, 6th Ed. New York: The McGraw-Hill Companies, 1994.
- Wind, Y. And Saaty T.,** *Marketing Applications of The Analytic Hierarchy Process*, Management Science, 26(7), 641-658, 1980.

Zahedi, F., *The Analytical Hierarchy Process-A Survey of The Method and Its Applications*, *Interfaces*, 16(4), 96-108, 1986.

http://www.teknosa.com.tr/msib21/formlar/CategoryProducts.aspx?CS_Catalog=BILGISAYARCS_Category=_SBA_63_1662_444_915&T_Category=_NOTEBOOK63, (21.03.2006).

<http://www.isl.itu.edu.tr/ya/AHS.doc>, Topçu İ., (15.04.2006).

20. Yüzyıl Türk Tarihçiliğinde Osmanlı Şehri Araştırmaları

Dr. Bedi GÜMÜŞLÜ¹

Özet

Osmanlı şehri Türkiye'nin yakın geçmişinin araştırılmasında sosyal ve ekonomik tarihin önemli bir çalışma konusu olmasına rağmen, geçen yüzyılda Türk tarihçiliğinin bu konuya yeterince eğilmediği söylenebilir. Aslında sözkonusu alanda epey çalışma vardır, sorun çalışmaların sayısından çok niteliği ile ilgilidir. Önemli çalışmaların sayısı pek fazla değildir ve Türkiye'nin bugünkü şehirlerinin ve gündelik hayatının anlaşılması bir bakıma yakın tarihin bu konusunun anlaşılmasına bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Osmanlı şehri, mimari, sosyal ve ekonomik tarih.

Ottoman City Studies in Turkish History Studies in 20th Century

Abstract

Although the Ottoman city is a crucial subject of the research on near history of Turkey in social and economic history perspective, it could be said that in the last century, Turkish historians did not take this subject into consideration sufficiently. Actually, there are many studies in this area; the problem is not about the quantity, but the quality. There are not many considerable studies in this area. However it seems that understanding the cities of today's Turkey and daily life of them depend on the undertanding of very near history of these cities.

Key Words: City, Ottoman city, architecture, social and economic history.

Giriş

Şehir tarihi, tarihin daha kapsamlı ve çok boyutlu hale getirilmesi çabaları içinde son zamanlarda en çok önemsenen çalışma alanlarından biridir. Bu alandaki çalışmalarda amaç daha çok incelenen dönemin devletinin merkez ve taşra yönetimi, maliye, ordu, toprak düzeni ve diğer bazı örgütlenme tarzı ve şekillerinin anlaşılması ve gündelik hayat hakkında bilgi sahibi olunmasıdır. Bunun yanında inceleme konusu yapılan şehir veya şehirlerin fiziksel durumlarının ve gelişimlerinin doğrudan açıklanması da şehir tarihçiliğinin amaçları arasında yer almaktadır. Hangi nedenlerle yapılırsa yapılsın ve araştırmanın çerçevesi zaman, mekan ve yaklaşım şekli açılarından nasıl yerleştirilirse yerleştirilsin, şehir tarihi araştırmaları ve yazımı, daha çok siyasi gelişmelere odaklandığından bazı çıkmazlara giren geleneksel tarihin dar kapsamlılığını açan bir özellik taşır ve geçmiş ile bilinenler arasındaki açığın kapatılmasında önemli bir işlev görür. Bu açıdan şehir tarihçiliği geçmişin anlaşılması ve yazımında, birbirine bağlı ve karşılıklı etkileşim halinde olan bir çok alan araştırması içinde ekonomik ve sosyal tarihin önemli, hatta zorunlu bir dalı olarak değerlendirilebilir. Tarih yazımının her alanı gibi şehir tarihçiliğinin nasıl yapılması gerektiği, kapsamı, etkileri, kaynakları gibi kuramsal tartışmaların ise, bu alandaki çalışmaları daha verimli ve daha yararlı hale getirmesi beklenebilir.

Türkiye'de şehir tarihi araştırmaları ve yazımında, Osmanlı şehri kaçınılmaz bir duraktır. Çünkü söz konusu devletin hakim olduğu temel bölge olan Anadolu ve diğer yerlerde Osmanlı'nın uzun süren yönetimi fiziksel, sosyal ve ekonomik yapılarıyla şehirleri önemli ölçüde etkilemiş,

¹ Doktora, Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, bedigumuslu@yahoo.com

Anadolu ve Rumeli’de ise büyük ölçüde belirlemiştir. Anadolu ve Rumeli’deki eski şehirlerin, Osmanlı döneminde yeni bir din (İslamiyet) ve kültürün Türkler tarafından yorumlanışının etkisiyle öncekinden farklı bir çehre kazanması, bugünün de şehirlerini anlamının yolu olarak Osmanlı şehrini bilmeyi gerektirmektedir.

Bu makalenin amacı, dün ile bugün arasındaki ilişkinin çarpıcı bir şekilde yaşandığı bu konuda, 20. yüzyıldaki Türk tarihçiliğinin durumunu ele almak, Osmanlı şehri üzerine yapılmış çalışmalar, bunların yaklaşım biçimleri, ayırıcı nitelikleri ve önemleri üzerinde durmaktır. Böylece bu konuda yapılanlar ile eksik kalanların gösterildiği genel bir tablonun ortaya çıkarılması mümkün olacaktır. Makaleye ek olarak hazırlanan “20. Yüzyıl Türk Tarihçiliğinde Osmanlı Şehri Araştırmaları” başlıklı kaynakça, doğrudan Osmanlı şehrine yönelik araştırmalar ile birlikte bu konudaki kaynakları ele alan çalışmaların önemlilerini içermekte, böylece söz konusu tablonun daha iyi görülmesi beklenmektedir.

I. Şehir Tarihçiliği

Şehir, insanın ilkel toplumlardan modern zamanlara doğru ilerleyişinde ortaya çıkan ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel özgünlükler içeren bir yerleşim formudur. Siyasi tarih dışında geçmişin incelenmesinde çoğu çalışmanın konusu içinde doğrudan ya da dolaylı olarak yer alan bir toplumsal yerleşim birimi ve ilişki alanı olan şehir, modern çağın da en önemli olgularından biridir.

Tarihçilerin şehir olgusuna yaklaşımlarında tarihe bakış açılarının belirleyici bir etkisi vardır. Çünkü incelenecek şehrin ya da şehirlerin özgün yanlarının ortaya konabilmesi için önce genel kategorilere yerleştirilmeleri gerekir. Bu anlamlandırma çabası tarihe yaklaşımla ilgilidir. Eğer ekonomik nedenlerin belirleyiciliği ilkesinden hareket ediliyor ve tarihin anlamlı bir akış çizgisi olduğu düşünülüyorsa, şehirlerin oluşumları ve tarihsel gelişim süreçlerindeki kırılma noktaları da buna göre, ekonomik yapıda aranacaktır. Böylece şehirler tarımsal artı ürünün tarımla uğraşmayan bir nüfusu besleyecek ve bunların toplumsal yaşamın sürmesinde başka işler yapabilmelerine olanak sağlayacak bir duruma gelmesiyle ilgili bir gelişmenin sonucu olarak algılanacaktır. Bu bağlamda şehrin tanımını içine tarımsal üretim ile oluşturulan yeni bir ekonomik ve toplumsal ilişkiler ağı ve işbölümü eklenecektir. Bu anlayışla bakıldığında şehirler, ilkçağ şehirleri, sanayi öncesi feodal şehirler ve sanayi şehirleri şeklinde ayrılacak ve ekonomik altyapının belirlediği, buna bağlı ve bağımlı sosyal, kültürel ve siyasi ilişkilerin cereyan ettiği alanlar ve yerleşim formları olarak ele alınacaklardır.²

Şehirlerin hangi politik sistemlerin parçaları olduklarıyla ilgili yaklaşımlarda ise inceleme yöntemlerinin değişmesi beklenebilir. Feodal sistem şehirleri, imparatorluk şehirleri, ulus-devlet şehirleri ve günümüzün merkez ve çevre şehirlerinin formları ve ilişki ağları, birbirlerinden farklı şekillerde ele alınmalarını gerektirecektir. Bu, araştırmanın çerçevesinin farklı yerlere yerleştirilmesi ve genel tabloyu ortaya çıkaracak olguların değişmesi anlamına gelmektedir.

Aslında bugün şehir dendiğinde akla gelen şey, ortaçağdan yeniçağa geçiş sürecinde, ekonomik, sosyal ve siyasi bir çok değişimin ifadesi olarak kurulan yeniçağ şehirleri, yani kapitalizme zemin oluşturan modern şehirlerdir. Şehirlerin ekonomik, sosyal ve politik kriterlere göre ele alınışında göz ardı edilmemesi gereken öğeler, şehirlerin bağlı oldukları devletlerin kültürel kimlikleri ile yerleşilen yerin coğrafyasıdır. Anadolu Şehri, Türk Şehri ya da Osmanlı Şehri kategorileri bu açıdan birbirinden farklı anlamlar taşırlar ve anlaşılmaları için farklı yaklaşımlara gereksinim duyarlar.

Şehir tarihçiliğinde önemli bir unsur da zamanın ele alınış şeklidir. Çünkü şehirler hem uzun hem de kısa zamanlardaki değişimlerle belirlenirler ve ortak noktalar taşısalar da her biri diğerinden farklı özellikler ve zamansal farklılıklar taşır.

² Ekonomik karakterli üretim ilişkilerinin temel alınarak şehirlerin gelişiminin ele alındığı çalışmalara örnek olarak, Merrington ve Braudel’in çalışmaları gösterilebilir. (Bkz. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I ve II*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1993 ve 1994 ve John Merrington, “Kapitalizme Geçişte Kent ve Kır”, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, (Ed. R. Hilton), Metis Yayınları, İstanbul, 1984.

Şehirleşmenin açıklanma şekli konusunda ise bilimler açısından farklı yaklaşımlar vardır. Örneğin sosyoloji için asıl önemli olan genellemeler yapmak, coğrafya için mekan-insan ilişkilerini açıklamak, ekonomi için üretim-dağıtım-tüketim ilişkilerini açıklamak iken, tarih için yaşananların çok boyutlu olarak anlaşılması temel amaç olmakta ve şehir bu açılardan incelenmekte ve yorumlanmaktadır.

Tarihçiler için şehir araştırmalarında açıklanması zorunlu olan ve “yükümlülükler” olarak nitelenen bazı unsurlar vardır. Bunlar kır ile şehir arasındaki ilişkiler, şehirlerin birbirleriyle ilişkileri ve şehirlerin ekonomik, sosyal ve siyasal yapıları içindeki durumlarıdır. Bu kriterlerin üçüncüsü, şehir tarihçiliğinin dönemsel ayrımları kapsamaması gerektiği anlamına gelmektedir.³ Bunun her ülkede farklı zamanları ve dönemleri kapsayacağı kuşkusuzdur. Ancak genel anlamda şehir ele alındığında ulusal formlar dışında kalan ticaret, sanayi gibi belirleyici etmenler her zaman incelenmesi gereken unsurlar olarak ele alınmalıdır. Braudel’in “Akdeniz”i, ekonomik ve sosyal tarih ile şehir tarihi arasındaki doğrusal ilişkiyi işaret etmesiyle ve bu ilişkileri belirli bir ulusal sınır ve forma hapsedmemesiyle iz bırakan bir çalışma olarak 20. yüzyıl tarihçiliğinde önemli bir yer tutar. Bu çalışmanın öğrettiği, şehir tarihçiliğinin ekonomik ve sosyal yapının, politik ve kültürel oluşum ve değişimlerin anlaşılmasında önemli katkıları olacağıdır. Bundan hareketle şehir tarihçiliğinin temel karakterinin, uzun zamanlardaki genel değişimlerle ortaya çıkan yerel sonuçları ve durumları anlamlandırma işinin bir parçası olduğunu söylemek mümkündür.

Şehir tarihçiliği çalışmalarında bir çok unsur, çalışmaların temelini oluşturabilmektedir. Bunlar, ekonomik roller ve üretim-dağıtım-tüketim ilişkileri⁴, bağımsız değişken olarak din⁵, bir devlet⁶, herhangi bir şehrin kendine özgü nitelikleri⁷ ya da kır-şehir ilişkileri⁸ olabilir ve bu unsurlar daha da çoğaltılabilir. Bu çalışmalar temel mekan olarak şehirlere odaklanmalarına karşın, aslında ekonomik, sosyal, siyasal ve daha bir çok etmenle birlikte incelenen şehirlerin tarihsel süreçlerinin farklı boyutlarını yansıtır.

Şehir tarihçiliğinin hem şehirlerin bağlı olduğu devletin ve ekonomik-sosyal sistemin özelliklerini yansıtan olgularla, hem de şehirlerin doğrudan kendileriyle; fiziksel yapıları ve benzeri özellikleriyle doğrudan ilgilenmesi, yani özgün yanlarını da ele alması bazı genellemeler yapmasını engellemektedir. Ancak Braudel’e göre, bu genellemeler dikkatli yapılmalıdır, çünkü genel olarak çizilen şehirler tipolojisi eksiklikler taşımakta ve şehirlerin çağlarının tanığı olabilmeleri için her şehrin kendi içinde ve diğer şehirlerle ilişkileri çerçevesinde anlaşılması gerekmektedir.⁹ Hobsbawm da aynı şekilde, şehirlerin bağlı oldukları sistemden yalıtılmadan ele alınmaları şartıyla, şehir tarihçiliğinin toplumsal tarihin başlıca ilgi alanlarından biri olması gerektiğini belirtmektedir.¹⁰

II. Türk Tarihçiliğinde Şehir Tarihçiliğı

Türkiye’de şehir tarihçiliğıyle ilgili ilk çalışmalar 1870’li yıllarda başlamıştır. Ancak bundan çok önce, 1800’de Sarkis Sarraf Hovhannesyan’ın yazdığı “Payitaht İstanbul’un Tarihçesi”, Osmanlı’da ilk şehir denemesi olarak ele alınabilir. 1870’ler sonrası ise, Tanzimatla başlayan Batılılaşma hareketlerinin ivme kazandığı ve tarih çalışmalarını da etkilediğı bir dönem olması yanında, Osmanlı Devleti’nde belediyelerin kurulduğu ve vilayet salnamelerinin yayınlanmaya başladığı bir zamana tekabül etmekte, böylece esas şehir tarihi çalışmaları bundan sonra başlamaktadır.

³ Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Bellekten*, LII, 203, 667-683, TTK Yayını, Ankara, 1988, 670.

⁴ Örneğin, Suraiya Faroqi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

⁵ Örneğin, A. H. Hourani, “The Islamic City in The Light of Recent Research”, *The Islamic City*, 9-25, (Ed. A.H. Hourani, S.M. Stern), Bruno Cassier Ltd, Oxford, 1970.

⁶ Örneğin, Maurice Cerasi, *M. Osmanlı Kenti*, (Çev. Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: (1999),

⁷ Örneğin, İlber Ortaylı, *İstanbul’dan Sayfalar*, Hil Yayınları, İstanbul, 1987.

⁸ Örneğin, John Merrington, “Kapitalizme Geçişte Kent ve Kır”, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, (Ed. R. Hilton), Metis Yayınları, İstanbul, 1984.

⁹ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I ve II*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s. 292-296.

¹⁰ Hobsbawm, Eric., *Tarih Üzerine*, (Çev. Osman Akinhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 126-128.

İsmail Belig Efendi'nin "Tarih-i Bursa" (1871), Lamii Çelebi'nin "Şehrengiz-i Bursa" (1871), Şakir Şevket'in "Trabzon Tarihi" (1873), Lütfi'nin "Şam Tarihi" (1883), Mustafa Ziya'nın "Rehnumay-ı Bağdat" (1896), Mustafa Suad'ın "Haritalı İstanbul Rehberi Yahut İstanbul tarihçesi" (1898) ile "Musavver Rehber-i Seyyahin Bursa ve Civarı" (1903) Türkiye'de ilk yerel tarih çalışmaları olarak gösterilebilir.¹¹

Ahmed Refik [Altınay]'ın 1333 (1914-1915) tarihli "Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul'un Hayatı 8961-1000" ve 1931 tarihli "Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)" ile Osman Nuri [Ergin]'in 1922 tarihli "Mecelle-i Umur-ı Belediyeye", 1927 tarihli "İstanbul şehrengizleri" ve 1936 tarihli "Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı" adlı eserleri ise 20. yüzyıl Türk tarihçiliğinin ilk döneminin önemli çalışmalarıdır. Bunlardan özellikle Osman Nuri'nin bazı şehir kurumlarını öne çıkaran ve daha çok İstanbul'u merkeze alan çalışmalarında kaynak kullanımının genişliği dikkat çekmektedir.

1930'lardan itibaren Annales ekolünün sosyal ve ekonomik bakış açısını Türkiye'deki tarihçiliğe taşıyan Fuat Köprülü ve onun öğrencilerinin, özellikle Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalıcık ve bir ölçüde Mustafa Akdağ'ın çalışmaları ile 1940'lardan sonra Osmanlı sosyo-ekonomik araştırmaları içinde şehir tarihçiliği bilimsel temellere oturmaya başlamıştır. Bu tarihlerden günümüze kadar farklı bakış açıları ve çalışma yöntemleriyle giderek artan oranda çalışmalar yapılmış, bunların büyük bir kısmı, hatta tamamına yakını Osmanlı dönemi üzerinde odaklanmıştır. Bu alandaki çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısını, yönetim özelliklerini, politik karakterini ve diğer yönetsel ve örgütsel özelliklerini daha iyi tanımak amacıyla yapılanlar; bazı şehir kurumları ve yapılarını temel alarak yapılanlar (dolaylı şehir tarihleri); amaç olarak şehirlerin ekonomik, sosyal, fiziksel durumları ve değişimlerini açıklamaya yönelik olan, ama kapsamlarına şehirlerin planlanma süreçlerini ve mimari yapılarını da ayrıntılı olarak ekleyenler; yerel siyasi tarih çalışmaları ve yerelin Osmanlı öncesi ve sonrası dönemlerinden birini ele alan (Kurtuluş Savaşı dönemi, bölgenin Türkleşmesi gibi zaman kesitlerini ele alan) çalışmalar olarak beş kısma ayrılabilir. Bu kabataslak ayrıma, yerelin kır ve şehir olarak farklı biçim ve kapsamlarda incelenmesi de eklenebilir. Ancak bazen bu iki alanın konuları ve kaynakları birbirinin içine girebilmekte, asıl farklılık çalışmaların kapsam ve amaçlarında görülmektedir.

Ayrıca çoğu amatör tarih çalışmaları içinde yer alan, belirli bir döneme odaklanmayan ve daha çok yaşanan bölgenin-şehrin kendini nasıl nitelediği ile ilgili fikir verebilen, kültürel, folklorik vb. öğelerin ağırlıklı olarak işlendiği yerel tarih çalışmaları da 20. yüzyıl Türk tarihçiliğinde Osmanlı Şehri üzerine yapılan araştırmalar arasında yer almıştır.

III. 20. Yüzyıl Türk Tarihçiliğinde Osmanlı Şehri Çalışmaları

1- Osmanlı Şehrinin Kaynakları

Osmanlı şehirlerinin incelenmesinde başvuru (veya başvurulması gereken) temel kaynaklar, salnameler, tahrir defterleri, şeriye sicilleri, şikayetnameler, fermanlar, mühimme defterleri gibi bilinen Osmanlı arşiv kaynakları ile birlikte, özel tarihler, şecereler, seyahatnameler gibi yazılı bazı belgeler ile mimari yapı ve malzemelerdir.

Osmanlı arşiv belgelerinden, özellikle tahrir defterleri, doğrudan şehirlerle ve şehirde yaşayanlarla ilgili bilgiler vermedikleri halde, bu alandaki araştırmalar için büyük önem taşırlar. Bilindiği gibi, tahrir defterleri Osmanlı Devleti'nde tımar sisteminin yaşama geçirilmesi ve düzenli bir şekilde yürütülmesi için yapılan sayımlarla düzenlenen belgelerdir. Bu açıdan özellikle Osmanlı Devleti'nin kırsal yerleşimleri hakkında nüfus ve tarımsal üretim konularında içerdikleri doğrudan bilgilerle, Osmanlı'nın ekonomik coğrafyasındaki küçük şehirler ve köylerle ilgili olarak, başka bazı kaynakların da yardımı ile önemli ölçüde aydınlatıcı olabilirler.¹²

¹¹ İlhan Tekeli, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 148-149.

¹² Bu konuda özellikle Öz'ün makalesi önemlidir. (Bkz. Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarih Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1991, 22: 429-439.

Tahrir defterlerini de içine alan, zamanlarında resmi belge olarak kullanılan ve arşiv belgeleri olarak bugüne ulaşan bütün belge ve koleksiyonların kullanımı konusunda, sosyal ve ekonomik tarihçiliğin Türkiye'deki öncüleri olarak ortaya çıkan Barkan ve İnalçık ile birlikte, Lütfi Güçer, M. Tayyip Gökbiçgin, Nejat Göyüncü, Özer Ergenç ve Suraiya Faroqi gibi tarihçiler, ortaya koydukları çalışmalarla bu kaynakların şehirlerin nüfusu, şehirleri çevreleyen arka bölgelerin (kıyın) ekonomik ve sosyal durumu konusunda çok önemli bilgiler verdiğini göstermişlerdir.¹³

Özellikle Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak tabir edilen 1300-1600 döneminin son iki yüzyılı ile ilgili bilgiler veren tahrir defterleri,¹⁴ ve diğer yazılı belgelerin kullanımında, bu belgelerin gerçeği bütün açıklığıyla vermediği, çelişkili bilgiler taşıdıklarının dikkate alınması ve çalışmalarda ihtiyatlı davranılması ise bu alandaki araştırmacıların dikkat etmesi gereken hususlar olarak belirtilmektedir.¹⁵

Diğer kaynaklar, Osmanlı şehirlerindeki ekonomik etkinliklerin kavranmasında mukataa hesaplarını içeren defterler; vergiler, ticari sorunlar ve bazı hukuksal sorunların okunabileceği mükhimme defterleri; şehirlerdeki ekonomik, sosyal ve politik gelişmelerin izlenebileceği fermanlar, şikayet dilekçeleri (mahzarlar) gibi arşiv belgeleri ve özel tarihler; şecereler, kurum kayıtları gibi belgelerdir.

2- Osmanlı Şehri Çalışmaları

20. yüzyıl Türk tarihçiliğinde amaç ve yöntemleri farklı bir çok şehir ve bölge araştırması yapılmıştır. Nicelik olarak yeterli gibi görünen bu çalışmaların niteliği ile ilgili aynı şeyi söylemek zordur. Gerçi nitelikli çalışmaların sayısı az değildir, ancak bunun yeterli olmadığı ve bu çalışmalar ile genel bir Osmanlı Şehri tablosu çizilmemiş olduğu gibi, tablonun içinde yer alan şehirlerin de yeterince yansıtılmış olduğu söylenemez.

Basit bir teorik çerçeveye göre, bu tablo, şehir-kır ilişkileri, şehirlerin durumu ve içinde yer aldıkları ekonomik, sosyal ve siyasi yapı bağlamındaki konumları ile Osmanlı şehirleridir. Öyle ki, "bugün Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim örgütlenmesi ile çakışan ve belirli yönetim birimlerine (eyalet, sancak, kaza) merkezlik yapan şehir ve kasabaların envanteri çıkarılmış, harita üzerindeki değerlendirmeler (de) yapılmış değildir."¹⁶

Osmanlı Şehri konusundaki sayılı eserlerden biri olan "Osmanlı'da Kentler ve Kentliler"¹⁷ in yazarı Suraiya Faroqi, Türk tarihçiliğinde bu alandaki önemli çalışmaların, 1980'lere kadar, Nejat Göyüncü'nün 1969 tarihli "XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı"¹⁸, Halil İnalçık'ın Bursa ile ilgili çalışması¹⁹ Özer Ergenç'in 1975 ve 1980'de yayınlanan araştırmaları²⁰ ile Necmi Ülker'in 1974

¹³ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, (yay. haz. Enver Meriçli), TTK Yayınları, Ankara, 1988 ve "IV. Asrın sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I, İstanbul, V: 326-340, Halil İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV, 93: 45-110, M. Tayyip Gökbiçgin "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti Livaları Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, XX, 78: 247-285, TTK Yayınları, Ankara, 1956, Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964; Özer Ergenç "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisadi Tarihi Semineri*, (Ed.: O. Okyar), 145-164, 1975 ve "XVII. Yüzyıl Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, I: 85-108, 1980, Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993 ve diğer.

¹⁴ Ergenç'e göre, tahrir defterleri bütünüyle 16. yüzyıla mahsustur (Bkz. Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII, 203: 667-683, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 681.

¹⁵ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarih Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, 429-439, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1991, s. 22; Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII, 203: 667-683, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 681. ve Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 19.

¹⁶ Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII, 203: 667-683, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 676).

¹⁷ Bkz. Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

¹⁸ Bkz. Nejat Göyüncü, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

¹⁹ Halil İnalçık'ın 1960'da *Belleten*'de yayınlanan, "Bursa; XV. Asır sanayi ve Ticaret tarihine Dair Vesikalar" adlı makalesinden söz edilmektedir (Bkz. Halil İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV, 93: 45-110, TTK Yayınları, Ankara, 1960.

²⁰ Özer Ergenç'in söz konusu çalışmaları, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar" ile "XVII. Yüzyıl Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler" başlıklı iki makaledir (Bkz. Özer Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisadi Tarihi Semineri*, (Ed. O. Okyar), 145-164, Ankara, 1975 ve (1981), "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VII. Türk Tarih Kongresi*, 1266-1274, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981. Ergenç 1975 ve 1981).

tarihli “The Rise of İzmir” adlı eseri ile sınırlı olduğunu ve bunlardan sadece Göyünç’e ait çalışmanın bir Anadolu kentini kitap boyutlarında ele alabildiğini belirtmektedir.²¹ Aynı şekilde, 1995’de “XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü” adlı eseriyle, genel özellikleriyle bir Osmanlı Şehri tablosu çizmeye çalışan Halime Doğru da Türkiye’deki önemli şehir tarihçilerini, Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalçık, M. Tayyip Gökbilgin, Özer Ergenç ve Suraiya Faroqhi olarak sıralamaktadır.²²

Bu tarihçilerden Barkan, hocası Köprülü’nün tarih anlayışının da etkisiyle, tahrir defterleri başta olmak üzere, Osmanlı arşiv belgelerinin araştırmacılara açılmasını sağlama konusunda önderlik etmiş ve çalışmalarını bu malzemelere dayanarak yapmıştır. Ona göre, Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmaların dünya tarihçiliği içinde yer kazanabilmesi için, “konu ve yöntemlerin tamamıyla değiştirilmesi ve tarihi olayların yeni bir görüş açısından ve ayrı malzeme üzerinde çalışılarak incelenmiş bulunması gerekliliği”²³ vardı ve onun bu anlayış ile yaptığı çalışmalar, o zamana kadarki tarih çalışmalarının bildik yörüngesinden kayması anlamına gelmiş, bu da özellikle arşiv belgelerine ihtiyaç duyan ekonomik ve sosyal tarih gibi, bilimsel anlamdaki şehir tarihçiliğinin gelişmesinin, hatta Türk tarihçiliği açısından “doğmasının” zeminini hazırlamıştır.

Barkan, tarihin geleneksel tarihin bilinen yöntemlerinden kopması ve konularını sosyal ve ekonomik meseleler arasından seçmiş olması yeterli bulmamaktaydı; ona göre, ciddi olarak önemsenmesi gereken bir başka öge, “Osmanlı tarihçiliğinin şimdiye kadar iltifat etmediği bir kısım arşiv malzemesi kaynaklarına sahip çıkılması ve bu kaynakları gereği şekilde işleyebilmek için de lüzumlu zihniyet ve formasyon özelliklerinin kazanılmış bulunması”²⁴ idi. Ne var ki, Mustafa Akdağ’ın 1958’de, arşiv belgelerinin “binlercesinin sabır ve dikkatle okunmasının Türkiye’nin sosyal, ekonomik ve siyasi tarihi hakkında paha biçilmez bilgi verdiği”²⁵ düşüncesiyle desteklediği bu bakış açısının Türkiye’deki şehir tarihçiliği açısından yeterli sonuç verdiği söylenemez. Belki son yirmi yılda bu alanda önemli bir atılım olduğu iddia edilebilir. Bu, tarihin bir çok alanındaki atımlarla birlikte yürümekte, geleneksel tarih artık ciddi olarak sorgulanarak, geçmiş hakkındaki bilgilerin çok boyutlu hale getirilmesi için çalışılması gerektiği fikri giderek güç kazanmaktadır. Bu Osmanlı Şehri üzerindeki bilimsel yöntemli çalışmaların artmasını sağlamaktadır.

Osmanlı şehri konusunda yapılan araştırmalarda ortaya çıkan ortak görüşlerden biri, şehirlerin klasik dönem ve sonrası şeklinde iki ya da daha çok bölüme ayrılarak incelenmesi gerektiğidir.²⁶ Bu durum kaynaklarla ilgili olanakların kısıtlılığından değil, kaynaklardan izlenmesi olanaklı olan ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmelerin şehirlerdeki sosyal yapılanma ve ilişkilere yansımaları ve ortaya çıkan değişimlerin açıklanması ile ilgilidir.

20. yüzyıl şehir tarihçiliği içinde doğrudan Osmanlı şehrine odaklanmayan, ancak Osmanlı şehrinin yapısı üzerinde duran bir çok tarih çalışması vardır. Örneğin, Barkan’ın, “XV. Asrın İkinci Yarısında Fiyat Hareketleri” (1970) ve Akdağ’ın “Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi” (1958) çalışmaları şehirlerdeki ekonomik ve sosyal gelişmeleri, ticareti ve mali durumu da araştırmaktadır. Bunlardan, Akdağ, Osmanlı şehir yapısının oluşumunu Selçuklu etkisiyle açıklamış ve Osmanlı şehrini ekonomik, sosyal, siyasi yapısı yanında mimari açıdan da ele almıştır.²⁷

Bu düşünceler ve ilk çalışmaların ışığı altında, 20. yüzyıl tarihçiliğinde Osmanlı şehrini ele alan çalışmaları üç bölüm halinde ele almak mümkündür:

1- Osmanlı Devleti’nin ekonomik, sosyal, siyasi yapısını şehirler bağlamında yansıtmaya ve daha iyi anlamaya yönelik çalışmalar; şehir, bölge çalışmaları, monografiler. Örneğin, Nejat

²¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s.6.

²² Halime Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995, Giriş kısmı. (Barkan ve diğer tarihçilerin Osmanlı Şehri ile ilgili çalışmaları için, bkz. Ek: “20. Yüzyıl Türk Tarihçiliğinde Osmanlı Şehri Araştırmaları”).

²³ Ömer Lütfi Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, (Yay. Haz. Enver Meriçli), TTK Yayınları, Ankara, 1988, Giriş kısmı.

²⁴ Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., Giriş kısmı.

²⁵ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 30.

²⁶ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.21-23.

²⁷ Örnek için, bkz. Mustafa Akdağ, a.g.e, s. 12-21.

Göyünç'ün "XV. Yüzyılda Mardin Sancağı", M. Tayyip Gökbilgin'in "XV. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", Feridun Emecen'in "XV. Asırda Manisa Kazası" çalışmaları,

2- Osmanlı Devleti'nin şehirlerini genel özellikleri çerçevesinde, yine ekonomik, sosyal, siyasi ve mimari yapılarıyla ele alan, ancak genel bir tablo çizmeye çalışan çalışmalar. Örneğin, Suraiya Faroqi'nin "Osmanlı'da Kentler ve Kentliler", Halime Doğru'nun "XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü", Özer Ergenç'in "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Bilgiler", Musa Çadırcı'nın "Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları" adlı çalışmaları,

3- Osmanlı Devleti'nin şehirlerini şehir kurumları ve diğer sosyal birimler aracılığı ile ele alan çalışmalar. Örneğin, Osman Nuri Ergin'in Mecelle-i Umur-ı Belediye", Tayyip Gökbilgin'in "XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Larendede (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri" çalışmaları.

Bu arada, söz konusu bölümlerin sınırlarının kesin olmadığı ve bir çok tarihinin özellikle ilk iki bölümde de değerlendirilebilecek çalışmalarda bulduklarını belirtmek gerekir. Bu bölümleme sadece çalışmaların kapsamlarıyla ilgili olarak ele alındığında açıklayıcı olabilir.

Faroqi'ye göre, Osmanlı ekonomi tarihinin araştırılması ve yazımı henüz başlangıç aşamasındadır ve bu devletin toplumsal ve kültürel tarihi hala büyük ölçüde İstanbul üzerine odaklanmıştır. Bölgesel tarih konusundaki bilgilerimiz ise halen çok azdır.²⁸ Belki bu açığın kapatılması yolunda son dönemlerde yapılan bazı çalışmalar etkili olabilir. Bunlardan biri Türk Tarih Kurumunun desteklediği "Türkiye'nin Sosyal ve Kültürel Tarihini Araştırma Projesi"dir. Bu projede, seçilen bir çok bölgenin geçmişinin derinliğine ve her açıdan araştırılması ve değişik bölgeleri ele alan araştırmacıların elde ettikleri verilerin bir araya getirilerek Türkiye'nin yakın geçmişinin sosyal ve kültürel bir tablosunun çıkarılması amaçlanmaktadır. Bunun bir çok yeni alanda olduğu gibi, Osmanlı şehri çalışmalarında yeni açılımlara olanak sağlaması beklenebilir. Projenin kapsamında yayınlanan araştırmalar, Baheddin Yediöldiz'in, "Ordu Kazası Sosyal Tarihi", Yediöldiz ve Ünal Üstün'ün "Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları", Yılmaz Kurt'un "Çukurova Tarihinin Kaynakları I-IV", Mübahat Kütükoğlu'nun "20. Asra Erişen İstanbul Medreseleri" ile Mehmet Öz'ün "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı"dır.

20. yüzyıl Türk tarihçiliğinde Osmanlı Şehri üzerindeki çalışmaların önemli bir kısmı bu küçük çalışmanın ekinde yer almaktadır. Ancak bu konudaki temel çalışmaları sıralamak gerekirse, öncelikle İnalçık'ın 1954 tarihli, "Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid"i ile 1960 tarihli, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar (Bursa I)", Nejat Göyünç'ün "XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı", Ergenç'in bir çok kitap ve makalesi ile Faroqi'nin hem genel olarak Osmanlı şehrinin iç işleyişi ve farklı iş kollarının durumunu yansıttığı çalışmaları ile bazı kentleri incelediği çalışmaları, hem de Osmanlı gündelik hayatı üzerine temel çalışmaların belki de en önemlilerinden biri olan "Osmanlı'da Kentler ve Kentliler"ini anmak gerekir. Bu arada Osmanlı şehri çalışmalarında, hem kuramsal katkıları, hem de şehir planlama ve organizasyonu konularındaki çalışmaları ile İlhan Tekeli'nin, özellikle İstanbul'daki gündelik hayat konusunda İlber Ortaylı'nın, mekansal çözümlenmeler açısından Sevgi Aktüre'nin ve mimari yapıların açıklanması açısından Doğan Kuban'ın çalışmalarının önemi vurgulanmalıdır.

Bunların yanında, Lütfi Güçer'in 1950 ve 1960'larda gerçekleştirdiği, tarımsal üretim ile şehirlerin iaşesine yönelik olan, M. Tayyip Gökbilgin'in 1950'lerde başlayan ve Karadeniz ile İç Anadolu'daki çeşitli Osmanlı şehirlerini ele alan, Cengiz Orhonlu'nun 1960'larda gerçekleştirdiği, özellikle İstanbul'daki mimariyi ve çeşitli şehir mesleklerine odaklanan, Sevgi Aktüre'nin 1970'lerden 1990'lara kadarki dönemde gerçekleştirdiği, Anadolu-Osmanlı şehrinin mimari yapısı ve Ankara, Muğla ve Çorum tarihini konu alan, Musa Çadırcı'nın özellikle Ankara üzerindeki, Halime Doğru'nun 1990'larda başlayan ve özellikle 15. ve 16. yüzyıllardaki Anadolu şehrinin genel görüntüsünü vermeyi amaçlayan çalışmaları Osmanlı şehri konusunda önem taşıyan eserler olarak dikkat çekmektedir.

²⁸ Suraiya Faroqi, a.g.e., Giriş kısmı.

Osmanlı Şehri'nin yeterli ölçüde araştırılıp araştırılmadığı konusunda ise, son yıllarda bu konudaki çabaların artmış olduğu, ama belki Doğru ve Faroqhi'nin çalışmaları hariç, önemli araştırmaların büyük bir kısmının oldukça eski tarihlere ait olduğu görülmektedir. Bu açıdan 20. yüzyılı ifade eden tarihler Osmanlı şehrinin genel görünümünün ya da herhangi bir şehrin özel tablosunun yeterli ölçüde çizilebildiği tarihler olamamıştır. Bu önemli bir eksikliktir. Osmanlı'da şehirlilerin bakışıyla ve şehrin perspektifinden devlet sistemi ile ekonomik-sosyal bağlar ve ilişkiler, yaşanan mekanlar ve özellikleri gibi tarihsel olgulara etraflıca yaklaşan yeni çalışmalar ile eksikliklerin tamamlanması ise bugünün ve geleceğin tarihçilerine bağlıdır.

Kaynakça

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

Aktüre, Sevgi, 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.

Aktüre, Sevgi, "16. Yüzyıl Ankarası Üzerine Bilinenler", *Ankara*, IX, 28-29: 16-17. 1981.

Barkan, Ömer Lütfi, "IV. Asrın sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I, V: 326-340. İstanbul, 1942.

Barkan, Ömer Lütfi, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV, 136: 557-608. TTK Yayını, Ankara, 1970.

Barkan, Ömer Lütfi, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, (Yay. Haz.: Enver MERİÇLİ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I ve II*, (Çev.: M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1993 ve 1994.

Cerasi, Maurice M, *Osmanlı Kenti*, (Çev.: Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapılan*, DTCF Yayınları, Ankara, 1991.

Doğru, Halime, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Afa Yayınları, İstanbul, 1992.

Doğru, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995.

Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Ergenç, Özer, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisadi Tarihi Semineri*, (Ed.: O. Okyar), 145-164, 1975.

Ergenç, Özer, "XVII. Yüzyıl Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, I: 85-108, Ankara, 1980.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VII. Türk Tarih Kongresi*, 1266-1274, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981.

Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, LII, 203: 667-683. TTK Yayını, Ankara, 1988.

Ergenç, Özer, *16. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Yayını, Ankara, 1994.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1936.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, C.I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1995.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti Livaları Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, XX, 78: 247-285, TTK Yayını, Ankara, 1956.

Gökbilgin, M. Tayyib, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Belleten*, XXVI, 102: 293-337, TTK Yayını, Ankara, 1962.

Gökbilgin, M. Tayyib, “XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Larande (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri”, *Vakıflar Dergisi*, VII: 29-38, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1968.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964.

Hobsbawm, Eric, *Tarih Üzerine*, (Çev. Osman Akınhay), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Hourani, A. H. “The Islamic City in The Light of Recent Research”, *The Islamic City*, 9-25, (Ed.: A.H. Hourani, S.M. Stern), Bruno Cassier Ltd., Oxford, 1970.

Hovhannesyanyan, Sarkis Sarraf, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

İnalçık, Halil, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK Yayınları, Ankara, 1954.

İnalçık, Halil, “Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Belleten*, XXIV, 93: 45-110, TTK Yayını, Ankara, 1960.

Kuban, Doğan, *Anadolu Türk Mimarisi Tarihi I*, Özyayın Matbaası, İstanbul, 1965.

Kuban, Doğan, “Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, VII: 53-73, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1968.

Merrington, John, “Kapitalizme Geçişte Kent ve Kır”, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, (Ed. R. Hilton), Metis Yayınları, İstanbul, 1984.

Ortaylı, İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, Hil Yayınları, İstanbul, 1987.

Öz, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarih Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, 22: 429-439, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1991.

Öz, Mehmet, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Tekeli, İlhan, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1985.

Yediyıldız, Bahaeddin ve Üstün, Ünal, *Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

EK

20.Yüzyıl Türk Tarihçiliğinde Osmanlı Şehri Çalışmaları Kaynakçası²⁹

Adıyeke, Nuri.(1994), *XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal Demografik Ekonomik ve Kültürel Gelişimi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını.

Ahmed Refik [Altınay]. (1914-1915), *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (961-1000)*, İstanbul: Tarih-i Osmani Encümeni Külliyyatı.

Ahmed Refik [Altınay]. (1931), *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı.

Akbulut, Yılmaz. (1993), *Bingöl Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Akdağ, Mustafa. (1963), *Celali İsyanları 1550-1603*, Ankara: AÜ DTCF Yayınları.

Akdağ, Mustafa. (1995), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I (1243-1453)*, İstanbul: Cem Yayınevi. (1958)

Akdağ, Mustafa. (1995), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi II (1453-1559)*, İstanbul: Cem Yayınevi. (1971)

Akok, Mahmut. (1956), “Kütahya Büyük Bedesteni”, *Vakıflar Dergisi*, III: 81-84.

²⁹ Kaynakçada doğrudan ve dolaylı olarak Osmanlı şehri ele alan çalışmalar yer almakta, bazı eserlerin sonunda parantez içinde yer alan rakamlar ise ilk basılış tarihlerini göstermektedir.

- Aktepe, Münir.** (1958), “İstanbul Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesika”, *Tarih Dergisi*, 13: 1-30.
- Aktepe, Münir.** (1971), “İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi”, *Tarih Dergisi*, 25: 105-154.
- Aktüre, Sevgi.** (1975), “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci”, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, I: 1-17.
- Aktüre, Sevgi.** (1978), *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti; Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Aktüre, Sevgi.** (1981), “16. Yüzyıl Öncesi Ankarası Üzerine Bilinenler”, *Ankara Dergisi*, IX, 28-29: 33-52.
- Aktüre, Sevgi.** (1985), “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişmeler”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 891-904.
- Aktüre, Sevgi.** (1985), “19. Yüzyıl Sonunda ve 20. Yüzyıl Başında Çorum”, *Çorum Tarihi*, 123-165. (Ankara: Efa Yayınları).
- Aktüre, Sevgi.** (1992), “Osmanlı Döneminde Ankara’nın Ticaret Merkezi Hanlar Bölgesi”, *Ankara Konuşmaları*, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Yayını.
- Aktüre, Sevgi.** (1993), “19. Yüzyılda Muğla”, *Tarih İçinde Muğla*, 34-113, (ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını).
- Aktüre, Sevgi.** (1994), “17. ve 18. Yüzyıllarda Ankara”, *Ankara Ankara*, (Derleyen: Enis Batur), Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Arıkan, Zeki.** (1988), *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Asarkaya, Halis [Cinlioğlu].** (1941), *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat: kendi yayını.
- Aslanoğlu, İnci.** (1978), *Tire’de Camiler ve Üç Mescit*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Ayverdi, Ekrem Hakki.** (1958), *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskan ve Nüfusu*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı.
- Barkan, Ömer Lütfi.** (1940), “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan’a Mahsus İstatistik Defterleri I ve II”, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, I: 20-59 ve II: 214-247.
- Barkan, Ömer Lütfi.** (1940), “Şark Ticaret Yolları Hakkında Notlar”, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, I, 4: 448-456.
- Barkan, Ömer Lütfi.** (1942), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, *Vakıflar Dergisi*, 2: 279-386.
- Barkan, Ömer Lütfi.** (1942), “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar”, *Tarih Vesikaları*, I, 5: 326-340; II, 7: 15-40; III, 9: 168-177.
- Barkan, Ömer Lütfi.** (1962 ve 1963), “Şehirlerin Teşekkül ve İnkısafları Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu’nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1-2: 239-296.
- Barkan, Ömer Lütfi.** (1970), “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, XXXIV, 136: 557-608.
- Barkan, Ömer Lütfi Ve Ayverdi, Ekrem Hakki.** (1970), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayını.
- Batur, Enis (Derleyen).** (1994), *Ankara Ankara*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Batur, Enis (Derleyen).** (1996), *Bir Masaldı Bursa*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bayatlı, Osman.** (1960), “Bergama’da Türk-İslam Eserleri”, *V. Türk Tarih Kongresi*, 279-282. (Ankara: TTK Yayınları).
- Baykara, Tuncer.** (1974), *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir: kendi yayını.
- Çadırcı, Musa.** (1972), “Ankara Sancağı’nda Nizam-ı Cedid Ortası’nın Teşkilî ve Nizam-ı Cedid Askerî Kanunnamesi”, *Belleten*, XXXVI, 141: 1-13.

Çadırcı, Musa. (1980), “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerine Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, I: 109-132.

Çadırcı, Musa. (1984), “Yönetim Merkezi Olarak Ankara'nın Geçirdiği Evrim”, *Tarih İçinde Ankara*, 89-95.

Çadırcı, Musa. (1991), *Tanzimat döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: DTCF Yayınları.

Çadırcı, Musa. (1993), “Tanzimat Döneminde İzmir”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I, 3: 73-87.

Çızakça, Murat. (1980), “A Short History of The Bursa Silk Industry (1500-1900)”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, XXIII, 1-2: 142-152.

Dağlıoğlu, Fikret. (1940), On Altıncı Asırda Bursa, Bursa.

Dalsar, Fahri. (1960), *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayınları.

Doğru, Halime. (1991), *Sultanönü Sancağı'nda Ahiler ve Ahi Zaviyeleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Doğru, Halime. (1991), “Yunus Emre'nin Sarıköy'de Bulunan Zaviyesine Ait Vakıf Kayıtları”, *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III, 2: 119- 131.

Doğru, Halime. (1992), *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul: Afa Yayınları.

Doğru, Halime. (1995), *XVIII. Yüzyılda Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Doğru, Halime. (1997), *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nahiyesi*, Ankara: TTK Yayınları.

Düzdag, Ertuğrul M. (1972), *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul.

Emecen, Feridun. (1998), *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: TTK Yayınları.

Ergenç, Özer. (1975), “1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar, *Türkiye İktisadi Tarihi Semineri*, (Ed.: O. Okyar), 145-164.

Ergenç, Özer. (1980), “XVII. Yüzyıl Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, I: 85-108.

Ergenç, Özer. (1981), “Osmanlı Şehirlerinde Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, 1266-1274 (Ankara: TTK Yayınları).

Ergenç, Özer. (1984), “16. Yüzyıl Ankarası: Ekonomik Sosyal Yapı ve Kentsel Özellikler”, *Tarih İçinde Ankara*, 1-49.

Ergenç, Özer. (1985), “Salnamelerde İzmir”, *Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, 141-151.

Ergenç, Özer. (1988), “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, LII, 203: 667-683.

Ergenç, Özer. (1989), “XVIII. Yüzyıl Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, 1415-1424. (Ankara: TTK Yayınları).

Ergenç, Özer. (1990), “XVI. Yüzyılda Ankara”, *Ankara Dergisi*, 55-61.

Ergenç, Özer. (1994), *16. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Yayını.

Ergenç, Özer. (1996), “XVIII. Yüzyıl başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, 16: 85-108.

Ergin, Osman Nuri. (1934), *Beledi Bilgiler*, İstanbul.

Ergin, Osman Nuri. (1936), *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkaşafı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü Neşriyatı.

Ergin, Osman Nuri. (1939), *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Ergin, Osman Nuri. (1945), *Fatih İmaret Vakfiyesi*, İstanbul: İstanbul Belediyesi Yayını.

Ergin, Osman Nuri. (1995), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C.I, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları. (1922)

Ergin, Osman Nuri. (1996), *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını. (1927)

- Eyice, Semavi.** (1965), "Sultaniye-Karapınar'a Dair", *Tarih Dergisi*, 20: 117-140.
- Faroqhi, Suraiya.** (1976), "Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 1461-1471 (Ankara: TTK Yayınları).
- Faroqhi, Suraiya.** (1979), "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla kurulan pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", *Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayı, 39-85.
- Faroqhi, Suraiya.** (1980), "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rusçuk Limanı (16-17. Yüzyıllar)", *Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel sayısı.
- Faroqhi, Suraiya.** (1980), "Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia", *International Journal of Turkish Studies*, I, 1. 19-53.
- Faroqhi, Suraiya.** (1980), "Textile Production in Rumeli and The Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)", *Osmanlı Araştırmaları*, I: 61-82.
- Faroqhi, Suraiya.** (1984), "A Map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", *Osmanlı Araştırmaları*, 4: 161-173.
- Faroqhi, Suraiya.** (1985), "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41, 1-4: 237-259.
- Faroqhi, Suraiya.** (1985), "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", *Çorum Tarihi*, 79-120. (Ankara: Efa Yayınları).
- Faroqhi, Suraiya.** (1986), "16. Yüzyılda Osmanlı Müteşebbislerinin Sorunları: Özel Teşebbüsün Sınırları ve Osmanlı Devleti", *5. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 209-216.
- Faroqhi, Suraiya.** (1993), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev.: Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (1981)
- Faroqhi, Suraiya.** (1996), "Ortak İşliklerle Özel Evler Arasında XVIII. Yüzyıl Bursa'sında İşyerleri", *Bir Masaldı Bursa*, 97-103. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, Suraiya.** (1997), *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev.: Elif Kılıç), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gökbilgin, M. Tayyib.** (1952), *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gökbilgin, M. Tayyib.** (1955), "XVI. Asır Başlarında Kayseri Şehri ve Livası", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul.
- Gökbilgin, M. Tayyib.** (1956), "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti Livaları Şehir ve Kasabaları", *Bellekten*, XX, 78: 247-285.
- Gökbilgin, M. Tayyib.** (1962), "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Bellekten*, XXVI, 102: 293-337.
- Gökbilgin, M. Tayyib.** (1968), "XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Larande (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri", *Vakıflar Dergisi*, VII: 29-38.
- Gökçen, İbrahim.** (1946), *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicri 954-1060)*, İstanbul: Cumhuriyet Halk Partisi Manisa Halkevi Yayını.
- Göyünç, Nejat.** (1973), "Kanuni Devrinde Malatya Şehri", *VII. Türk Tarih Kongresi*, 654-659. (Ankara: TTK Yayınları).
- Göyünç, Nejat.** (1992), *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara: TTK Yayınları. (1969)
- Güçer, Lütfi.** (1950), "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 13, 1-4: 397-416.
- Güçer, Lütfi.** (1952), "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII, 1-4: 79-98.
- Güçer, Lütfi.** (1964), *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- İğürel, Mücteba.** (1972), "Sakız'da Türk Vakıfları", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I: 7-12.
- İter, Fügen.** (1992), *Bir Anadolu Kenti, İskilip*, Ankara: TTK Yayınları.

- İnalçık, Halil.** (1954), *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara: TTK Yayınları.
- İnalçık, Halil.** (1960), "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Bellekten*, XXIV, 93: 45-110.
- İnalçık, Halil.** (1960), "Bursa and The Commerce of The Levant", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, III, 2: 131-147.
- İnalçık, Halil.** (1969), "Capital Formation in The Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XXIX: 45-110.
- İnalçık, Halil.** (1970), "The Policy of Mehmed II Toward The Greek Population of Istanbul and The Byzantine Buildings of The City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23: 213-249.
- Karal, Enver Ziya.** (1943), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını.
- Kazancıgil, Ratip.** (1992), *Edirne Mahalleleri Tarihçesi (1529-1990)*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayını.
- Konrapa, M. Zekai.** (1960), *Bolu Tarihi*, Bolu: Vilayet Matbaası.
- Konyalı, İbrahim Hakkı.** (1945), *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir*, İstanbul.
- Konyalı, İbrahim Hakkı.** (1946), *Alanya (Alaiyye)*, İstanbul.
- Konyalı, İbrahim Hakkı.** (1964), *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya.
- Konyalı, İbrahim Hakkı.** (1967), *Abideleri ve Kitabeleri ile Karaman Tarihi*, Ermenek ve Mut Abideleri, İstanbul.
- Konyalı, İbrahim Hakkı.** (1969), "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, VIII: 47-56.
- Konyalı, İbrahim Hakkı.** (1970), *Abideleri ve Kitabeleri ile Ereğli Tarihi*, İstanbul.
- Kuban, Doğan.** (1965), *Anadolu Türk Mimarisi Tarihi I*, İstanbul: Özyayın Matbaası.
- Kuban, Doğan.** (1968), "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII: 53-73.
- Kuban, Doğan.** (1993), "7. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Kadar İstanbul'un Kullanımı, *Koloni Şehrinden İmparatorluk Başkentine*, İstanbul, 4: 10-24.
- Kuban, Doğan.** (1996), "Osmanlı Çağında Boğaziçi Yerleşmesi", *İstanbul Armağanı*, 119-126.
- Kuban, Doğan.** (1996), *İstanbul, Bir Kent Tarihi*, İstanbul: Hil Yayınları.
- Kütükoğlu, Mübahat.** (1978), "1009/1600 Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IX: 1-85.
- Miroğlu, İsmet.** (1975), *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul.
- Miroğlu, İsmet.** (1989), *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ongan, Halit.** (1958), *Ankara'nın 1 Numaralı Şeriye Sicili*, Ankara: AÜ DTCF Yayınları.
- Ongan, Halit.** (1974), *Ankara'nın 2 Numaralı Şeriye Sicili*, Ankara: TTK Yayınları.
- Orhonlu, Cengiz.** (1963), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskan Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Orhonlu, Cengiz.** (1966), "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *Tarih Dergisi*, XVI, 21: 109-134.
- Orhonlu, Cengiz.** (1972), "Mesleki Bir Teşekkül Olarak Kaldırımçılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I: 93-138.
- Orhonlu, Cengiz.** (1972), "1657 Tarihli Bozcaada Tahriri ve Adadaki Türk Eserlerine Ait Bazı Notlar", *Tarih Dergisi*, XXVI: 67-74.
- Orhonlu, Cengiz.** (1981), "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, II: 1-30.
- Ortaylı, İber.** (1976), "İstanbul'un Mekansal Yapısının Tarihsel Evrimine Bir Bakış", *Amme İdaresi Dergisi*, IX: 95-107.
- Ortaylı, İber.** (1976), "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine", *AÜ SBF Basın Yayın Yüksek Okulu Dergisi*, 301-308.
- Ortaylı, İber.** (1987), *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul: Hil Yayınları
- Ortaylı, İber.** (1989), "18.-19. Yüzyıllarda Galata", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, 131-138.

Ortaylı, İlber. (1997), "XIX. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XV: 171-193.

Ortaylı, İlber. (1998), "Yanya Vilayetinin Limanı Olarak 19. Asrın İkinci Yarısında Preveze", *Bellekten*, LXII, 233: 137-146.

Öz, Mehmet. (1991), "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus 1455-1643", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI: 173-205.

Öz, Mehmet. (1991), "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarih Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, 22: 429-439.

Öz, Mehmet. (1994), "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskan ve Nüfus (1485-1576)", *Bellekten*, LVIII, 219: 509-537.

Öz, Mehmet. (1999), *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: TTK Yayınları.

Özdemir, Rifat. (1986), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Pay, salih. (1996), *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Bursa: Eğit-San Yayınları.

Sahillioğlu, Halil. (1964), "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Raici", *Belgeler*, I, 2: 227-234.

Sahillioğlu, Halil. (1979), "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'daki Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 67-138.

Sahillioğlu, Halil. (1980), "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da İş ve Sanayi Hayatı: Kölelikten Patronluğa", (Memorial Ömer Lütfi Barkan, Haz. R. Mantran), *Bibliothèque de l'institut d'Etudes Anatoliennes d' Istanbul*, XXVIII: 179-188.

Sümer, Faruk. (1992), *Tirebolu Tarihi*, İstanbul: Tirebolu Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını.

Şimşek, Rasim. (1993), *Trabzon Belediye Tarihi*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayını.

Tanyeli, Uğur. (1987), *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. Yüzyıllar)*, İstanbul: İTÜ Yayınları.

Tekeli, İlhan. (1971), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehrin Kurumsallaşması Dış İlişkilerinin Yerleşme Teorileri İle Açıklanması Üzerine*, Ankara.

Tekeli, İlhan. (1971), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mekan Organizasyonundaki Değişmeler ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Bölgesel Politikası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 45: 4-9.

Tekeli, İlhan. (1980), "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Toplum ve Bilim*, 9-10: 36-65.

Tekeli, İlhan. (1971), "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri", *İslam Mimari Mirasını Koruma Semineri*, (İstanbul Bildirileri), 159-173.

Tekeli, İlhan. (1971), "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50: 49-71.

Tekeli, İlhan. (1993), "Ege Bölgesinde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü", *Üç İzmir*, 125-141.

Tekeli, İlhan. (1993), "1839-1980 Arasında İstanbul'un Planlama Deneyimleri", *İstanbul Dergisi*, 4: 26-37.

Tekindağ, Şehabettin. (1971), "Silifke", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 2: 141-152.

Tekindağ, Şehabettin. (1975), "Yenicami Külliyesi", *Tarih Dergisi*, 28-29: 166-190.

Tunçdilek, Necdet. (1954), "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15: 189-208.

Turan, Şerafettin. (1964), "1560 Tarihinde Anadolu'da yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Hey'eti Masraf Defteri", *AÜ DTCF Dergisi*, XXII: 273-294.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1932), *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, İstanbul.

Ünal, M. Ali. (1989), *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara: TTK Yayınları.

Yediyıldız, Bahaeddin. (1985), *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.

Yediyıldız, Bahaeddin Ve Üştün, Ünal. (1992), *Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları*, Ankara: TTK Yayınları.

Yerasimos, Stefanos. (1995), "16. yüzyıl İstanbul Nüfusu", *Toplumsal Tarih*, III, 14: 26-27.

Yılmazçelik, İbrahim. (1995), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara: TTK Yayınları.

Yinanç, Refet Ve Elibüyük, Mesut. (1988), *Maraş Tahrir Defteri 1563*, Ankara: AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını.

Ziyaoğlu, Rakım. (1971), *İstanbul Kaduları-Şehreminleri-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi 1453-1971*, İstanbul.

Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Karadut" Şiirinde Halk Kültürü İzleri

Arş. Gör. Dr. Emel KOŞAR*

Özet

Modern Türk şiirinin önemli şairlerinden Bedri Rahmi Eyüboğlu eserlerinde halk söyleyişlerinden, renklerden, resimden ve folklordan faydalanarak kendine özgü bir şiir dünyası oluşturmuş ve halk kültürüyle modern sanatı birleştirmiştir. Bedri Rahmi Eyüboğlu, halk kültüründe farklı şekillerde yer alan çeşitli unsurları "Karadut" şiirinde özgün bir şekilde kullanarak yenden üretmiş ve böylece şiir zincirine eklenmeyi başarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bedri Rahmi Eyüboğlu, halk kültürü, folklor, şiir, meyve, renk.

A Folkloric Approach On Bedri Rahmi Eyüboğlu's Poetry "Black Mullberry"

Abstract

Bedri Rahmi Eyüboğlu, who is one of the most important poets of modern Turkish poetry, by benefiting from folk dictions, colours, painting in his poems had created an unique legendary poetry world and combined folkloric culture with modern art. Bedri Rahmi Eyüboğlu, had reproduce various elements in different forms of folkloric culture by using unique forms in his poems called "Black Mullberry" and thus had managed them to his poem series.

Key Words: Bedri Rahmi Eyüboğlu, folkloric culture, poetry, fruit, colour.

Giriş

Ressam ve şair Bedri Rahmi Eyüboğlu (1911-1975), eserlerinde halk söyleyişlerinden, renklerden, resimden faydalanarak kendine özgü masalsı bir şiir dünyası oluşturmuş ve halk kültürüyle modern sanatı birleştirmiştir.

Çocukluğu Anadolu'da geçen, mânilerle, türkülerle ve annesinden dinlediği masallarla büyüyen Bedri Rahmi, halk kültürünün çeşitli unsurlarını şiirlerinde sosyal eleştiri aracı olarak kullanır. Şair, Anadolu'nun coğrafyasına, insanına ve kültürüne hayrandır. Bedri Rahmi'nin eserlerinin isimleri bile onun Anadolu'ya ilgisini gösterir: *Dol Karabakır Dol*, *Karadut*, *Tuz*, *Merhaba Yeşil*, *Cânım Anadolu*, *Tezek*. Bedri Rahmi, Anadolu halkına yeterince değer verilmediğini ve insanların kültürlerinden, insanî değerlerden uzaklaştıklarını eserlerinde samimî bir söyleyişle dile getirir:

"Niçin köylünün bir avuç kelime ile söylediği türkü dağları deler bize kadar gelir de, bizim şiirlerimiz, bir türlü ona kadar ulaşamaz? Niçin köylüden aldığımız kadarını köylüye veremiyoruz? Tereyağına karşılık mazot, buğdayına karşılık çikolata, arpasına çavdarına elektrik, halayına horonuna, sazına türküsüne karşılık da sinema, tiyatro, roman verebildiğimiz gün güzel bir alışveriş olacak!.."¹

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Bedri Rahmi Eyüboğlu, "Siyah-Beyaz", *Cânım Anadolu*, Varlık Yayınları, İstanbul 1953, s. 103.

Bedri Rahmi'nin şairliğini, ressamlığını ve yaşama bakışını “bir ayağını Anadolu'ya diğeri ni Batı'ya dayayan kültürel donanım biçimlendirmiş”tir.² Memleketçi şairler ve Beş Hececiler eserlerinde halk kültürünü temel almış, folklorik söyleyişe önem vermişlerdir.³ Bedri Rahmi, Anadolu'ya onlar gibi dışarıdan değil içeriden baktığı için onun eserleri, Faruk Nafiz Çamlıbel'in memleketçi şiirin manifestosu olarak kabul edilen “Sanat” şiirindeki anlayışın pratiğe dökülmüş şeklidir.

İnsanın duygu ve düşüncelerinin şekillenmesinde yaşadığı coğrafyanın doğal özellikleri önemli rol oynar. Deniz kenarında yaşayanla çölde yaşayanın fiziksel ve ruhsal özellikleri birbirinden farklıdır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın dediği gibi: “Coğrafya bir kaderdir.”⁴ Yazarlar doğup büyüdükleri yerler kadar gezip gördükleri yerlerden de etkilenerek etkilenimlerinin izlerini eserlerinde yansıttılar.

Akdeniz çevresindeki ülkelerden biri olan Türkiye'deki Akdenizli insan tipinin karakteristik özelliklerini iklim etkiler. Bazen Güney Afrika'dan gelen kuru ve yakıcı havanın bazen de Atlantik'ten gelen ılık ve yağışlı havanın etkisinde kalan, “yaşadığı coğrafyanın büyümesine kapılan; fethetmek için büyük bir çaba harcadığı doğaya özel bir sevgi besleyen Akdeniz insanı ayrıntılı gözlemlerini ve sıcak duygularını canlı ve etkileyici bir üslupla”⁵ eserlerinde dile getirir.

Giresun'a bağlı Görele kasabasında doğan Bedri Rahmi, babasının işi sebebiyle buradan ayrılmak zorunda kalmış ve hayatı boyunca denize ve gemilere hayran kalmıştır. Deniz sonsuzluğu, sınırsızlığı; gemi ise uzak diyarlara gitme isteğini ifade eder. Bedri Rahmi, bunu gerçekleştirerek Anadolu'nun pek çok yöresini gezmiş, halk kültürünü daha yakından tanıma fırsatını bulmuştur. Gözlemlerinden faydalanarak resimlerinde Anadolu'dan köy ve kent manzaralarına, kahvelerine ve insanlarına yer vermiş, sıcak bir üslupla kaleme aldığı eserlerinde Anadolu kilimlerinin renk ve motiflerini modern sanatla birleştirmiştir.

“D Grubu”⁶ ressamaları arasında yer alan Bedri Rahmi'nin gruptaki diğer sanatçılardan farkı resimlerinde Anadolu'da gezip gördüğü yerlerden etkilenerek Türk halı, kilim, çini ve hat sanatının renklerinden ve biçimlerinden faydalanıp Batı estetiği ile yerel kültürün bir sentezini yapabilmesinde aranmalıdır.

Bedri Rahmi, eserlerinde kullandığı renk ve motiflerin kaynağı olan Anadolu kilimlerinin dokunma maceralarını bir kilimin ağzından şöyle anlatır:

“Biricik ödevim insanlara bir tutam durulmuş renk, bir avuç durulmuş biçim sunmaktır. Dünyamız iç içe, karmakarışık ne idüğü belirsiz bir sürü renklerin ve biçimlerin kaynaştığı bir kazandır. Bu kazandan bir çimdik durulmuş renk, bir kaşık sevindirici düzen çıkararlara ne mutlu.”⁷

Bedri Rahmi, “Müjde”⁸ şiirinde meyve ile nakış arasında bir bağ kurarak halk kültüründen faydalanır:

Portakal kabuğundan
Kavun diliminden
Havalandı nakışlar
Avşar kiliminden. (s. 104)

Halk kültürünü, özellikle türküleri iyi bilen Bedri Rahmi, bunlara şiirinde ve resminde yer verir:

² Aydın Ayan, “Hocam Bedri Rahmi Eyüboğlu”, *Rh+ Sanart*, Sayı: 52, Haziran 2008, s. 20.

³ Bâki Asiltürk, *1980 Kuşağı Türk Şiirinin Poetikası*, Toroslu Kitaplığı, İstanbul, 2006, s. 88.

⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, “Savaş ve Barış Hakkında Düşünceler”, *Yaşadığım Gibi*, Haz: Birol Emil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s. 78.

⁵ Emel Kefeli, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, 3F Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 35-36.

⁶ “D Grubu” 1933 yılında Zeki Faik İzer, Nurullah Berk, Elif Naci, Cemal Tollu ve Abidin Dino gibi ressamların ve heykeltıraş Zühtü Müridoğlu'nun kurduğu bir sanatçı birliğidir. “D Grubu”na 1934 yılında katılan Bedri Rahmi gruptaki diğer ressamlar gibi hareketsiz, donuk bir resim yerine Batı'da yaygın olduğu gibi daha dinamik ve kompozisyonu sağlam bir desen temeline oturan resimler yapmıştır.

⁷ Bedri Rahmi Eyüboğlu, “Ben Küçük Bir Kilimim”, *Tezek*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 166.

⁸ Bedri Rahmi Eyüboğlu, *Dol Karabakır Dol*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

"Bu memleketin en kuvvetli iki sanat kolu şiir ve nakıştır.... Köy türkülerinden, köy nakışlarından faydalanmak bana, ekmekten, sudan faydalanmak kadar açık geliyor. Bunları gitgide artan bir sevgi ile incelerken hep şunu düşünüyorum: Bunlarda milyonlarca insanın birbirine eklenmiş emeği, tecrübesi, göz nuru var. Köy sanatı tam mânasile orta malıdır. Köy türkülerinde, köy nakışlarında hepimizin olan bir öz vardır. Bu öz sadece renk, biçim veya deyiş çeşnisi değildir. Bu öz yüzyılların, yüzbinlerin birbirine katılmış emeğinden doğan bir baldır. Bu özün tadını çıkaran aydın sanatkâr hiçbir zaman köy nakışının, köy türküsünün kendine has örgüsünü, kuruluşunu taklide özenmez. Bunlarda yalnız herkese ait olanı bulmaya çalışır."⁹

"Türküler Dolusu" şiiri Bedri Rahmi'nin görüşlerini destekler:

Eğri büğrü, kör topal kabulüm.

Şairim

Zifiri karanlıkta gelse şiirin hası

Ayak seslerinden tanırım

Ne zaman bir köy türküsü duysam

Şairliğimden utanırım.

Şairim

Şiirin gerçeğini köy türkülerinde bulmuşum

Türkülerle yunmuş yıkanmış dilim

Onlarla ağlamış onlarla gülmüşüm. (s. 194)

Bedri Rahmi'nin en sevilen şiirlerinden biri "Karadut"ta seslendiği kadın, "Karadut Hanım" (Mari Gerekezian adlı bir Ermeni heykeltıraş) olarak anılan esmer sevgilisidir. Karadut Hanım, 1940'lı yılların başlarında Bedri Rahmi'nin bir bronz büstünü yaparak onu ölümsüzleştirmiştir. Bedri Rahmi de "Karadut" adlı şiiriyle sevgilisine olan sevgisini dile getirmiştir.¹⁰

Bedri Rahmi'nin "Karadut" ve "Karadut 2" şiirleri Anadolu'nun çeşitli yörelerinden derlenen "karadut"la ilgili türkülerle konu ve söyleyiş tarzı bakımından benzerlik taşır. Söz konusu şiir ve türkülerde esmer sevgilinin güzelliği çeşitli benzetmelerle vurgulanır:

Karadut parmak gibi

Kız yüzün kaymak gibi

Beni yardan ayıranlar

Çürüsün yaprak gibi (Konya'dan derlenen "Karadut Parmak Gibi" türküsü)

Karadut parmak gibi

Kız göğsün kaymak gibi

Beni senden ayıran

Kurusun yaprak gibi (Elazığ'dan derlenen "Karadut Türküsü")

Bedri Rahmi, türkülerle renkler arasında kurduğu ilişkiyi yalnızca şiirlerinde değil düzyazılarında da dile getirir:

"Halk türkülerinin renkleri vardır. Kimisi koyu mor üzerine turuncu benekli, kimisi yonca yeşili üzerine sarı kirazlar serpilmiş, kimisi küpeli vişneler küpeli, kimisi portakal, kimisi çavdar, kimisi kan kokar."¹¹

Bedri Rahmi, şiirlerine isim olarak verdiği ve bütün eserlerinde izleri görülen türkülerin onu etkileyen yönünü şöyle açıklar:

"Güzel halk türkülerinde beni çarpan şey bunların hepsinin arkasında bir vak'a, bir macera, nihayet bir insan bulunmasıdır. En güzel halk türküleri çok sevilen bir insanın ansızın göçüp gitmesi ile kopan bir feryattır. Halk türküsünde bıçak sahici bıçaktır. Oradaki yara sahici yaradır, halk türkülerinde adı geçen kan, kırmızı mürekkep değildir."¹²

⁹ Bedri Rahmi Eyüboğlu, "Bedri Rahmi Eyüboğlu Anlatıyor", *Varlık*, Konuşan: Mustafa Baydar, Aralık, 1955, Sayı: 425, s. 10.

¹⁰ Mehmet Kaplan, Bedri Rahmi'nin "Karadut" şiirini eşi Eren Eyüboğlu'na hitaben kaleme aldığını savunur. Mehmet Kaplan, "Karadut", *Şiir Tahlilleri 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 113.

¹¹ Bedri Rahmi Eyüboğlu, "İnsan Kokusu", *Cânım Anadolu*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1953, s. 76.

¹² Bedri Rahmi Eyüboğlu, a.g.y., s. 79.

Bedri Rahmi, “Karadut” şiirinde sevgilisine olan sevgisini halk söyleyişlerinden, ikilemelerden ve renklerden yararlanarak ifade eder. “Kadınım, kısrağım, karımsın.” ifadeleri *Dede Korcut Kitabı*’nda erkeklerin eşlerine olan hitaplarını hatırlatır.¹³ Şiirde şair, “Çoğu masal âlemine ait nebatlar ve hayvanlar vasıtasıyla kadının hüviyetini Picasso’nun resimlerinde olduğu gibi değiştiriyor.”¹⁴

“Nar tanem, nur tanem, bir tanem” ve “Dili mercan, dizi mercan, dişi mercan” dizelerinde belirli bir ritim oluşturmak ve şiirin ifade gücünü arttırmak için yinelemelerden faydalanan Bedri Rahmi, halk şiirindeki gibi yarım uyaklardan ve halk söyleyişlerinden de faydalanır: “Karadutum, çatal karam, çingenem”

Bedri Rahmi, sevgilisine “Nar tanem, nur tanem, bir tanem” ve “Gülen ayvama, ağlayan narımsın” diye seslenerek onu masal sultanlarının ve peri kızlarının yerine koyar. “Sevgilinin yaşattıkları, onunla geçen zaman masalın olağanüstü dünyası gibi inanılmazdır.”¹⁵

Bedri Rahmi, “Gülen ayvama, ağlayan narımsın” dizesiyle “Ağlayan Nar İle Gülen Ayva” masalına da gönderme yapmaktadır. Söz konusu masalda padişahın kızı, kendisiyle evlenmek isteyen bir şehzadeden kurtulmak için ondan sevgilisi olan periler padişahının oğlunun bahçesindeki ağlayan nar ile gülen ayva ağacını saraya getirmesini ister. Şehzade bu ağacı ona getirdiğinde de onunla evlenmek zorunda kalır. Bedri Rahmi, “Gülen ayvama, ağlayan narımsın” ifadesiyle bu masaldaki şehzade gibi sevdiği kadın için her türlü zorluğa karşı koyabileceğini dile getirir.

Halk anlatılarında, özellikle masallarda, toplumların psikolojik, sosyolojik, ekonomik ve kültürel göstergeleri gizlidir.¹⁶ Ayrıca masalların çocuk eğitimine katkıları dünyanın birçok yerinde belgelenmiştir. Bedri Rahmi, fikirlerini halka daha anlaşılır bir şekilde iletmek için şiirinde masal motiflerini kullanmış, böylece onların kültürel birikiminden ve eğitimsel işlevlerinden faydalanmıştır.

Şiirde “tane”, “mercan” gibi kelimelerin bir mısra içinde anlamı kuvvetlendirmek için üç kere tekrarlanması üç rakamının halk kültüründe kullanılmasını çağırıştır. Masallarda, efsanelerde geçen üç, beş, yedi, dokuz, kırk gibi rakamların kökü Türklerin Orta Asya’daki inançlarına kadar uzanır. Orta ve Kuzey Asya’daki Türkler gökyüzünün üç kat, yer altının yedi veya dokuz kat olduğunu düşünürlerdi.¹⁷ Bilmeceler üç kez veya üç parçalı olarak sorulur. Masallarda genellikle üç insan, hayvan veya eşyadan söz edilir. Olaylar üç gün, üç gece, üç ay veya üç yıl sürer. Halk şiirinde de bazı sözcükler anlamları vurgulamak amacıyla üç kez yinelenir.¹⁸

Parlak kırmızı çiçekli bir ağacın meyvesi olan “nar”, halk şiirinde kırmızı taneleri sebebiyle sevgilinin güzelliğini, bazen de gözyaşlarını ifade eder: “nar tanesi, nur tanesi.”

Masallarda sınanmak veya yok edilmek istenilen kişiler bir ejderhanın koruduğu bahçedeki “gülen ayva ile ağlayan nar”ı getirmeye yönlendirilir. Farsça “ateş” anlamına gelen “nâr” rengi dolayısıyla sevgilinin yanağını, dudaklarını ve âşığın gönlündeki aşkı sembolize eder. Âşık, gönlündeki bu ateşi söndürmek için gözünden yaş akıtır. Ayrıca “nar”, vahdet içinde çokluğu da ifade eder.

Şiirde “karadut” sözcüğüyle “Karadut Efsanesi” olarak bilinen bir halk anlatısına gönderme yapılır. Tispe ve Piremus adlarındaki birbirine âşık çift ormanda buluşacakları gece birbirlerinin öldüklerini düşünerek bir yanlış anlama sonucunda intihar eder. Tanrılar, onları ölümsüzleştirmek için ölü çiftin yanındaki ağacı onların aşklarına adar. Piremus’un kanını ağacın meyvelerine, Tispe’nin gözyaşlarını ise ağacın yapraklarına verir. O günden sonra karadut ağacının meyvesinin çıkmayan lekesini (Piremus’un kan lekesini) sadece dut ağacının yaprakları (Tispe’nin gözyaşları) temizler.

¹³ Mehmet Kaplan, a.g.e. , s. 108.

¹⁴ Mehmet Kaplan, a.g.e. , s. 111.

¹⁵ Alev Sınar Çilgin, “Bedri Rahmi Eyüboğlu’nun Şiirlerinde Masal Unsurları”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Kasım 2005-Ocak 2006, Yıl: 7, Sayı: 27, s. 29-47.

¹⁶ Muhsine Helimoğlu Yavuz, *Masallar ve Eğitimsel İşlevleri*, Ürün Yayınları, Ankara 1999, s. 17.

¹⁷ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2002, s. 196.

¹⁸ Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, Kabalıcı Yay. , İstanbul 2000, s. 93-94.

Şiirde yer alan "çatalkara" Çorum, Tokat ve Yozgat'ta yetiştirilen bir üzüm çeşididir. Bedri Rahmi, söz konusu meyveyi Çorum'un İskilip kazasında gördüğü "kuzguni kara ve taneleri üst üste, kat kat dizili bir üzüm salkımı"ndan etkilenerek şiirinde kullanır.¹⁹ İskilip kalesinde resim yapan şairi çocuklar rahat bırakmazlar. O da çocukları kendisinden uzaklaştırmak için ellerine bir kâğıtla kalem vererek İskilip'te yetişen meyvelerin isimlerini yazmalarını ister. Çatalkarayı onlardan öğrenir ve pazarda eliyle koymuş gibi bulur.²⁰

Çatalkara, meyve ve şıra olarak tüketildiği gibi işlenerek sirke ve şarap olarak da tüketilir. Üzüm suyunun (şarap) insanın yaratıcılığını arttırdığına ve ona tabiatüstü bir güç verdiğine inanılır. Kadınların güzelliğinin yıllar geçtikçe arttığını belirtmek için de "şarap gibi güzel kadın" ifadesi kullanılır.

Şiirde geçen dut, ayva ağacının çiçekleri ve mercan da kırmızı renktedir. Divân şiirinde sevgilin dudağı, âşığın kanlı gözü ve gözyaşları rengi dolayısıyla mercana benzetilir:

Resm etmişem gözümde hayâlini gûyiyâ
Nakş-ı nigârı sâgar-ı mercâna yazmışam
Ahmed Paşa²¹

Türk mitolojisinde güneşin ve tüm savaş tanrıalarının rengi olan kırmızı, ateşi, hükümdarlığı, aşkı ve hazzı ifade eder. Gücün, şiddetin ve yoğunluğun sembolüdür. Türklerin Ortaçağ'dan beri kullandıkları "kırmızı" sözcüğü aynı zamanda düğün ve gerdek rengidir.²²

Şiirde "kırmızı" renkteki unsurların Türk ve Çin mitolojisinde uzun ömürlülüğün, mutluluğun, neslin devamlılığının ve şehvetin simgesi olan "kısırak" (genç dişi at) kelimesiyle birlikte kullanılması tesadüf değildir. Her iki unsur da aşkı ve hazzı ifade eder.

Kapanması zor yaraları iyileştirmek için ve içindeki çeşitli vitamin ve mineraller sayesinde cildi güzelleştirmek için kullanılan bal, tatlı olması sebebiyle şiirde tasvir edilen esmer sevgilinin güzellik unsurlarından biri olarak anılır.

Şair, "Ağaç isem dalımsın salkım saçak/Petek isem balımsın ağulum" mısralarıyla "ağaç-dal" ve "petek-bal"dan yola çıkarak sevgilisiyle kendisinin bir bütünün parçaları olduğunu dile getirir.

Şiirlerinde ilginç folklorik ayrıntılara yer veren Bedri Rahmi'nin eserlerinde "çingene"²³ motifi de dikkati çeker. Bu motif, Divân şiirinde farklı şekillerde örneğin Nâbî'nin beytindeki gibi bir yergi ifadesi olarak yer alır:

Kâiliz nâgme-şinâsânına İstanbul'un
Çiğner ağzında Yahudileri Çingâneleri
Nâbî

Güzellikleriyle meşhur olan çingeneler, kendilerine özgü kıyafetleri ve danslarıyla halk kültüründe çeşitli şekillerde yer alırlar. Düzyazılarında "İstanbul deyince aklımdan köprüler geçer, köprü'nün üstünden bir çingene kızı geçer."²⁴ gibi ifadelerle onlardan bahseden Bedri Rahmi, sevgilisine hitaben yazdığı bu şiirindeki "Karadutum, çatal karam, çingenem" ifadesiyle onun esmerliğini ve güzelliğini vurgulamıştır.

Bedri Rahmi, türkülerde mâni ve bilmecelerde de görüldüğü gibi "Karadut"ta ses tekrarlarından faydalanır. Şiirin bütününde "a" vokalinin ve "m" konsonantının sık kullanımı ve "Karadutum, çatal karam, çingenem" mısrasında görüldüğü gibi "k, t, ç" gibi sert konsonantların art arda sıralanmasıyla ritmi sağlar:

¹⁹ Abdullah Çelik, *Bedri Rahmi Eyüboğlu*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 12-13.

²⁰ Turan Erol, *Bedri Rahmi Eyüboğlu*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984, s. 81-82.

²¹ İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 270.

²² Çoruhlu, a.g.e., s. 186-187.

²³ Kuzeybatı Hindistan'daki Bancaras denilen göçmen kabileden dünyanın çeşitli yerlerine dağılan çingeneler, konar-göçer ve yerleşik olmak üzere iki gruptur. Konar-göçer olanlar küçük gruplar hâlinde dolaşırlar ve şehir dışında kurdukları çadırlarda yaşarlar. Kadınlar şehre inip fal bakar, kendi ördükleri sepetleri satarlar. Erkekler ise ızgara, maşa, ateş küreği yaparak satarlar ve kalaycılık yaparlar. En çok Trakya ve Marmara bölgesinde yaşayan yerleşik çingeneler derme çatma evlerde oturur, çiçekçilik, falcılık, kalaycılık, çengilik ve çalgıcılıkla geçimlerini sağlarlar. İstanbul Türkçesine yakın bir dille konuşan çingeneler, kendi aralarında çingenece konuşurlar. Kendi içlerinde katı gelenekleri vardır. Bu geleneklere uymayanları kendi yöntemleriyle cezalandırırlar. Daha geniş bilgi için bakınız. Alev Sınar, "Yazarlarımızın Gözüyle Çingeneler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 8, İstanbul 2003, s. 143-164.

²⁴ Bedri Rahmi Eyüboğlu, "Ah Bu Çingeneler", *Cânım Anadolu*, Varlık Yayınları, İstanbul 1953, s. 106.

KARADUT

Karadutum, çatal karam, çingenem
 Nar tanem, nur tanem, bir tanem
 Ağaç isem dalımsın salkım saçak
 Petek isem balımsın ağulum
 Günahımsın, vebâlımsın.

Dili mercan, dizi mercan, dişi mercan
 Yoluna bir can koyduğum
 Gökte ararken yerde bulduğum
 Karadutum, çatal karam, çingenem
 Daha nem olacaktın bir tanem
 Gülen ayvam, ağlayan narımsın
 Kadınım, kırsığım, karımsın. (s. 109)

Şiirde yinelenen “kara” sözcüğü Türk mitolojisinde genellikle şiddet, güç, yoğunluk ve gerçekliği vurgulamak için kullanılır.²⁵ Bedri Rahmi, “Karadut 2”de de seslendiği sevgilisinin esmerliğini yinelemelerle vurgular:

Karam, karam
 Kaşı karam, gözü karam, bahtı karam (s. 123)

Bedri Rahmi'nin “karam” sözcüğünü dört kere yinelemesi Türk mitolojisinde dört rakamının dünyayı simgeleyişini de hatırlatır. Dört ana yöne bağlı olarak dört unsuru (ateş, su, hava, toprak) ifade eder.²⁶ Böylece şair, sevgilisini bir yaşam kaynağı şeklinde tasvir eder.

“Kara” sözcüğünün şiirde “bahtı kara” ifadesiyle birlikte yer alması türkülerimize yapılan bir göndermedir:

Karadır bu bahtım kara,
 Sözüm kâr etmiyor yara
 Sen düşürdün beni dara. (“Karadır Bu Bahtım Kara”, Neşet Ertaş)

Bedri Rahmi, “Karadut 2”de de deyimlere ve ikilemelere yer vererek halkın konuşma ve hayat tarzını yansıtır:

Sıla kokar, arzu tüter
 Ilgıt ılgıt buram buram. (s. 123)

Netmiş neylemiş nolmuşum.
 Cömerd ırmaklar gibi gürül gürül
 Bahtın karışmış bahtıma çok şükür.
 Yunmuş, yıkanmış adam olmuşum (s. 123)

Bedri Rahmi, şiirinde “sıla kokmak”, “arzu tütmek”, “ekmek elden, su gölden”, “bahtı bahtına karışmak”, “adam olmak”, “haram olmak” gibi edebî dilde de kullanılan halk söyleyişlerinin yanı sıra “atlar gibi bedava yaşamak”, “kibrit çöpü gibi kırılmak” biçiminde halk diline yakın orjinal ifadeler de kullanır.

Bedri Rahmi, şiirin bütününde “Kaşı karam, gözü karam, bahtı karam” mısraında görüldüğü gibi “k, r” gibi konsonantların art arda sıralanmasıyla ritmi sağlar:

Sigara paketlerine resmini çizdiğim
 Körpe fidanlara adını yazdığım
 Karam, karam
 Kaşı karam, gözü karam, bahtı karam
 Sıla kokar, arzu tüter
 Ilgıt ılgıt buram buram.

...

²⁵ Çoruhlu, a.g.e. , s. 183.

²⁶ Çoruhlu, a.g.e. , s. 195.

Resim 1: Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun "Karadut"u.

Karam, karam
Kaşı karam, gözü karam, bahtı karam
Sensiz bana canım dünya haram olsun. (s. 123)

Bedri Rahmi'nin eserlerinde duyular önemli bir yere sahiptir. Çeşitli konuları ele aldığı nesirlerinde (dergi ve gazete yazıları) İstanbul'a ve Anadolu'ya sevgisini dile getirirken özellikle görme duyusuna yer verir. Şair, eski adı Sanayi-i Nefise Mektebi olan Güzel Sanatlar Akademisi'nden estetik hocası Ahmed Hâşim'in ve ressamlığının etkisiyle şiirlerinde renklere dikkat çekecek kadar fazla yer verir. Özellikle kırmızı ve onun tonlarındaki renklere veya bu renklerdeki meyvelere

(kiraz, elma, erik, nar, karpuz) şiirlerinde yer vermesinin sebebi folklorun ve Ahmed Hâşim'in etkisiyle açıklanabilir. Hâşim, çöl ikliminin yakıcılığını, kendi yalnızlığını ve dışlanmışlığını ifade eden kırmızı rengini şiirlerinde kullanarak Şeyh Gâlib'in ve Fransız sembolistlerin anlayışına yaklaşır.

Bedri Rahmi'nin Hâşim'den farkı, yerliliği ve hayran olduğu Anadolu coğrafyasının renklerini eserlerinde yansıtmasıdır. Şair, "Karadut 2" şiirinde sigara paketlerine resmini çizdiği, körpe fidanlara adını yazdığı sevgilisini görme duygusundan koklama duygusuna geçerek anlatır:

Karam, karam
Kaşı karam, gözü karam, bahtı karam
Sıla kokar, arzu tüter
İlgıt ılgıt buram buram. (s. 123)

Sonuç

Bedri Rahmi, şiirlerinde ve resimlerinde hayran olduğu tabiata ait çeşitli unsurları (ağaç, meyve, renk)²⁷ halk kültüründen faydalanarak işlerken kent yaşamının yapaylığına karşı koymak ister.

Bedri Rahmi Eyüboğlu, halk kültüründe farklı şekillerde yer alan çeşitli unsurları "Karadut" ve "Karadut 2"de kendine özgü bir şekilde kullanarak yeniden üretmiş ve böylece folklor ile gelecek zincirine eklenmiştir. Bu eklenme bir taklit düzeyinde kalmamış, tam tersine özgünlüğün yol açıcısı olmuştur. Resimde ve şiirde sanat anlayışını Anadolu folkloru üzerine kuran Bedri Rahmi, bu yönüyle hem yaratıcı bir sanatkâr hem de kültür taşıyıcısıdır.

Kaynakça

- Asiltürk, Bâki**, 1980 *Kuşağı Türk Şiirinin Poetikası*, Toroslu Kitaplığı, İstanbul, 2006.
- Ayan, Aydın**, "Hocam Bedri Rahmi Eyüboğlu", *Rh+ Sanart*, Sayı: 52, Haziran 2008, s. 19-23.
- Aydoğan, Bedri**, "Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Şiirlerinde Meyvelerin Önemi ve Kullanılışı", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, Sayı: 1, s. 85-105.
- Çelik, Abdullah**, *Bedri Rahmi Eyüboğlu*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Çoruhlu, Yaşar**, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Erol, Turan**, *Bedri Rahmi Eyüboğlu*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1984.
- Eyüboğlu, Bedri Rahmi**, "Bedri Rahmi Eyüboğlu Anlatıyor", *Varlık*, Konuşan: Mustafa Baydar, Aralık 1955, Sayı: 425, s. 10-11.
- Eyüboğlu, Bedri Rahmi**, *Cânım Anadolu*, *Varlık Yayınları*, İstanbul, 1953.
- Eyüboğlu, Bedri Rahmi**, *Dol Karabakar Dol*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Eyüboğlu, Bedri Rahmi**, *Tezek*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.
- Helimoğlu Yavuz**, Muhsine, *Masallar ve Eğitimsel İşlevleri*, Ürün Yayınları, Ankara, 1999.
- Kaplan, Mehmet**, "Karadut", *Şiir Tahlilleri 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 108-116.
- Kefeli, Emel**, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, 3F Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Pala, İskender**, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
- Schimmel, Annemarie**, *Sayıların Gizemi*, Kabcacı Yay. , İstanbul, 2000.
- Sınar Çılgın, Alev**, "Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Şiirlerinde Masal Unsurları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Kasım 2005-Ocak 2006, Yıl: 7, Sayı: 27, s. 29-47.
- Sınar, Alev**, "Yazarlarımızın Gözüyle Çingeneler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 8, İstanbul, 2003, s. 143-164.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi**, "Savaş ve Barış Hakkında Düşünceler", *Yaşadığım Gibi*, Haz: Birol Emil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s. 77-80.

²⁷ Bedri Aydoğan, "Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun Şiirlerinde Meyvelerin Önemi ve Kullanılışı", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, Sayı: 1, s. 85-105.

Zaman Serileri Faktör Analizi Yardımıyla İMKB İndeksine Yön Veren Değişkenlerin İndirgenmesi

Funda H. SEZGİN*
Elif Özge ÖZDAMAR*

Özet

Faktör Analizi (FA) başta Sosyal Bilimler olmak üzere pek çok alanda sıkça kullanılan çok değişkenli analiz tekniklerinden biridir. FA, birbiri ile ilişkili değişkenleri bir araya getirerek az sayıda yeni ilişkisiz değişken bulmayı amaçlar. Dolayısıyla bir boyut indirgeme ve bağımlılık yapısını yok etme yöntemidir. Ekonomik değişkenleri inceleyen zaman serileri üzerinde FA çok başarılı sonuçlar vermemektedir. Zaman serilerinin veri yapısı gereğince, gözlemlerin bağımsız olması ve benzer şekilde dağılımları gibi varsayımların sağlanamaması nedeniyle FA uygunluk göstermemektedir. Zamana bağlı ekonomik verilerde artan veya azalan bir trend ve serilerde bağımlılık vardır. Zaman Serileri Faktör Analizi (ZSFA), zaman serilerindeki gizli faktörleri mümkün olduğunca az varsayımla analiz ederek, bu tür verilerde boyut indirgeme amaçlı geliştirilmiş ve önemli bir soruna çözüm sağlamıştır.

Çalışmada, İMKB genel indekse yön verdiği düşünülen finansal ve davranışsal 24 değişken ele alınarak ZSFA uygulanmıştır. Burada amaç, sözkonusu değişkenler açısından boyut indirgererek borsa indeksi üzerinde etkili değişkenleri birleştirerek faktörleşmeyi sağlamak ve erken uyarı göstergesi olabilecek bir öncü değer oluşturmaktır.

Anahtar Kelimeler: Faktör analizi, zaman serileri faktör analizi, İMKB indeksi

Reduction of Variables Affecting ISE with Time Series Factor Analysis

Abstract

Factor Analysis (FA) is a highly referred, especially in social sciences, multivariate statistical analysis. It aims to explicit new uncorrelated variables from a higher number of correlated variables; this makes FA a dimension reduction and a dependency removal technique. FA does not have efficiency on time series data due to trend, autocorrelation problems and i.d.d. assumption. Time Series Factor Analysis (TSFA) is an adaptive form FA for time series.

The study consists of an application of TSFA on 24 financial and behavioral variables, which affect ISE. The main aim is dimension reduction and to constitute an early warning indicator from the accomplished factors.

Key Words: Factor analysis, time series factor analysis, ISE index

1. Giriş

Faktör analizi (FA), birbiriyle ilişkili olduğu düşünülen çok sayıda değişken arasındaki ilişkinin anlaşılması ve yorumlanmasını kolaylaştırmak amacıyla kullanılan, değişkenleri daha az sayıda temel boyuta indirgeyen çok değişkenli analiz tekniklerinden biridir. FA uygulayıcıları,

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü, fsezgin@msgsu.edu.tr

** Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstatistik Bölümü, 20ozdamar@msgsu.edu.tr

elinde bulunan çok sayıda değişkenden oluşan veri kümesini, daha az sayıda ve yeniden oluşturulmuş değişkenler (faktörler) cinsinden ifade edebilme imkanına sahiptir. Böylelikle araştırmacı, ele alınan değişken kümesinin temelini oluşturan ana faktörlerin neler olduğunu ve bu faktörlerin değişkenlerden her birini açıklama derecesini belirleme olanağına sahip olmaktadır. Etkin bir FA'nın, veri kümesini en iyi şekilde temsil etmesi ve mümkün olduğunca az sayıda faktörden oluşması beklenir. Böylece, yorumlamada kolaylık sağlayabilecek sonuçlara ulaşılarak çıkarımlar daha etkin bir sisteme dayalı gerçekleştirilecektir.

Finansal değerleri ölçen değişkenlerin benzer karakterlerde olmaları, bu değişkenlerin aynı olgulardan etkilendikleri kanısını doğurduğundan, FA finans uygulamalarında yaygın bir şekilde tercih edilmektedir. Finansal veri kümelerinin farklı yapılarda olmaları ve bu alanda FA'nın sık olarak kullanılması, araştırmacılara verinin yapısına bağlı olarak değişen spesifik analizleri geliştirme yolu açmıştır. Barra FA ve Fama-French FA buna örnek olarak gösterilebilir.¹

Hisse senetleri, sermaye piyasasındaki riskli yatırım araçları olup ekonomideki gelişmelere çok çabuk cevap verebilmektedirler. Ülke ekonomik ve finansal göstergelerinin yanı sıra, dünyadaki gelişmeler ve eğilim, hisse senetleri ile farklı derece ve yön ilişkisi içinde olabilirler. Hisse senedi fiyatları ile genel ekonomik durum arasındaki ilişki uzun yıllardan beri çeşitli ekonomi ve finans uzmanlarının araştırmalarına konu olmuştur. Bazı araştırmacılar, ekonomik ve finansal göstergelerin yardımı ile borsa indeksinde meydana gelebilecek bir artış veya azalışın önceden tahmin edilebileceğini savunmuşlardır. Buradan yola çıkarak İMKB genel indeks üzerinde etkili olduğu düşünülen değişkenlere yönelik ZSFA yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen faktörler üzerinden öncü bir gösterge belirlenmesi hedeflenmiştir. Ayrıca, zaman serisi veri kümesine uygunluk gösteren bir boyut indirgeme sistemi önerilmiştir.

2. Zaman Serilerinde Faktör Analizi Uygulamaları

FA, varsayımlarının geçerliliği durumunda etkinlik kazanır. Standart olarak FA, yatay kesit verileri için geliştirilmiş olduğundan varsayımlarının geçerliliği yatay kesit verileri üzerinde diğer yapıdaki veri kümelerine kıyasla daha kolaylıkla sağlanır. Zamana bağlı ekonomik verilerde trendin olması, mevsimselliğin bulunması nedeniyle durağan olmama durumu, standart FA'nın varsayımlarını gerçeklemeyi olanaksız kılar. Özellikle makro ekonomik veri, tipik olarak artan bir eğilim gösterir ve otokorelasyon problemi vardır. Bu nedenle standart FA'nın bağımsızlık ve özdeş dağılım varsayımı zarar görmektedir.²

Zaman serilerinde FA ilk olarak Catell'in 1943³ ve Catell ile arkadaşlarının 1947⁴ tarihli çalışmalarında psikolojik bir veri kümesi üzerinde P-tekniki adı altında uygulanmıştır. Bu teknik literatürde P-FA olarak da geçmektedir. Standart FA'nın zaman serilerine uygulanması olan P-tekniki, veri kümesinin trend etkisinden arındırılmaması ve korelasyon matrisi yerine, çapraz-korelasyon matrisininin kullanılmasından dolayı Anderson⁵ ve Holtzman⁶ tarafından eleştirilmiştir. P-tekniki'nde kullanılan çapraz-korelasyon matrisi; dinamik yapının modele aktarılması amacıyla geliştirilmiştir ve korelasyon hesabında bağımsız değişkenlerin yanında deterministik fonksiyonlar da ele alınmıştır.

P-tekniki'nin ardından, zaman serileri üzerinde en önemli çalışmayı 1977 yılında Geweke⁷ gerçekleştirmiştir. Geweke, zaman serileri üzerinde FA'yı, faktörlerin dinamik yapısını dahil etmeden uygulayabilmiş, fakat kabul ettiği kovaryansta durağanlık varsayımı nedeniyle parametre tahminlerini sadece frekans tanım kümesi (frequency domain) için gerçekleştirmiştir.

¹ Ruey S. Tsay, *Analysis of Financial Time Series*, John Wiley & Sons Pbc., New Jersey, 2005, s. 477.

² Robert Cudeck ve Robert C. MacCallum, *Factor Analysis at 100: Historical Developments and Future Directions*, Routledge Academic Pbc., New Jersey, 2007, s. 265.

³ R. B. Catell, "The Description of Personality I. Foundations of Trait Measurement", *Psychological Review*, 1943, 50, s. 559-594.

⁴ Cattell, A. K. S. Cattell ve R. M. Rhymer, "P-technique Demonstrated in Determining Psycho-physiological Source Traits in a Normal Individual", *Psychometrika*, 1947, 12, ss. 267-288.

⁵ T. W. Anderson, "The Use of Factor Analysis in the Statistical Analysis of Multiple Time Series", *Psychometrika*, 1963, 28, s.1-25.

⁶ W. H. Holtzman, "Methodological Issues in P- Technique", *Psychometrika*, 1973, 38, ss. 593-604.

⁷ J. Geweke, "The Dynamic Factor Analysis of Economic Time Series Models, In D. J. Aigner & A. S. Goldberger (Eds.), *Latent Variables in Socio-Economic Models*, New York: North-Holland, 1977, s. 365-383.

Dinamik Faktör Analizi (DFA), P-teknigi'ndeki sorunları gidermek amacıyla birçok araştırmacının katkısıyla geliştirilmiştir. DFA, uzay-durum modellerine dayanmaktadır ve değişkenlerle beraber faktörlerin dinamik yapısı da modele katılmaktadır. DFA'nın dezavantajı, parametre tahminlerinin belirlenen dinamik yapıya bağlı olmasıdır.

Söz edilen yaklaşımlara alternatif olarak Gilbert ve Meijer⁸ tarafından 2005 yılında Zaman Serileri Faktör Analizi (ZSFA) ortaya atılmıştır. ZSFA, değişkenlerin dinamik yapısı hakkında bir bilginin olmadığı ya da dinamik yapıya bağlı olmayan bir modelin kurulması istendiği durumlarda uygulanır. Dinamik yapının modellenmesi yanlış olarak yapıldığında DFA güvenilir sonuçlar vermez. Uygulayıcı bu konuda hata yapma ihtimalini gözönüne alarak ZSFA yöntemini tercih edebilir.

ZSFA ile DFA arasındaki en temel fark, ZSFA'nde ölçüm modelinin ekonomik modellemeyi ayrı tutulması, dolayısıyla dinamik yapının modele dahil edilmemesidir. ZSFA'nın dinamik yapıyı modelleyen diğer yöntem olan P-teknigine göre farkı ise, trend etkisinden arındırılmış veriler üzerine uygulanması ve daha zayıf varsayımlar altında parametre tahminlerindeki durağanlığın sağlanmasıdır.⁹

Dinamik yapının doğru belirlenebildiği durumda DFA'nın ZSFA'ya göre daha etkin olması beklenir, fakat DFA yanlış bir dinamik modele dayandırılırsa, bu durum ZSFA'nın etkinliğini arttıracaktır. Gilbert ve Meijer'in yaptığı simülasyon çalışmalarında¹⁰, doğru tanımlanmayan dinamik model üzerinden yapılan analizin etkinlik kaybının ZSFA'ya göre çok daha fazla olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle uygulamacıların, dinamik modeli tam tanımlayamadıkları koşullarda ZSFA'yı tercih etmeleri yanlış olmayacaktır.

ZSFA uygulama aşamasında öncelikle değişkenler bir kez fark alınarak trend etkisinden arındırılır. Doğal olarak değişkenlerin bazılarında mevsimsellik gözlenebilir fakat değişkenlerdeki mevsimselliğin faktörlere de yansıtılması amacıyla mevsimsellik giderilmez. Eğer ölçüm modelinden sonra ekonomik modelleme yapılmak istenirse, ZSFA ile elde edilen faktörlerde belirlenen mevsimsellik giderildikten sonra ekonomik modellemeye devam edilebilir.

ZSFA diğer yöntemlere göre daha az varsayımla çalıştığı için uygulamada avantajlar içerir. Normal dağılım, serilerde otokorelasyonun olmaması, bağımsız ve benzer dağılım, kovaryansda durağanlık varsayımlarının geçerliliği gerekmemektedir. Ayrıca gözlem sayısının az olduğu durumlarda etkin sonuçlar üretebilmekte ve bu nedenle çok değişkenli analiz tekniklerine önemli bir katkı sağlamaktadır.¹¹

3. Zaman Serisi Faktör Analizi

T zaman periyodlu k gözlenemeyen faktör; ξ_{it} ($t = 1, \dots, T$ ve $i = 1, \dots, k$) ve M gözlenen değişken y_{it} ($t = 1, \dots, T$ ve $i = 1, \dots, M$) olmak üzere,

$$y_t = \alpha + B\xi_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

şeklinde bir ölçüm modeli olduğunu varsayalım. Burada α ; M boyutlu katsayı vektörü, B; Mxk boyutlu faktör ağırlıkları matrisi ve ε_t ; M boyutlu rassal hata vektörüdür. Bu ölçüm modelinin standart FA'dan farkı, katsayı vektörü içermesi ve değişkenlerin zamana bağlı olarak indekslenmesidir. DFA'da verilerin zaman sırası önemliken ZSFA'da bu önemli olmamaktadır.

Parametre tahmini için gerekli olan bağımsız ve özdeş dağılım varsayımı yatay kesit verilerinde çoğunlukla sağlanabilirken zaman serilerinde bu pek gerçekleşmez, ayrıca zorunlu da değildir. Eğer ξ_t ve ε_t erileri otokorelasyonlu fakat sıfır ortalama (Γ) ve sabit kovaryans (Ψ) sahip

⁸ Paul D. Gilbert ve Erik Meijer, "Time series Factor Analysis with an Application to Measuring Money", Research Report: 05F10, University of Groningen, 2006, s.1-36. <http://som.eldoc.ub.rug.nl/FILES/reports/themeF/2005/05F10/05F10.pdf>, [15.09.2010].

⁹ Alessandro Federci, ve Andrea Mazzitelli, "Dynamic Factor Analysis with STATA", STATA 2nd Italian Users Group Meeting, 2006, s.12, <http://www.stata.com/meeting/italian/Federici.pdf>, [18.08.2010].

¹⁰ Gilbert ve Meijer, a.g.e., s.32.

¹¹ Gilbert ve Meijer, "Money and Credit Factors", Working Paper No. 2006-3, Bank of Canada, 2006, s.12, <http://www.bankofcanada.ca/en/res/wp/2006/wpo6-3.pdf>, [22.09.2010].

ise; y_t 'nin ortalaması $\mu_y \equiv \alpha$, kovaryansı ise, $\Sigma_y \equiv B\Gamma B' + \Psi$ olacaktır. Bazı koşullar altında, y 'nin örnek ortalaması ve kovaryansı; μ_y ve Σ_y 'nin durağan tahminçileridir, bundan dolayı en çok olabilirlik tahminçileri de durağandır. (1) denklemi, daha geniş bir şekilde,

$$y_t = \alpha_t + B\xi_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

olarak yazılabilir.¹² Burada α zamana bağlı katsayı vektörüdür, fakat uygulamalarda α 'nın zaman içinde değişmediği kabul edilir. Benzer şekilde faktör ağırlıkları matrisinin zamana bağlı olmadığı varsayılır. Ayrıca değişkenlerin birinci farkları alınarak durağanlığın sağlandığı varsayılmaktadır. Farkı alınmış model,

$$Dy_t \equiv y_t - y_{t-1} = (\alpha_t - \alpha_{t-1}) + B(\xi_t - \xi_{t-1}) + (\varepsilon_t - \varepsilon_{t-1}) \quad \text{ya da} \quad (3)$$

$$Dy_t = \tau_t + BD\xi_t + D\varepsilon_t \quad (4)$$

şeklinde gösterilir. Öncelikle (1) ve (2) ile belirtilen ölçüm modelinin ve $\tau_t = \tau$ sabit katsayı vektörünün varolduğu kabul edilerek ZSFA'nın varsayımları;

1. $\kappa \equiv p \lim_{T \rightarrow \infty} \sum_{t=1}^T D\xi_t / T$ vardır ve sonludur.

2. $p \lim_{T \rightarrow \infty} \sum_{t=1}^T D\varepsilon_t / T = 0$

3. $\Phi \equiv p \lim_{T \rightarrow \infty} \sum_{t=1}^T (D\xi_t - \kappa)(D\xi_t - \kappa)' / T$ vardır, pozitif tanımlı ve sonludur.

4. $\Omega \equiv p \lim_{T \rightarrow \infty} \sum_{t=1}^T D\varepsilon_t D\varepsilon_t' / T$ vardır, pozitif tanımlı ve sonludur.

5. $p \lim_{T \rightarrow \infty} \sum_{t=1}^T (D\xi_t - \kappa)D\varepsilon_t' / T = 0$

olarak sıralanabilir. $D\xi_t$ ve/ya $D\varepsilon_t$ serilerindeki birim kökler varsayımlara uymayabilir. D_{yt} fark serisinin örnek ortalaması,

$$\overline{Dy} \equiv \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T Dy_t \quad (5)$$

kovaryansı ise,

$$S_{Dy} \equiv \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T (Dy_t - \overline{Dy})(Dy_t - \overline{Dy})' \quad (6)$$

ile gösterilir. Fark serisinin ortalama ve kovaryansı için ZSFA varsayımları kullanılarak

$$p \lim_{T \rightarrow \infty} \overline{Dy} = \mu \equiv \tau + B\kappa \quad \text{ve} \quad (7)$$

$$p \lim_{T \rightarrow \infty} S_{Dy} = \Sigma \equiv B\Phi B' + \Omega \quad (8)$$

¹² Gilbert ve Meijer, a.g.e., s.5.

olduğu görülebilir.¹³

En çok olabilirlik tahmincisi, B faktör yükleri, Φ faktör ve Ω hata kovaryanslarını tahmin etmek için örnek kovaryans matrisini kullanır. Bu tahminler, (5) numaralı ifadeden de görüleceği gibi örnek kovaryansı olarak S_{Dy} kullanıldığında durağan olacaktır. Genel olarak Ledermann sınırı (9) numaralı ifadenin sağlandığı koşulda,

$$(M - k)^2 \geq M + k \quad (9)$$

Ω tanımlı olmaktadır. B ve Φ parametre matrisleri standart FA'daki gibi bazı kısıtlamalar ya da belirlenen rotasyon yöntemi ile hesaplanırlar.

\hat{B} , $\hat{\Phi}$, $\hat{\Omega}$ tahmincileri kullanılarak

$$\hat{\kappa} = (\hat{B}\hat{\Omega}^{-1}\hat{B})^{-1}\hat{B}'\hat{\Omega}^{-1}\overline{Dy} \quad (10)$$

elde edilmektedir.¹⁴

4. Uygulama

Teknolojik ilerleme ve bilginin yayılma hızındaki artış birbirinden çok farklı ülkelerin kendi iç piyasalarına bağlı olmayan gelişmelerden etkilenmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede dünyadaki finans piyasaları 20. yüzyılın sonundan itibaren birbirine yakınlaşmaya başlamış, küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte finans piyasalarının ulusal gelişmeler kadar uluslararası hareketlerden de etkilendiği görülmüştür. Küresel ekonomiyle gittikçe daha hızlı bütünleşen Türkiye gibi gelişmekte olan bir ekonomide, finansal piyasa indeksleri arasındaki bilgi aktarımı, bu piyasaların birbirleriyle bütünleşme derecesi, fiyat ve oynaklık yayılma (volatility spillover) etkileri, yerel ekonominin gidişatı dışında farklı finans piyasalarının ya da ekonomik ajanlarının etkilerinin borsanın yönünü etkilemedeki gücünün belirlenmesi, yatırım kararları için önemli bir noktayı olmaktadır.

Çalışmada, İMKB genel indeksi üzerinde etkili olduğu düşünülen hem finansal hem de finansal olmayan (davranış indeksleri) 24 adet gösterge 2006.08-2010.07 dönemi günlük veriler üzerinde R programlama dili kullanılarak ZSFA uygulanmıştır. Burada amaç, İMKB indeksine yön verdiği düşünülen günlük bazı değişkenlerin faktör skorlarının belirlenmesi, faktörleşmenin yapısının ortaya konulması ve ilişkilerin indirgenmesidir. Veri grubu farklı ülkelerin değişik iş günlerini içerdiğinden ortak dönemler ele alınarak uygulama gerçekleştirilmiştir. Tablo 1. kullanılan değişkenlerin listesini vermektedir.

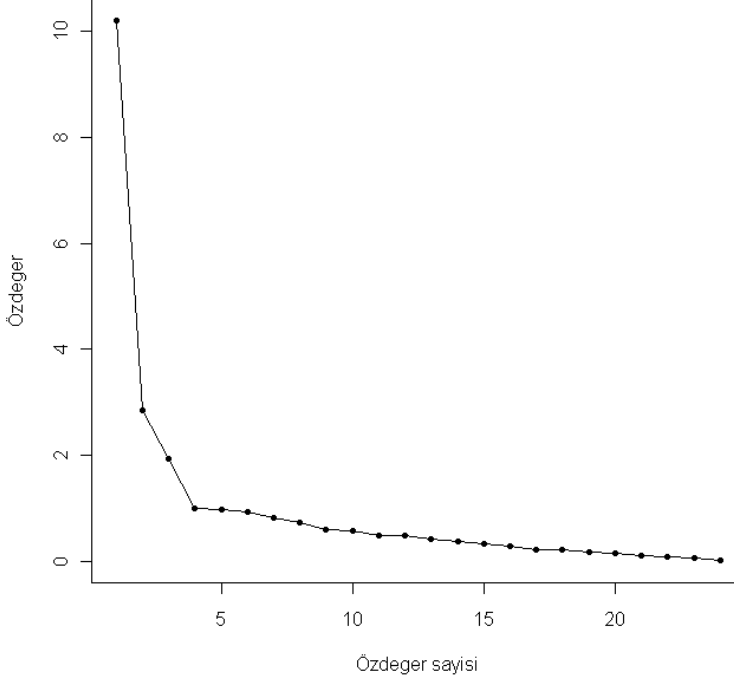
X1 BOVESP	Bovespa (BRAZIL)	X13 OIX	CBOE Oil Index
X2 DJC	Dow Jones Comp Index	X14 RTSI	Russian RTS Index
X3 DAX	DAX Performance Index (XETRA)	X15 USDJPY	Dolar/Japon Yeni
X4 E100	Euro Top 100	X16 USDYTL	Dolar/Yeni Türk Lirası
X5 EURUSD	Euro/Usd	X17 VIX	CBOE Nasdaq 100 Volatility Index
X6 EURYTL	Euro/Yeni Türk Lirası	X18 XAUUSD	Altın Ons Dolar Fiyatı
X7 FDAX	DAX Future	X19 XBANK	İMKB Banka İndeksi
X8 FMEXB	MEX BOLSA Future	X20 XU030	Ulusal-30 İndeksi
X9 FNDX	NASDAQ 100 Future	X21 BE500	Bloomberg European 500
X10 FNKX	NIKKEI 225 Future	X22 XU100	Bileşik İndeks
X11 FSPX	S&P 500 Future	X23 EMBI	EMBI Plus Spread
X12 Merval	Argentina Merval Index (ARGENT)	X24 BUX	Budapest Stock Exchange

Tablo1. Değişken Listesi

¹³ Gilbert ve Meijer, a.g.e., s. 6-7.

¹⁴ Gilbert ve Meijer, a.g.e., s. 8.

İlk olarak faktör sayısını belirlemek amacıyla özdeğerler hesaplanmıştır. Şekil 1’de verilen özdeğerler grafiğinden de görüleceği gibi 3 özdeğer 1’den büyüktür. Model kurulduğunda 3. faktör için ağırlıkların yeterli düzeyde olmadığı görülmüştür. Bu yüzden 2 faktörlü model kurulmuştur.

Şekil 2 Özdeğer grafiği

Tablo 2’de faktörler üzerinde rotasyon yapıldıktan önce ve sonra elde edilen faktör ağırlıkları verilmiştir. Rotasyon Gamma değeri 0.5 kabul edilerek Oblimin tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Oblimin tekniği, özellikle ilişkili olduğu bilinen serilerde faktör rotasyonu için kullanımı daha yaygın olan Varimax tekniğine göre daha uygundur Faktör ağırlıkları standartlaştırılmıştır, bu yüzden 0.3’den daha küçük olan ağırlıklar gözardı edilmelidir.

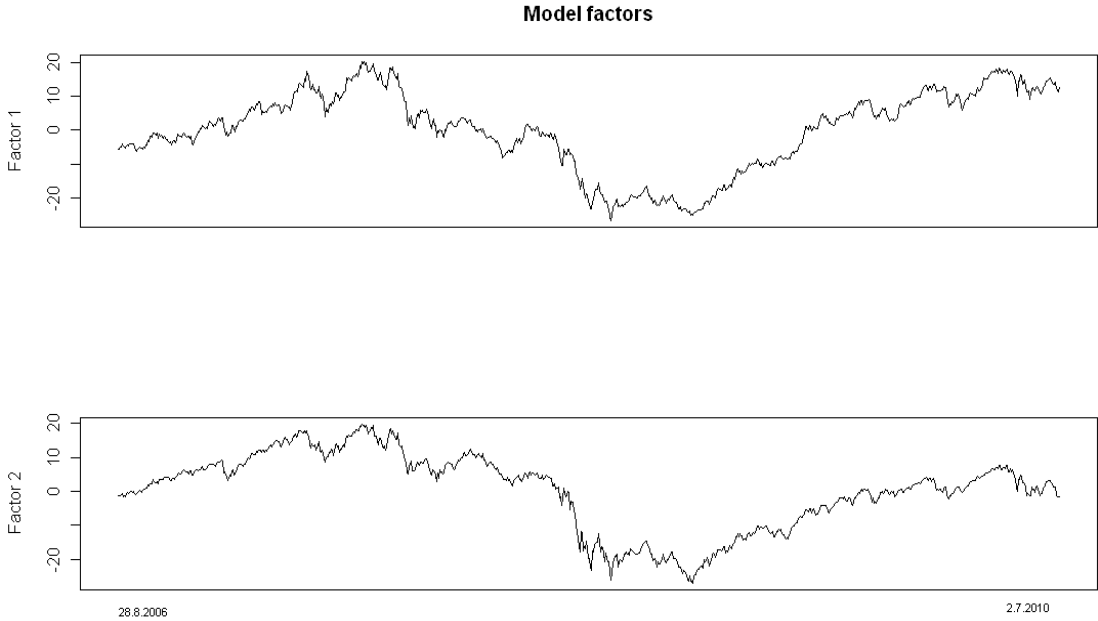
Tablo 2’ ye göre Faktör 1; X₄, X₆, X₁₀, X₁₄, X₁₆, X₁₇, X₁₈, X₁₉, X₂₀, X₂₁, X₂₂, X₂₃, X₂₄’ den oluşmaktadır. Faktör 2 ise; X₁, X₂, X₃, X₅, X₇, X₈, X₉, X₁₁, X₁₂, X₁₃, X₁₅’den oluşmaktadır.

	Rotasyondan Önce		Rotasyonlu	
	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 1	Faktör 2
X ₁	0.02649711	0.784321582	-0.09712352	0.86612515
X ₂	0.094274713	0.289032398	0.06076194	0.301318519
X ₃	0.359895959	0.555760944	0.32091065	0.541637054
X ₄	0.039501708	0.006496973	0.04407554	-0.001126907
X ₅	-0.003511284	0.285747	-0.05042525	0.318332103
X ₆	-0.060921147	-0.335903641	-0.01504213	-0.360461602
X ₇	-0.016991682	0.941838007	-0.17239484	1.050385364
X ₈	0.014179261	0.800684353	-0.11385449	0.886914484
X ₉	-0.094095581	0.923253856	-0.2574677	1.046024588
X ₁₀	0.415350719	0.124119862	0.45437891	0.050175525
X ₁₁	-0.107150342	1.010807558	-0.28660406	1.146093957
X ₁₂	0.142680666	0.640242939	0.05901913	0.681437625

	Rotasyondan Önce		Rotasyonlu	
	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 1	Faktör 2
X13	-0.081978077	0.815187709	-0.22607033	0.923354979
X14	0.507294898	0.149728237	0.5552659	0.059207096
X15	0.030940503	0.593174917	-0.06099917	0.652738469
X16	-0.164076569	-0.61028187	-0.08833056	-0.643616161
X17	0.104881169	-0.876660513	0.26222216	-0.996518294
X18	0.071047751	0.013336747	0.07900602	-0.000191543
X19	0.305934786	-0.067330004	0.36046785	-0.139486272
X20	1.01726062	-0.048963515	1.17017673	-0.269397435
X21	0.96343907	-0.038840531	1.10704117	-0.246772267
X22	1.017873642	-0.042712106	1.1698617	-0.262578932
X23	0.886388697	0.005320739	1.01183779	-0.181406712
X24	0.438495589	0.278000568	0.45582732	0.216313181

Tablo 2: Faktör Ağırlıkları

Şekil 2 rotasyonlu faktörlerin zaman içerisindeki hareketini göstermektedir. Eğer ölçüm modeliyle elde edilen faktörler üzerinde ekonometrik bir model kurulmak istenirse, öncelikle faktör serileri üzerinde gereken test ve düzeltmelerin yapılması gerekmektedir.

Şekil 2: Faktörlerin Zaman İçerisinde Hareketi

Faktör seyirleri dikkate alındığında, küresel kriz döneminin piyasalara olumsuz etkileri belirgin bir düşüşle kendini göstermektedir. Daha sonraki dönemde yükseliş dikkati çekerken 2010 son üç aylık dönemde yavaşlama etkisi belirlenmektedir. Toplam 24 değişken 2 faktör altında indirgenmiş ve her iki faktörde hem finansal hem de finansal olmayan etkiler karma biçimde toplanma göstermiştir. Ele alınan dönem içinde söz konusu değişkenlerin birbirinden ayrışma etkisinin olmadığı ve karşılıklı etkileşim içinde olduğu anlaşılmıştır. Bu durumda yatırım kararı alınırken mutlaka yerel ekonominin dışında İMKB üzerinde etkili olan farklı finansal ve finansal olmayan etmenlerin gidişatının da gözönüne alınması önerilmektedir. Küreselleşme sürecinde finansal aktörlerin tam bir ayrışma içinde olması ve bağımsız hareket etmesi güç bir süreçtir.

5. Sonuç

FA' nın temel amacı veri kümesini küçülterek daha kolay ve açıklanabilir hale dönüştürmektir. Analiz sonucunda faktör olarak adlandırılan genel bir değişken oluşturulur. FA çözümlemesinde doğrudan gözlenen değişkenlere dayanarak doğrudan gözlenemeyen faktörler belirlenir. Çeşitli uygulama alanlarında geniş yer bulan FA, zaman serisi özellikleri taşıyan veri tiplerinin analizinde varsayımların gerçekleşmemesi sonucunda yetersiz kalmaktadır. Literatür incelendiğinde, yatay kesit verileri için yöntemin varsayımların sağlanması ihtimalinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Durağan olmayan ekonomik veriler için daha az sayıda varsayımla çalışabilen ve ayrıca küçük örneklerle de etkin ayırmsamalar yapabilen ZSFA, özellikle finans sektörü alanındaki çalışmalarda öncelik kazanmıştır. Ele alınan değişkenlerin dinamik yapısının doğru modellenmesi söz konusu olduğunda DFA yöntemi uygunluk gösterirken, tersi durumlarda ZSFA tercih edilmektedir. Hatta birçok uygulayıcı dinamik yapının belirlenmesini zor bir adım olarak görüp doğrudan ZSFA' nı tercih etme yoluna gidebilmektedir.

İMKB endeksleri ve işlem gören hisse senetlerinin fiyatları, diğer dünya borsalarında olduğu gibi başlıca üç etmeden etkilenirler; dünya ekonomisinin durumu ve eğilimi, yerel ekonominin durumu ve eğilimi, sektör/firmanın durumu ve performansı. Küresel ekonomideki herhangi bir gelişme tüm ülke ekonomilerini az veya çok etkileyeceği gibi, o ülkedeki ilgili veya tüm firmaları da dolaylı veya dolaysız olarak etkileyecektir.

Finansal istikrar açısından çeşitli piyasa argümanları arasındaki karşılıklı ilişkileri anlamının önemi ve bu karşılıklı ilişkilerin karmaşık yapısının belirlenmesi oldukça önemlidir. Bu kapsamda, piyasalarda getirilerde görülen oynaklığın bağlantılarının kavranması, piyasa içi ya da piyasalar arasında bulaşan şoklardan doğan piyasa risklerinden koruyacak unsurların anlaşılması, yatırımcılar için yol gösterici olmaktadır.

Çalışmada, İMKB indeksine yön verdiği düşünülen finansal ve finansal olmayan 24 adet değişken ile çalışılmıştır. Burada amaç, indeksin bir öncü göstergesi olabilecek faktörleri belirlemek ve bir erken uyarı sistemi yaratabilecek değişkenlerin ayırmsanmasını sağlayabilmektir. Sonuç olarak, bu değişkenler 2 faktör altında indirgenmiş ve karma bir yapıda faktörleşmiştir. Bu da finansal ilişkilerin ayırma göstermediğini, küreselleşme ile daha da içiçe bir yön izlediğini dolayısıyla, yatırım kararlarında hem yerel ekonomi hem de dünya finans piyasalarının argümanlarının izlenmesinin önemini ortaya koymaktadır. Farklı değişken bileşimleri deneyerek uygulama ileri aşamalara taşınabilir.

ZSFA, dinamik yapı hakkında kesin bir görüş olmadığında ya da ekonometrik model yerine ölçüm modeli kurulmak istendiğinde tercih edilebilecek bir analizdir. Varsayımlarının azlığı, zaman serileri üzerinde uygulanabilecek diğer yöntemlere göre avantaj sağlamaktadır.

Kaynaklar

Anderson, T. W., "The Use of Factor Analysis in the Statistical Analysis of Multiple Time Series", *Psychometrika*, s. 28: 1963. s. 1-25.

Catell, R. B., "The Description of Personality I. Foundations of Trait Measurement", *Psychological Review*, s. 50 : 1943, s. 559-594.

Cattell, A. K. S., ve Rhymer, R. M., "P-technique Demonstrated in Determining Psychophysiological Source Traits in a Normal Individual", *Psychometrika*, s. 12: 1947, s. 267-288.

Cudeck, R. ve MacCallum, R. C., "Factor Analysis at 100: Historical Developments and Future Directions" Routledge Academic, New Jersey, 2007.

Federeci, A. ve Mazzitelli, A., "Dynamic Factor Analysis with STATA", STATA 2nd Italian Users Group Meeting, s.1-13, 2006, <http://www.stata.com/meeting/2italian/Federici.pdf>, [18.08.2010].

Geweke, J., "The Dynamic Factor Analysis of Economic Time Series Models", In: Aigner, D. J. and Goldberger, A. S., Editors, *Latent Variables in Socio-Economic Models*, North-Holland, Amsterdam, 1977, s.365-383.

Gilbert, P. D. ve Meijer, E., “Time Series Factor Analysis with an Application to Measuring Money”, Research Report: 05F10, University of Groningen, s. 1-36, 2006, <http://som.eldoc.ub.rug.nl/reports/themeF/2005/05F10/pdf>, [15.09.2010].

Gilbert and Meijer, “Money and Credit Factors”, Working Paper No. 2006-3, Bank of Canada, s.1-40, 2006, <http://www.bankofcanada.ca/en/res/wp/2006/wpo6-3.pdf>, [22.09.2010].

Holtzman, W. H., “Methodological Issues in P Technique”, *Psychometrika*, 38: 1973, s.593-604,

Tsay, R. S., “Analysis of Financial Time Series”, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2005.

İdeal Osmanlı Üslûbu Arayışında Üç Mimar: Montani Efendi, Kemâlettin Bey ve Vedat Bey¹

Ars Gör. Dr. Uğur TUZTAŞI*

Özet

İlk millî olarak Oryantalist mimari yaklaşımlar yoluyla Osmanlı dünyasına girmiş olan tarihselcilik, “milli üslup” meselesini de Avrupa’dan beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı-Türk mimarisinde Batılı tarzda eğitim veren mimarlık ve mühendislik okullarının açılmasına koşut olarak “milli mimari” arayışlarının başladığı bir zamandır. Osmanlı-Türk mimari kuramının ilk basılı örneği olan *Usûl-i Mimârî-i Osmânî* (1873) bu zamanda ortaya çıkmış, yerli tarihsel mimari araştırmaları yabancı mimarlar eliyle de olsa bu devirde başlamıştır. Oryantalizm, her ne kadar milli mimarlık mirası düşüncesini Batılı tarzda üretim yapmaya başlayan ilk Osmanlı mimarlarının dikkatine sunmuşsa da, bir mimarlık kuramı oluşturmak yolunda ilk adımlarını atan Cumhuriyet’in mimarları, kendilerini Türk millî mimarisinin vokabülerini oryantalist öğelerden temizlemek zorunda hissetmişlerdir. Mimar Kemalettin, Mimar Vedat Tek gibi mimarların “Türk” mimarlığının özgün unsurlarını kuramsal olarak tanımlama gayreti, bu makalenin konusunu oluşturan idealleştirme olgusunu ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: İdealleştirme, Millî mimari, *Usûl-i Mimârî-i Osmânî*, Montani Efendi, Kemâlettin Bey ve Vedat Bey.

In Search of Ideal Ottoman Style of Three Architect: Montani Efendi, Kemalettin Bey and Vedat Bey

Abstract

Architectural historicism, which first appeared in the Ottoman world through Orientalist tendencies, also carried itself along with the problem of “national style” from Europe. Fourth quarter of 19th century is starting time of seeking “national architecture” as a condition for opening architecture and engineering schools based on western style of education in Ottoman-Turkish architecture. “*Usul-u Mimari-i Osmani* (1873)”, an example of first published Ottoman-Turkish architecture theory, appeared at this time when regional architectural researches carried out, even if done by foreigner architectures. Although architectural Orientalism drew the attention of the first Ottoman architects practicing in Western fashion to the national architectural heritage, the architects of the Republic, who endeavored to establish a modern Turkish architectural theory, felt obliged to purge the vocabulary of the national architecture off of the Orientalist elements. The attempts of architects like Kemalettin, Vedat Tek to define the authentic elements of the Turkish architecture revealed the idealization phenomenon which constitutes the subject of this article.

Key Words: Idealization, National architecture, *Usûl-i Mimârî-i Osmânî*, Montani Efendi, architect Kemâlettin and Vedat.

¹ Bu çalışma yazarın “*Koruma ve Tarihsel Açından İdealleş[-tiril]-miş “Türk Evi”nin Arkeolojisi: Osmanlı Evinin Fragmanları ve Tipolojik Elemanları*” adlı doktora tezinin bir bölümüne dayanmaktadır. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Haziran 2009. Tez danışmanı: Prof. Dr. İlgi Y. Aşkun (Restorasyon Anabilim Dalı).

* Niğde Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü.

Usûl-î Mimârî-i Osmânî' (1873) nin girişinde “Malûmat-ı Tarihçe”de, Osmanlı Hanedanının şanlı geçmişinden bahseder.² Bir Osmanlı elitinin gözünde kendi kültürünün hasletlerini temsil eden mimari, elbette ki Avrupalı bir mimarın aklındaki Oryant imgesiyle bir değildir. Öyleyse Montani Efendi'nin titiz rölövelerle hazırladığı bu kitap,³ aslında Avrupalı eklektik mimarların üretmekte oldukları mimariye karşı, ciddi, vakur bir gerçek Osmanlı Üslûbu oluşturmak, daha doğrusu “Klâsik” Osmanlı üslubunu muhafaza etmek çabası olarak da görülebilir. Bu amaç doğrultusunda, kitabın ilk defa olarak, mimarlık üzerinde Avrupalıların “antik” dönemi gibi etkisi olacak Osmanlılara ait bir antik dönem yaratmış olduğu, bu sayede yeni Osmanlı mimarisinin bu antik döneme ait klâsikleşmiş idealleri geçmişten çıkararak ilerleyeceğinin beklendiği söylenebilir. Gerçi, Montani Efendi, Osmanlı Revivalizmi konusunda çelişkili ifadelerde bulunur.⁴ Meselâ, iyi örnekler olarak gösterdiği Çırağan Sarayı ve Pertevniyal Valide Sultan Camisi, açık bir şekilde oryantalist unsurlar ihtiva etmeleri bakımından, bunların yeniden canlanan Osmanlı mimarlığına örnek olarak verilmesi Batı'daki Klâsist muhafazakârlık anlayışından uzaktır.⁵ Ancak unutmamalı ki artık bir mimarlık ocağı veya okulu bile olmayan Osmanlı Devleti için tam anlamıyla Neo-Klâsik bir üslûp istemek için henüz erkendir. Nitekim, daha sonraları Alexandre Vallaury ve Raimondo D'Aronco gibi mimarların devam ettirdikleri oryantalist dile karşın, Vedat ve Kemâlettin Bey'lerin geliştirmeye çalıştıkları mimari dil, Osmanlı Klâsik üslubunu çağdaş mimari kurgularla gerçekleştirme amacıyla Usul-i Mimari-i Osmânî'nin söyleminin açtığı yolun önemli bir noktaya ulaştığını gösterir.

Osmanlı hükümetinin görevlendirmesiyle Marie de Launay, Montani Efendi, Boğos Şaşıyan Efendi ve M. Maillard'ın ortak çalışmasının ürünü olan Usûl-î Mimârî-i Osmânî, 1873'teki Viyana Uluslararası Fuarı'nın bir parçasıydı ki kitabın ve beraberindeki iki çalışmanın⁶ içerik ve söylemleri, mimari düzenleme ve sunulan objeler imparatorluğun elit kesiminin o dönemdeki kimlik ve kendini tanıtmaya çalışmasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Osmanlı'yı yöneten elit tabakanın, hanedanın şanlı “tarihini” referans alan ve vurgulayan dahası bir ulusal kimlik oluşturma çabasının bir sunumu olarak hazırlanan Usûl-î Mimârî-i Osmânî, yeni ortaya çıkan mimarlık tarihi disiplini normlarına uygun olan “bilimsel” karakteri nedeniyle de başka bir öneme sahiptir.⁷

Ahmet Ersoy'a göre, Usûl-î Mimârî-i Osmânî, 1860'larda zaten çok üretken olan güçlü bir eğilimin toparlanmış metinsel ürünü olup, Osmanlı mimarlık tarihinin yazımındaki gelişiminde ve Türk-Osmanlı ulusal mimarisinin başlangıç evresinde kesin bir metin olarak durmaktadır.⁸ Gülsum Baydar ise, yoğun ve reformcu bir toplumsal-siyasal bağlamda ortaya çıkmış olan Usûl-î Mimârî-i Osmânî'nin, imparatorluğu oluşturan çeşitli etnik ve dinsel gruplar arasında toplumsal tutarlılık sağlamak amacıyla Osmanlı ulusçuluğunun doğduğu zamana denk düştüğünü belirtir. Ayrıca Baydar'a göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarihi üzerinde yapılan Avrupalı bilimsel çalışmaların dolayısıyla, soykütüğüne ve kutsal onaya dayandırılmış olan geleneksel tarih yazımlarının yerine, ırka ve etnikliğe dayalı yeni bir tarih görüşünün benimsenmesi; eserin kısmen, odağı İslâm kimliğinden ulusal kimliğe kayan yeni tarih yazımını yansıtmada etkili olmuştur.⁹

² Montani Efendi, “Mâ'lumât-ı Târihçe” (Usul-i Mi'mârî-yi Osmânî, 1873). Aktaran: Bülent, Tanju, *Tereddüd ve Tekerrür - Mimarlık ve Kent Üzerine Metinler: 1873-1960*, Akın Nalça Kitapları, İstanbul, 2007, s. 15-21.

³ Usûl-î Mimârî-i Osmânî'de rölöve ve teknik çizim olmak üzere bulunan 191 adet Plâns'dan 94 tanesi P. Montani'ye, 41 tanesi Bogos Şaşıyan'a ve 39 ta-nesi Fransız Mimar E. Maillard'a aittir. Ayrıca Edirne Selimiye Camisine ait iki çizim Marie de Launay'a aittir. Kitaptaki çizimlerden 15 tanesi ise isimlidir.

⁴ Nurcan Yazıcı, “Osmanlı'nın İlk Mimarlık Kitabı: Usûl-î Mimârî-i Osmânî”, *Arkitekt Dergisi*, Sayı: 2003/4, s. 12-19.

⁵ “Usûl-î Mimârî-i Osmânî'de verilen kurallar bütünü, dönemin çağdaş yapıları için bir uygulama önerisi niteliğindedir. Ancak aynı yapıta yeni Türk mimarlığı örnekleri olarak sunulan Çırağan Sarayı ve Valide Camisi'nde antik çağrışımlı Osmanlı düzenleri, eşlik eden levhalarda gösterildiği şekliyle henüz uygulanmamıştır. Yani, klâsik ve klâsik sonrası Osmanlı mimarlığına ilişkin bazı ayrıntıların dışında, tek veya çok katlı revaklar yoktur. Buna karşılık Valide Camisi'nde yerli öğelerin, Risale'nin yansıttığı ruha uygun olarak “antikize” edildiği bir cephe düzeni vardır.” Turgut Saner, “19.Yüzyıl Yeni Türk Mimarlığında Antik Anlayış”, *Yapı Dergisi*, Sayı: 211, Haziran 1999, s. 72.

⁶ Bu çalışmalar, Osmanlı topraklarında yaşayan kadın ve erkek kıyafetlerini içeren, Osman Hamdi Bey ile Marie de Launay tarafından hazırlanmış *Les Costumes Populaires de la Turquie* ile Osmanlı Sergi komisyonu üyesi olan Dethier tarafından hazırlanan, tarihi binalar ve önemli 19.Yüzyıl Osmanlı yapılarını içeren *Le Bosphore et Constantinople* adlı kitaplardır.

⁷ Yavuz, Sezer, *The Perception of Traditional Ottoman Domestic Architecture as a Category of Historic Heritage and as a Source of Inspiration for Architectural Practice (1909-1931)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 14.

⁸ Ahmet Ersoy, *On the Sources of the “Ottoman Renaissance:” Architectural Revival and its Discourse During the Abdülâziz Era (1861-76) (Osmanlı Rönesansı'nın Kaynakları Üzerine: Abdülâziz Döneminde Mimarlığın Yeniden Canlanması ve Söylemi (1861-76))*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2000.

⁹ Gülsum Baydar, “Mimarlığın Sırtındaki Kültürel Yük”, Çev.: Yurdanur Salman, *doxa* dergisi, İstanbul, Mayıs 2006, Sayı 2, 108. Makalenin orijinal basımı için bkz. “The Cultural Burden of Architecture”, *Journal of Architectural Education*, Mayıs 2004, Cilt 57, Sayı: 4, s.19-27.

Usûl-î Mimârî-i Osmânî'nin Türk mimarlık düşüncesi açısından önemini her mimarlık ve sanat tarihçisi vurgulasa da, bu kitapta yer alan çizimlerle metinler arasındaki ilişkiye belki de Uğur Tanyeli'nin dışında vurgu yapan olmamıştır. Kısacası geçmişin mimarisine ait unsurların çizimlerle, yani rölövelerle yeniden üretilerek bunlara Batı mimarlık geleneğindeki gibi bir anlam atfedilmiş olduğu çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Tanyeli, bu özelliği şöyle ifade etmiştir:

“Kitabın metin kesiminde ilk olarak amaç saptanır: Bunun bir tarihsel inceleme olduğunu, ancak hedefin geçmişi anlamakla sınırlı kalmadığını görürüz. Asıl erek dünün yapılarını inceleyip, çizimler aracılığıyla yeniden üretmek ve ardından onlardan bugün için de geçerli biçim örüntüleri ve dizgeleri çıkarmaktır. Kitabı hazırlayanlar bunun Batı'da özellikle Antik Mimarlık için böyle yapıldığını, yani tekil olgulardan genelgeçer kural dizgeleri ve biçim örüntülerine ulaştırılan bir yöntem uygulandığını bilmektedirler. Burada da bunu yapmayı öngöreyerek, tüm Yeni Klâsik ve hatta Eklektisist mimarlıkların ardında yatan mantığı ülkeye taşımaktadırlar”¹⁰

Aslında 18. yüzyılda kısmen görülen, 19. yüzyılda ise aşikâr hâle gelen Osmanlı mimarisinin geleneksel Praksis'ten kopma sürecinin daha başından itibaren yabancı yayımlarla ilgisi olduğu düşünülmektedir. Lâle devri mimarisinde görülen Fransız etkisinde 28 Mehmet Çelebi'nin Fransa dönüşünde beraberinde getirdiği varsayılan kitapların rolü olabileceğinin düşünülmesi gibi, Batı'nın mimarlık bilgisinin Osmanlı'ya sadece uygulamacılar değil, çizimler yoluyla da geldiği - ispatlanamasa da- hissedilmektedir.¹¹ 19. yüzyılda Osmanlı başkentindeki önemli yapıların hemen hepsinin Avrupa kökenli mimarlara emanet edildiği düşünülürse, mimariyi metinler ve özellikle çizimlerle öğrenmiş ve de çizimlerle düşünen bu mimarlar eliyle geleneksel Praksis'ten kopmasının hızlandığı, bu devri ele alan mimarlık yazınının - açıkça ifade edilmesine gerek duyulmayan - ortak bir kabulü olarak düşünülebilir.¹² Bu durumda ilk kuramsal deneme olan Usul-i Mimari, geleneksel praksisin Avrupalıların getirdiği çizimler ve kuramsal düşüncelerin etkisiyle yaklaşık iki yüzyıl süren çözümlümüne cevaben ortaya çıkan bir yeniden yapılanma çabası olarak yorumlanabilir.

Usûl-î Mimârî-i Osmânî'de üç önemli kavramın ilk defa olarak Osmanlı-Türk mimarlık düşüncesine tanıtıldığını görüyoruz. Bunlardan ilki milletlere has mimarlık üslûplarının (usûl-i mi'mârî) bulunduğu; ikincisi bu mimari üslûpları belirleyen şeyin mimari bütünü oluşturan parçaların (*aksâm-ı inşâiye*) olduğu; üçüncüsü ise bu parçaların şekillenmesi ve bütüne dönüştürülmesinin belli bir zamanda tesis edilmiş ideal kuralların, yani prensiplerin (*kavâid-i esâsiye*) vasıtasıyla gerçekleştiğidir.¹³ Aslında Avrupa'da yüzyıllardır Klasik mimari söyleminin etrafında döndüğü, *style, element, order/canon/principle* gibi ana konulardır. Öte yandan kitabın dört ayrı bölümü de mimarlığın Batı'da kuramsallaştırılmasının temel araçlarını ve yöntemlerini içermektedir. Örneğin Victor Marie de Launay'ın Osmanlı mimarlık tarihini özetlediği kitabın ilk kısmında, Klasik “kuruluş, yükseliş, ve çöküş” devirleri anlatılmıştır. Eserde, 18. yüzyıl başı mimarisi, ilerleyen Osmanlı mimarisinin Batı formlarının bozucu etkisi¹⁴ içine girmesinden önceki son dönemi olarak görülürken Sultan Abdülaziz devri ise bir yeniden doğuş (Rönesans) devri olarak tanımlanmıştır.¹⁵ Montani Efendi'nin Osmanlı mimarisinin Batı etkisi altında yozlaşmasına duyduğu tepki, ilginç bir şekilde bu Batılı kavramsallaştırmayı tamamlar, çünkü Osmanlı Rönesansı, Klasik dilin muhafaza edilerek geliştirilmesi amacını taşımaktadır.

Montani Efendi'nin hazırladığı ikinci kısımdaki Osmanlı mimarisinin temel prensiplerini ortaya dökmeye yönelik çözümlenmeleri, gene Avrupa'da zuhur etmiş ideal Klâsik güzellikleri ve doğruları metin ve çizimler yoluyla çözümlenerek korumaya yönelik yaklaşımın benimsenmiş olduğunu gösterir. Kitabın sınıflamacı özelliği de Batılı mimarlık yayınlarının özelliklerine uygundur. Mesela süslemelerin sınıflandırılıp bunlara has terminolojilerin verilmesi - düğün

¹⁰ Uğur Tanyeli, “19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Yeniden Biçimlenişi”, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı*, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul, 1996, s. 86.

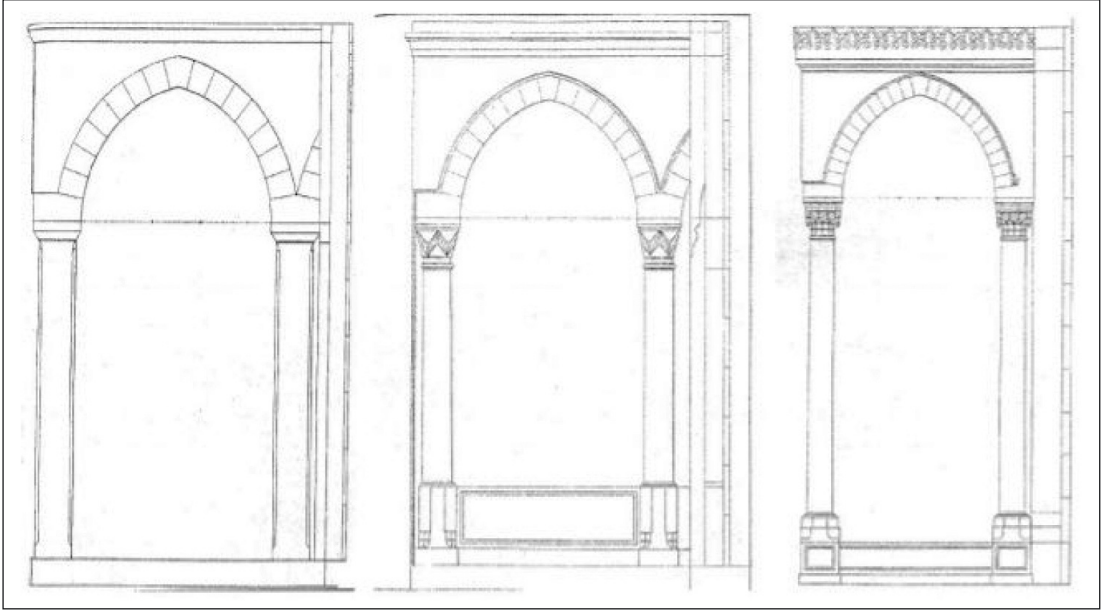
¹¹ Turgut Saner, “18. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığındaki Strüktürkırıncı Akım: Rokoko”, *Arradamento Mimarlık Dergisi*, Sayı: 2008/5, s. 110.

¹² Bülent Tanju, *1908-1946 Türkiye Mimarlığının Kavramsal Çerçevesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 19-20.

¹³ Montani Efendi, “Kavâid-i Mi'mâri-yi Osmânîyye Hakkında Mütâlaat” (Usûl-î Mimârî-i Osmânî, 1873). Aktaran: Bülent Tanju, a.g.e., 2007, s. 23.

¹⁴ Ersoy, a.g.e., 2000, s. 256-260.

¹⁵ Ersoy, “The Idea of Revival in Late Ottoman Architectural Discourse”, MAAN 5th International Conference, İstanbul, Haziran 2005, s. 29.

Resim 1: P. Montani tarafından belirlenen Osmanlı mimarisinin üç ayrı yöntemini (mahrutimüstevi-mücevheri) gösteren çizimler (Usul-u Mimari-i Osmanî). Yazıcı 2002: 66.

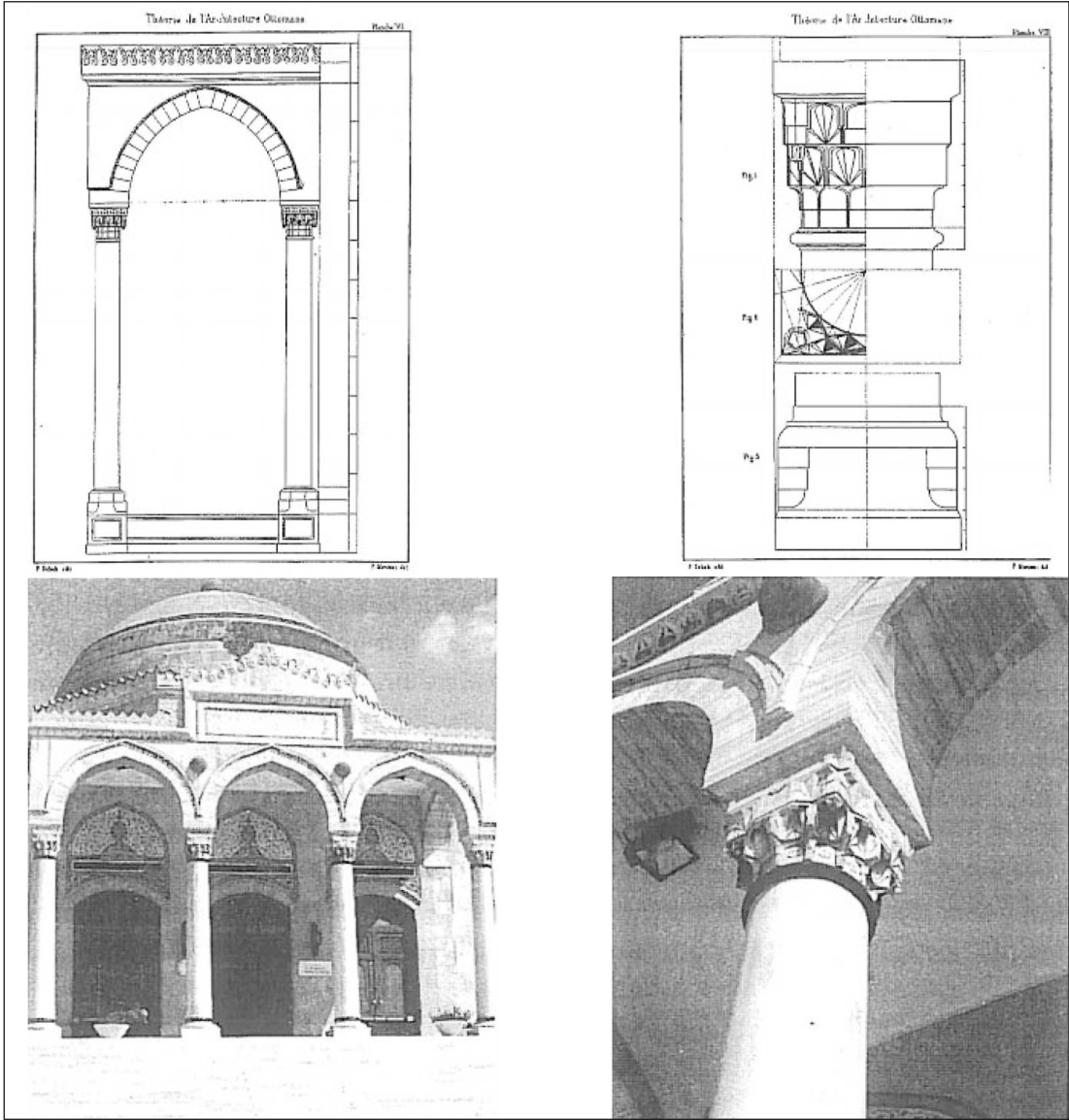
çiçeği motifi, kabak ve nohut yapraklarına benzeyen süslemeler gibi – çözümlenen ve sınıflandırılan unsurların mimari söyleme kazandırılarak tekrar kullanılabilmesi arzusunun ima eder.¹⁶ Asıl önemlisi, Vitruvius’un üç ana düzeninden ilhamla üç klasik Osmanlı düzeninin (*mahruti, müstevi ve mücevheri*) olduğunun iddia edilmesi ancak Klasik bir Osmanlı-Türk repertuar ve terminolojisi oluşturmak arzusuyla açıklanabilir (Resim 1). Nitekim Vedat Bey ve G. Mongeri’nin öğrencisi olan Arif Hikmet Koyunoğlu’nun Ankara’daki Etnografya Müzesi’nin (1925-1928) giriş portüğünün sütün, sütün başlıkları ve kemerleri sanki Usûl-î Mimârî-i ’nin *Tarz-ı Mücevheri*’yi anlatan plânşından aynen alınmış gibidir (Resim 2). Sonradan I. Millî Mimari dönemi olarak adlandırılacak bu dönemin süsleme ihtiyacının da, içerdiği yüzlerce tezyinat detayıyla Owen Jones’un *The Grammar of Ornament* (1856), August Rachinet’nin *L’ornement polychrome* (1869) ya da Jules Bourgoïn’in *Les arts arabes* (1873) adlı eserleriyle “rahatlıkla boy ölçüşen bir niteliğe sahip”¹⁷ olan bu kaynak kitaptan sağlanmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Sonuçta, Osmanlı-Türk mimarı ilk defa olarak kuramsal bir yaklaşım neticesinde ve yazılı-çizili kaynaklar yoluyla mimari üretimde bulunmaya başlamıştır ki bu bir ilktir. Geçmişin rölöveler vasıtasıyla çözümlenmesiyle desteklenen, hem “korumacı” hem de ilerici bir mimarlık, bu sayede ilk defa olarak Türkiye topraklarında belirmiştir.

Her ne kadar Usul-i Mimari, “Klâsik” bir Osmanlı mimarisinin varlığını savunuyorduysa da, aslında tezinin Avrupa’daki muadili Klasisizm karşıtı romantik-rasyonalist yaklaşımlardır. Sibel Bozdoğan’ın da belirttiği gibi, bu yayının arkasında proto-milliyetçi bir tez vardır ve bir milletle bir mimari üslubu özdeşleştirme eğilimindedir. Hâlbuki, Klasik düşünceye has olmayan bu yaklaşım, Avrupa’da özellikle Gotik diriltmecilerce ortaya atılmıştır. Avrupa’da Ortaçağ mimarisi, özellikle Gotik, birçok milletçe ulusal bir değer olarak benimsenmiş, hattâ bu tür eserlerin kavramsal ve fizikî olarak korunmasına dahi bu şekilde başlanmıştır. Osmanlı mimarının “proto-milliyetçi” tepkisinde de Avrupalı Gotikçilerde beliren “kendi milletine ait olmayana ayıklama” isteği vardır.

“Millî Mimari Rönesansı, ilkesel olarak, Osmanlı mimarlarının bu kozmopolit üslûplar karmaşasına verdikleri vatanseverce tepkiydi. Öte yandan, kendisi de, geç on dokuzuncu yüzyılın, mimarlara verilen eğitimle kuramsal olarak yeniden üretilen aynı eklektik ve kozmopolit mimari kültürü tarafından biçimlenmişti. Osmanlı canlandırıcılığının “modernliği”nin diğer boyutu

¹⁶ Bu konuda bkz. Yazıcı, a.g.e., 2003.

¹⁷ Ersoy, a.g.e., 2005, s. 31.

Resim 2: Üstte Usûl-i Mimârî-i Osmânî'den (1873) "tarz-ı mimari-yi mücevheri" çizimleri. Alt sol: Ankara'da Arif Hikmet Koyunoğlu'nun yaptığı Etnografya Müzesi'nin (1925-1928) giriş portiğinde tarz-ı mücevherinin kullanımı. Alt sağ: Sütun başlığı detayı. Bozdoğan 2002: 38.

(birincisi, vatansever, protomilliyetçi bir bilincin doğuşudur), bu üslubun ortaya çıktığı kurumsal ve eğitimsel ortamlarla ilgiliydi. ”¹⁸

Millî Mimari Rönesansı denen düşüncenin kökeninde bulunan Usul-i Mimari, millî kimliği artık iyi ifade edemeyen “yozlaşmış” addedilen mimariye karşı duyulan tepki neticesinde ortaya çıkmıştır ve başlıca amacı Osmanlı kimliğini en iyi şekilde vurgulayacak ideal bir Klasik Osmanlı üslubunu ve bu üslubun ideal bileşenlerini tanımlamaktır.¹⁹ Modern Osmanlı düşüncesinde yeni filizlenen bu Batılı idealleştirme olgusu ancak yavaş yavaş şekillenebilecektir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Montani Efendi Osmanlı mimarisinin yozlaşmasına karşı olmakla birlikte, buna karşın ne yapılması konusunda Osmanlı mimarisine has bazı mimari öğeler ve süslemelerin kullanılması dışında bir fikre sahip değildi. Bu sebeple Usul-i Mimari çizgisinde olan ve Millî Mimari

¹⁸ Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002, s. 39.

¹⁹ Bülent Tanju'ya göre, “Toplumsal yapının bütünüyle farklı düzeylerde anlamsal ilişki kurabilen Osmanlı mimarlık pratiği, bu ilişkinin kırılmaya başladığı ve toplumsal yapının kendisini yeniden üretme gizli gücünü kaybetmeye başladığı andan itibaren, idealize edilerek farklı bir bağlamda 'yozlaşan Osmanlı klâsik mimarlığı' yorumlarının yolu açılmıştır.” Tanju, a.g.e., 1999, s. 19-20.

Rönesansı'nın başlıca yaratıcılarından olan Alexandre Vallaury bile, meselâ Düyûn-î Umûmiye İdaresi Binası (1897), Tıbbiye Mektebi Binası (1894-1903) gibi belli başlı eserlerinde, titizlikle ayarlanmış abartmaları bakımından, "egzotik Oryant" imgesini devam ettirmiştir. Sanayi-i Nefise'de hocalık yapan Vallaury gibi, Hendese-i Mülkiye'de mimarlık eğitimi veren, Millî Mimari Rönesansı'nın bir diğer önemli ismi August Jachmund'un Sirkeci Garı (1890) binası da bu tarz bir eklektisist kompozisyonudur.²⁰

Hâlbuki, Vedat Bey ve özellikle Kemâlettin Bey, "Millî Mimari"yi artık aşağılayıcı gelen bu Oryant imgesinden temizlemeye çalışacaklardır.²¹ İlginçtir, Vedat ve Kemâlettin Beyler bu ayıklamayı yaparlarken bile Usul-i Mimari'deki çizimlerden faydalanmışlardır.²² Gerçi Vedat Bey'in Sirkeci Postahane İdaresi (1909) binası da bol miktarda Klasik Batı düzen ve kompozisyonları içermektedir ama hiç değilse yerel mimariye ait referanslar Arabistan veya Hindistan'a uzanmamaktadır ve bu bakımdan millî mimari tanımında bir düzeltmeyi içerdiği söylenebilir. Onun ve Guilio Mongeri'nin Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki eğitim faaliyetleri neticesinde Millî Mimari Rönesansı'nı daha "Türke özgü" bir şekilde yorumlayacak bir kuşak yetişmiştir. İçinde Tahsin Sermet, Necmettin Emre ve Sedat Çetintaş gibi isimlerin bulunduğu bu kuşağın elinde, Kemâlettin ve Vedat Bey'lerin başlattığı Millî Mimari Rönesansı "rafine edilmiş, "Türkleştirilmiş" ve yeni bir ideolojik vurgu kazanarak cumhuriyet dönemine (yani Ankara'ya ve diğer Anadolu kentlerine) taşınmıştır". Bu sayede Osmanlı Millî Mimari Üslubu, Türk Millî Mimari Üslubu'na dönüşmüştür.²³

Osmanlı mimarisinin olgunlaşmış, gelişmiş bir Türk mimarisi olduğuna dair en kuvvetli vurguyu Ahmet Kemâlettin Bey yapmıştır. Vedat Bey'in aksine²⁴ mimari üzerine yazmayı ihmal etmemiş olan Kemâlettin Bey, Montani Efendi gibi Osmanlı-Türk mimarisinin bir takım değişmez prensiplere (*kavaid-i mimari*) sahip olduğunu ve hattâ kuramsal bir çerçevesinin (*nazariye*) olduğunu dahi belirtir:

"Asar-ı mevcudiyi (mevcut eserleri) en büyüğünden en küçüğüne kadar kaffe-i teferruatıyla mütalaa ve tetebbu ederek mesalik-i mimariyenin (mimarlık mesleğinin) kavaid ve nazariyatına daha ziyade vukuf hasıl eylemek (kavrayabilmek) ve yeni yeni usûl ve kavaide destres (muvaffak) olmak kabildir."²⁵

Ona göre bu mimarinin değişmez ilkelerini anlamak için onun mükemmel hâle ulaşmasındaki gelişimini, yani tarihi anıtları incelemek gerekir; ancak herhangi bir anıtsal yapının şeklini aynen tatbik etmek yanlıştır.²⁶ Kemâlettin Bey'in Montani Efendi'den ayrıldığı en önemli nokta da budur: Esasen kendisi Osmanlı mimarisinin değişmez ilkelerini tespit etmeyi arzularken Montani Efendi bu mimarinin ilkelerini Batı'nın ("Vignola'nın") değişmez ilkelerine, yani Vitruvius düzenlerine uydurmaya çalışmıştır.²⁷ Kemâlettin Bey'in bu değişmez ilkeleri daha çok inşa teknik ve usullerinden, yani yapı kültüründen çıkardığını vurgulamak yerinde olur. Sütunların oranları, kemerlerle birleşim şekilleri, kare kesitli yapı parçalarının dairesel biçimli yapı parçalarına geçişi, duvarların, pencere boşluklarının, kubbelerin oluşturulma ilkeleri vs. onun için Selçuklu'dan başlayarak Osmanlı'da belirginleşen ve tekâmül eden, Arap, İran ve Bizans mimari kültüründen farklı, Türk'e has bir mimari kültürünün varlığının kanıtlarıdır. Kemâlettin'in yaşadığı devirde Osmanlı-Türk mimari ve sanatının bir Arap, İran ve Bizans karışımı olduğuna,

²⁰ Bu yapıda Jasmund'un kullandığı Gotik mimariye has gül pencereleri, o dönemde Avrupa'da Gotik süslemenin kökeninde Kuzey Afrika-Arap mimarisinin olduğuna dair güçlü bir kanı olması bakımından değerlendirmek gerekir. Hatta bu düşünce Kemâlettin Bey'in mimarlık tarihi üzerine yazılarında da mevcuttur. Bkz. Tekeli; İlkin, Mimar Kemâlettin'in Yazdıkları, ŞVV Yayınları, Ankara, 1997, s. 34.

²¹ Günkut Akin'a göre anti-oryantalizm biraz daha geç başlayacaktır: *İkisi de ulusalcı olan I. ve II. Mimarlık üslupları arasındaki eşik anti-oryantalizmin başladığı yerdir. Burada Türk ama şarklı olmayan bir ulusalcı kimlik icat edilmiştir*". Akin, "Sadece Başlamış Bir Proje Olarak 1908 Romantizmi ve Vedat Tek", Afife Batur (Hızl.), *M. Vedat Tek Kimliğinin İzinde Bir Mimar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 33. Gene de Türk Millî Mimari'sine dönüşen Millî Mimari Rönesansı'nın anti-oryantalizmin nüvesini taşıdığı yadsınamaz.

²² Yazıcı, a.g.e., 2003, s.19.

²³ Sibel Bozdoğan, a.g.e., 2002, s. 47-48.

²⁴ Vedat Tek'in 1931 yılında kaleme alınmış "İstanbul ikametgâhları" ve "İstanbul'un imarı Meselesi" adlı iki kısa yazıdan başka yazılı eseri bilinmemektedir. Akin, a.g.e., 2002, s. 34.

²⁵ Tekeli; İlkin, a.g.e., 1997, s. 47.

²⁶ Tekeli; İlkin, a.g.e., 1997, s. 72.

²⁷ Tekeli; İlkin, a.g.e., 1997, s. 72-73.

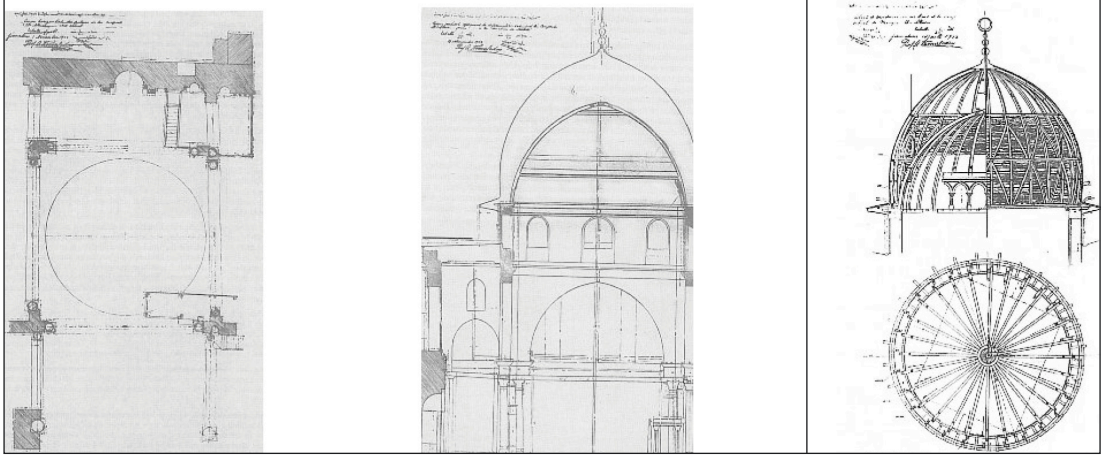

Resim 3: Mahmut Şevket Paşa Kabri. Tekeli, İlkin 1997: 288.

özgün bir tarafı olmadığına dair iddialar düşünülürse,²⁸ onun Montani Efendi'nin süslemeye aşırı vurgu yapan yaklaşımının aksine, bir nevi rasyonalist Neo-Gotikçiler gibi, mimari ilkelere daha soyut bir dizgede, yani akılcı ama güzel strüktürel kurguların soyutluğunda araması manidardır.²⁹

²⁸ Osmanlı-Türk mimarlık ve sanatını özgün bulmayanlardan biri de, Gotik rasyonalizmin başta gelen ismi Eugene-Emmanuel Viollet-le-Duc'tür. Onun bu fikrini Parvillé'nin Bursa'daki erken Osmanlı anıtlarının rölövelerini yayınladığı kitabına yazdığı önsözden öğreniyoruz. Léon Parvillé, *Architecture et décoration turques au XVe siècle*, Paris, 1874.

²⁹ Günkut Akın, Kemâlettin ve Vedat Bey'lerin romantik bir kuşağa mensup olduklarını vurgulamıştır: "*Kemâlettin Bey'in Usul-ü Mimari-i Osmani'yi eleştirirken içinde yer aldığı kuramsal konum, kuruluşundan bugüne Beaux-Arts'a yöneltilen eleştirilerin konumuyla aynıdır [...] Onun peşinde olduğu şey Semper gibi, doğanın ve kültürün maddi dünyasında, mimarlığın tekrar deneyimlenmesi için gerekli araçları bulup ortaya çıkarmaktır: iklim, yaşam koşulları, alışkanlıklar ve yapı malzemesi. Kemâlettin Bey'in bu söylemi Avrupa romantizmiyle bire bir örtüşür...*" Akın, a.g.e., 2002, s. 32.

Resim 4: Üstte Usûl-i Mimârî-i Osmânî'den (1873) "tarz-ı mimari-yi mücevheri" çizimleri. Alt sol: Ankara'da Arif Hikmet Koyunoğlu'nun yaptığı Etnografya Müzesi'nin (1925-1928) giriş portliğinde tarz-ı mücevherinin kullanımı. Alt sağ: Sütun başlığı detayı. Bozdoğan 2002: 38.

Kemâlettin Bey'in Vakıf Hanları, Harikze-degân Apartmanı, Gazi Terbiye Enstitüsü gibi çok önemli binalarında, modern ihtiyaçların doğurduğu mekânlarda Türk üslubunu gerçekleştirebilmek için bu kuramsal yaklaşıma bağlı kaldığını görüyoruz. Ancak onun tarihselci bir yaklaşımla kurgulamış olduğu bu kuramın en saf halini, işlevsel karmaşıklığı olmayan bir yapıda, Mahmut Şevket Paşa Kabri'nde (1913) buluyoruz (Resim 3). Kemâlettin Bey, Selçuklu yapılarında tek başına duran (*münferid*) sütunların olmadığını, bunun Osmanlı mimarisinde yerleşmiş olduğunu belirtmiştir.³⁰ Bu anıtın öndeki iki taşıyıcı ayağı iki sütundur ve üstünde bulunan kare kesitli kemer üzengisine mukarnaslı (*iskalaktit*) sütun başlıklarıyla bağlanırlar. Arkadaki taşıyıcılar Selçuklu ve erken Osmanlı eserlerinde olduğu gibi payelerden ibarettir. Daire kesitli kubbe, bir kare oluşturan alttaki taşıyıcı çerçeveye içte pandantif, dışta ise gene mukarnaslarla bağlanır. Süsleme ise dışarıdan çok içeriye has bir unsurdur. Kısacası bu yapı, Türk'e has mimarinin en halis özelliklerini ifade edecek şekilde tasarlanmıştır.

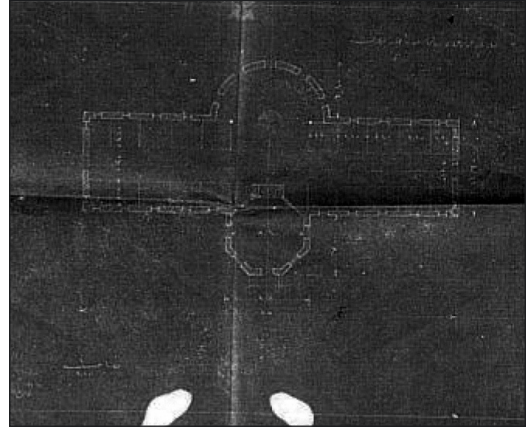
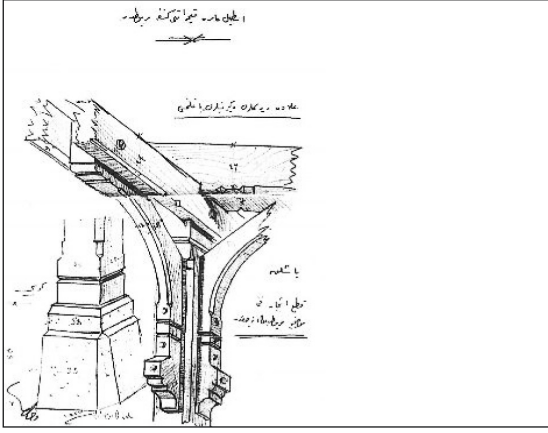
Kemâlettin Bey, 19. yüzyılın başında ortaya çıkmış, tarihselci, milliyetçi ve rasyonalist Avrupalı mimar tipine uygundur. Onun Türk üslubunun değişmez ilkelerini tespit etmek amacıyla tarihi eserleri incelemiş olduğu malumdur. O, bu eserlerin korunması gerektiğini daima vurgulamış ve hatta restorasyon faaliyetlerinde de bulunmuştur.³¹ Onun ister mimarinin ilkelerini tespit etmek, isterse bir restorasyon gerçekleştirmek için hazırladığı rölöveler (Resim 4), Batılı çözümlemeci kuramsal yaklaşımın ilk defa olarak bir Türk mimarının mimari pratiğini yönlendirmiş olduğunu ortaya koyar.³² Mimarlık tarihini bir gelişim ve tekâmül etme süreci olarak algılayıp onun ideale ulaşan noktasından itibaren temayüz eden ilkelerini tespit etmek, benimsemek ve bunları çağdaş uygulamalarda tekrar kullanarak devam ettirmek olarak yorumlayabileceğimiz bu tutum, Batılı idealleştirme olgusunun muhafaza edici yönünün son dönem Osmanlı mimarlarınca iyice kavranmış olduğunu gösterir. Bu iddiaya bir diğer delil olarak Kemâlettin Bey'in modern Batılı bir kavram olan "Tarihî Anıt" anlayışını tamamen benimsemiş olmasıdır. Kendisi çeşitli yazılarında imar hareketleri ve ilgisizlik sonucu yıkılan veya zarar gören tarihi mimari eserlerden üzüntü ve acımayla bahseder.³³ Bu bakımdan da Kemâlettin Bey'in mimari anlayışını, Viollet-le-Duc'ün kariyeriyle özdeşleştirebileceğimiz, çağdaş bir mimarının nüvesini oluşturmak adına idealleştirilen mimari unsurların özgün olarak bulunduğu eserleri korumaya, onarmaya yönelik romantik-rasyonalist yaklaşımlara denk düştüğünü söyleyebiliriz. Onun sayesinde tarihselci idealleştirme olgusunun Cumhuriyet mimarlığının söylemine de aktarıldığını söylemek abartı sayılmaz.

³⁰ Tekeli; İlkın, a.g.e., 1997, s. 47.

³¹ Kemâlettin Bey'in tamirat ve restorasyon çalışmaları şunlardır: Yeni Cami tamirâtı; Sultan Ahmet, Fatih ve Ayasofya külliye-leri; 1922-1925 yıllarında Mescid-i Aksa ve Hazreti Ömer Cami tamirâtıdır. Tekeli; İlkın, a.g.e., 1997, s. 246.

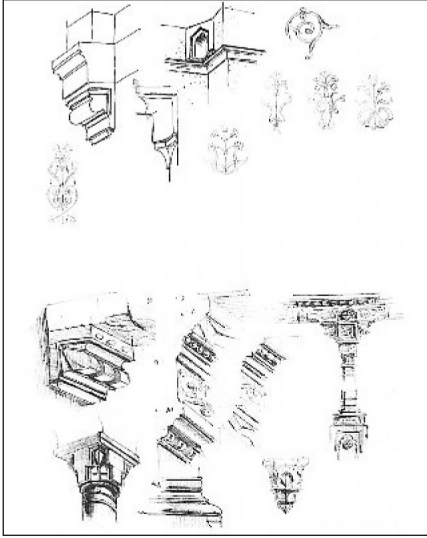
³² Kemâlettin Bey'in Mescid-i Aksa Cami'ne ait rölöveleri mevcutsa da Türk eserlerine ait rölöve ve eskizler mevcut değildir. Ancak kendisi, meselâ Kütahya'da ahşap bir caminin ölçülü çizimini yaptığından bahsediyor.. Tekeli; İlkın, a.g.e., 1997, s. 65.

³³ Bu konuda bkz. Nur Altınyıldız, *Tarihsel Çevreyi Korumanın Türkiye'ye Özgü Koşulları (İstanbul 1923-1973)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, Kasım 1997, s. 23-31.

Resim 5: Vedat Tek'in İstabl-i Amire Tamiratı keşfine ait çizim.

Resim 6: Vedat Tek'in Beylerbeyi Sarayı Ahır onarımı çizimi. Batur (haz.) 2002: 110.

Resim 7: Vedat Tek'in Postahane Binası ve ayrıntı etütleri. Batur (haz.) 2002: 90.

Öte yandan artık “kimlik” ve “üslup” meseleleri nedeniyle son derece önemli hâle gelmiş olan tarihsel mimari çözümlenmeleri -rölöve- de ancak bu tekniklerle mümkün olabilirdi. 1882’de faaliyete geçen ve Vedat Bey’in hocalık yaptığı Sanayi-i Nefise Mektebi ile 1883’te faaliyete geçen ve Kemâlettin Bey’in ders verdiği Hendese-i Mülkiye Mektebi’nde plan, kesit ve görünüşün mimarlık eğitiminin en temel unsurları olarak öğretildiğini söyleyebiliriz. Öyle ki Vedat Bey’in de restorasyon çalışmaları için rölöve çalışmaları yaptığı biliniyor³⁴ (Resim 5-6). Belki de Roma’da rölöveler ve restitüsyonlar yapmış olan Ecole des Beaux-Arts eğitimli bu mimarın yaptığı binalarda bu tarz etütler yapmış olduğunu görmekteyiz (Resim 7). Kemâlettin Bey’in teknik açıdan oldukça ilerici uygulamalarında tarihselci Romantisizm’i, daha önce de bahsedildiği gibi Oryantalizm’den farklı olarak Neo-Klâsik, hatta daha da çok Neo-Gotik idealizme yakın olması bakımından bir ilktir. Her ne kadar Vedat Tek için de aynı şeyler söylenebilirse de, bu mimarın üslupsal modalara daha yakın oluşu, onun Milli Mimari tarzı yapılarını Kemâlettin Bey tarzı bir idealist Romantisizm’den ayırmaktadır. Özellikle Sirkeci Postanesi binasının eklektik yapısı göz önüne alındığında, bu mimarın Ecole des Beaux-Arts kültüründen ne kadar çok beslendiği anlaşılabilir.³⁵

³⁴ Vedat Tek’in kapsamlı restorasyon çalışmaları ve rölöveleri için bkz. Gül Cephaneçigil, “Tüm Çalışmaları”, Afife Batur (Hzl.), *M. Vedat Tek: Kimliğinin İzinde Bir Mimar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 323-381.

³⁵ Günkut Akın, Vedat Tek’in tarihselciliğini Beaux-Arts cepheçiliğine bağlamaktadır: “[Julien] Guadet, Beaux Arts’da Vedat Tek’in öğrenci olarak bulunduğu döneme rastlayan 1894 yılında, Kuram ve Estetik Kürsüsü’nün başına getirilmiş ve okulun geleneksel kanonunu açıklayan dört ciltlik bir kitap yazmıştır. Eğitim amacıyla kaleme alınmış olan bu kitap açısından, tarih artık yalnızca bir üsluplar katalogudur”. Akın, a.g.e., 2002, s. 51.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında Levanten Osmanlı mimarlarının akademik çalışmaları neticesinde doğan ve Türk mimarlarının elinde Modern Türk Cumhuriyeti'nin milli üslubuna dönüşen Milli Mimari Rönesansı, Ankara'dan başlayarak Türkiye'nin bellibaşlı kentlerine hızlı bir şekilde yayıldıktan sonra, Avrupa'daki Modern mimari hareketlerinin de etkisiyle birdenbire sönecektir. Mimari pratiği Batılı kuramlara oturtmaya yönelik bu ilk teşebbüsün başarısının yanında, bütün bu gelişmeyi tetikleyen Usul-i Mimari-i Osmanî gibi bir akademik çalışmanın bir daha gerçekleştirilmemiş olması ilginçtir. Görünen o ki bir kere meyve verdikten sonra mimari düşünceyi benzer bir kuramsal yaklaşımla etkilemeye, yönlendirmeye yönelik bir girişime gerek görülmemiş, yani kuramsal düşünce bir geleneğe dönüşmemiştir. Her ne kadar Türkiye coğrafyasındaki tarihi anıtların incelenmesi ve rölövelerinin çıkarılması giderek bir disipline dönüşmüşse de, Montani Efendi'nin yaptığı gibi bu çalışmalardan kuramsal bir temel oluşturma gayreti ihmal edilmiştir. Neticede Avrupa'dan gelen mimarların Millî Mimari Üslubu'na getirdikleri eleştirilerin karşısında, artık sadece geçmişin köhnemiş yapılarının taklidi gibi algılanacak olan yapılar olacak, onları destekleyecek metinler bulunmayacaktır. Ancak 19. yüzyılın sonunda başlayan bu kuramsal yaklaşım, Batılı mimarların çok aktif olduğu 1930 ve 1940'lardan sonra bu sefer "Türk evi" odaklı olmak üzere tekrar doğacak ve yoğun rölöve çalışmalarıyla desteklenen bir başka çözümlemeci akademik yaklaşım yeni bir "Millî Mimari" fikrinin temelini atacaktır.

Kaynaklar

Akın, Günkut, "Sadece Başlamış Bir Proje Olarak 1908 Romantizmi ve Vedat Tek", Afife Batur (haz.), *M. Vedat Tek Kimliğinin İzinde Bir Mimar*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Altınıyıldız, Nur, *Tarihsel Çevreyi Korumanın Türkiye'ye Özgü Koşulları (İstanbul 1923-1973)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Baydar, Gülsüm, "Mimarlığın Sırtındaki Kültürel Yük", Çev.: Yurdanur Salman, *doxa* dergisi, 2006, Sayı: 2, s. 100-112.

Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, Çev.: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.

Cephanecigil Gül, "Tüm Çalışmaları", Afife Batur (Hzl.), *M. Vedat Tek: Kimliğinin İzinde Bir Mimar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Edhem Paşa (Kom. Başkanı), *Usul-u Mimari-i Osmani/Larchitecture Ottomane/Die Ottomanische Baukunst*, İstanbul, 1873.

Ersoy, Ahmet, *On the Sources of the "Ottoman Renaissance: Architectural Revival and its Discourse During the Abdülaziz Era (1861-76)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2000.

Ersoy, Ahmet, "The Idea of Revival in Late Ottoman Architectural Discourse", *MAAN 5th International Conference*, İstanbul, 2005.

Parvillèe, Léon, *Architecture et décoration turques au XVe siècle*, Paris, 1874.

Saner Turgut, "19.Yüzyıl Yeni Türk Mimarlığında Antik Anlayış", *Yapı Dergisi*, Haziran 1999, Sayı: 211, s. 71-78.

Saner, Turgut, "18. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığındaki Strüktürkırıncı Akım: Rokoko", *Arradamento Mimarlık Dergisi*, Sayı: 2008/5.

Sezer, Yavuz, *The Perception of Traditional Ottoman Domestic Architecture as a Category of Historic Heritage and as a Source of Inspiration for Architectural Practice (1909-1931)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 14.

Tanju, Bülent, *1908-1946 Türkiye Mimarlığının Kavramsal Çerçevesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Tanju, Bülent, *Tereddüd ve Tekerrür. Mimarlık ve Kent Üzerine Metinler: 1873-1960*, İstanbul, Akın Nalça Kitapları, 2007.

Tanyeli, Uğur, "19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Yeniden Biçimlenişi", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı*, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul, 1996, s. 81-94.

Tekeli, İlhan; İlkin Selim, *Mimar Kemâlettin'in Yazdıkları*, ŞVV Yayınları, Ankara, 1997.

Yazıcı, Nurcan, "Osmanlı'nın İlk Mimarlık Kitabı: Usul-u Mimari-i Osmanî", *Arkitekt Dergisi*, Sayı: 2003/4, s. 12-19.

Yazıcı, Nurcan, *Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MSGSÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Göç ve İnsan Hakları

Murat URK*

Özet

Bu makalede göç olgusu insan hakları çerçevesinde incelenmiştir. Göç süresince yaşanan insan hakları ihlalleri ve göç sonrası karşılaşılan sorunlar irdelenmeye çalışılarak, çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Göç, göçmen, insan hakları.

Migration and Human Rights

Abstract

In this article the fact of immigration has been examined in the frame of human rights. Suggestions for the solution of problems (that are) with the infringement of human rights in the process of immigration and post-immigration have been offered.

Key Words: Migration, migrants, human rights.

Giriş

Göç olgusu üzerindeki düşünceler bazen birbiriyle örtüşmekle birlikte, bazen de farklılıklar göstermektedir. Bazen de göç, suç, güç (kuvvet), ekonomik hareketlilik ve bereket olarak değerlendirilmiştir. Göçün siyasal, ekonomik ve de çevreyle ilgili nedenlerden kaynaklandığını ileri sürenler çoğunluktadır. Göç, bir mecburiyetten ileri gelmekte, gittiği yere yeni sorunlar getirmek ve bazen de katkıda bulunmaktadır.

Göç, sadece basit bir yer değiştirme olayı değildir. Göçmenin gittiği yerdeki gereksinimleri, toplumla bütünleşmesi, geride bıraktıkları ve yeni kazandıkları arasındaki denge kurma çabasıyla tam bir insan fenomenidir. Bu yönleri göçü, insani bir olgu haline getirmektedir.

İnsani bir olgu olduğundan dolayı insanın ve çevresinin ortak sorunu ve hatta umududur. Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Af Örgütü'ne göre ise bir 'hak'tır. Bu noktada insan haklarıyla ilişkisi başlar.

Bu çalışmanın amacı, insani bir olgu olan göçü ve insan haklarını açıklayarak, aralarındaki ilişkinin boyutlarını ortaya çıkarmaktır.

1. Göç

1.1. Tanımı

Genel bir ifadeyle göç, bireylerin ve ailelerin yaşadıkları yerden herhangi bir nedenle ayrılarak başka bir yerleşim birimine gitmeleri ve orda yaşamlarını sürdürmeleri olgusudur.

Basit olarak coğrafik bölgeler/ idari alanlar arasında yapılan yer değişiklikleri şeklinde tanımlanabilir.¹

* T.C. Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnsan Hakları Anabilim Dalı

¹ Turgay Ünalın, 'Türkiye'de içgöçe ilişkin veri kaynaklarının değerlendirilmesi', *Türkiye'de İçgöç*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 91.

Göçün toplumsal ve ekonomik değişimlere katkıda bulunan bir etken olma durumu da vardır. Bu yönüyle ise göç bir sonuçtur.²

1950 yılları öncesinde nüfus konuları toplumsal yönetim politikaları içinde yer almaya ve tanımlanmaya başlanmıştır. Bu sürecin bir sonucu olarak göç konusu ayrı bir inceleme alanı olarak dikkatleri üzerine çekmiştir.

Göç hareketleri, sebepleri ve nitelikleri açısından ele alındığında farklı şekillerde sınıflandırılabilir.

İki çeşit göç vardır. Bunlar;

1- İçgöç: Ulusal sınırlarda gerçekleşen göçlere denir. İçgöçler, 'yerleşme amaçlı göçler' ve 'mevsimlik göçler' olarak iki kısımda incelenmektedir. Bu yer değiştirme hareketi sırasında ülke nüfusunda herhangi bir değişme söz konusu değildir.

2- Dışgöç: Ulusal sınırların ötesine taşınan göçlerdir. Dışgöçler, iki başlık altında incelenmektedir. Bunlardan ilki olan 'zorunlu göç', bölgede yaşanan sorunlar ya da koşulların yetersizliği nedeniyle, kişilerin kendi isteği dışında bölgeyi terk etmesi sonucu gerçekleşir. Diğeri ise 'gönüllü göç' tür. Bu göçte bireyin kendi hesabına göre, faydayı en üst düzeye çıkarma çerçevesinde göç etmesi söz konusudur.³

Zorunlu göçlerin üç temel sebebi vardır. Bunlar:

- a- Çatışmalar,
- b- Kalkınmışlık düzeyinin yeterli olmaması,
- c- Doğal şartlar ve afetlerdir.

Buradan hareketle göç edenleri kaçkınlar, sığınmacılar, içgöç zorlananlar, doğal şartlar ve afetler nedeniyle yerlerinden edilenler, istismar amaçlı göçmenler gibi gruplara ayırmak mümkündür.

1.2. Nedenleri

Dünyada ve ülkemizdeki göçün çok farklı nedenleri olmakla birlikte ana nedenlerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür. Bunlar;

Ekonomik nedenler; iş aramak, gelir yetersizliği, iş olanaklarının olmaması, birikim yapmak ve daha iyi yaşam seviyesine ulaşmaktır.

Ailevi nedenler; ebeveynin yanına gitmek, eşin yanına gitmek, ebeveynin/ eşin tayini, iş değişikliği ve ebeveynin göç etmesidir.

Bireysel nedenler; evlilik, eğitim, tayin/ iş değişikliği, emeklilik.

Güvenlik nedenleri; can-mal güvenliğine ilişkin kaygı, yerleşim yerinin boşaltılması ve terör nedeniyle yaşanan baskılar olarak sıralanabilir.

En genel ve önemli göç sebebi olarak; bölgeler veya ülkeler arasındaki sosyo-ekonomik farklılıklar gösterilmektedir. Bu durum literatüre 'köylerin (kırsalın) itiş-kentlerin çekişi olarak girmiştir. Bu nedenler öncelik açısından kendi aralarında değişiklikler gösterdiği tespit edilmiştir. Bir dönem boyunca güvenlik yüzünden yapılan göçler ağır basarken, bir dönemde ailevi ya da bireysel nedenler ön planda olmuştur. Ancak tüm zamanların en çok rağbet gören göç nedenleri arasında ekonomik nedenlerin hep üst grubu oluşturduğu gözlemlenmiştir. Neden göç ettin sorusuna en son verilen yanıtta ekonomik nedenler diyenlerin oranı %70 olmuştur.⁴

1.3. Göçün Neden Olduğu Sorunlar

Göçlerin olumlu yönlerinin yanında beraberinde getirmiş olduğu sorunlar da vardır. Özellikle yeni taşınılan bölgede/ kentte bir takım sorunların kaynağı olmaktadır. Göç nedeniyle ortaya çıkan gecekondulaşma ve konut kalitesinde düşme, ulaşım sorunları, istihdam, nitelikli iş gücünde yetersizlik, düzensiz gelir dağılımı, şiddet, suç oranlarında artma, eğitim, sağlık, çevre,

² Ahmet İçduygu, Turgay Ünal, 'Türkiye'de içgöç: sorunsal alanları ve araştırma yöntemleri', *Türkiye'de İçgöç*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 38.

³ Kerem Karabulut, 'Doğu Anadolu ve Erzurum'daki Göç Olgusu ve Kârın Göç Etkisi Üzerine Bir Uygulama' *DSİ Su Forumu Hidrolojisi Sunumu*, Erzurum, <http://www.dsi.gov.tr/duyuru/.../Kar%20Hidrolojisi%20göç%20sunu.ppt>, Erzurum, 2008.

⁴ KONDA, 'Biz Kimiz? Toplumsal Yapı Araştırmasında Göç Olgusu', <http://www.konda.com.tr> (15.01.2009).

kültür, sosyal sorunlar, yeşil alanların ve dinlenme alanlarının olmaması ya da yetersizliği ile alt yapı sorunlarıyla karşı karşıya bulunmaktadır. Düşük sosyo-ekonomik hayat şartları, çözülmeye yüz tutan toplumsal yapı, parçalanmış aileler, kentnin cazibesine kapılıp evini-eşini ihmal eden bu yüzden boşanan anne-babalar, çalışan, çalışmak sorunda kalan çocuklar, aile-içi şiddet, eğitimsizlik, bilgisizlik/ cehalet buralarda yaşayan insanların ortak sıkıntılarıdır.⁵

Göçün neden olduğu sorunları başlık olarak inceleyecek olursak;

- 1- Konut kalitesi ve gecekondulaşma,
 - 2- Ulaşım ve alt yapı sorunları,
 - 3- Ekonomik sorunlar (istihdam, nitelikli işgücünde yetersizlik, düzensiz gelir dağılımı),
 - 4- Şiddet ve suç oranlarında artış,
 - 5- Sağlık ve eğitim hizmetlerinde yetersizlik,
 - 6- Çevre sorunları,
 - 7- Sosyal ve kültürel sorunlar,
- olarak sıralamak mümkündür.

1.3.1. Konut Kalitesi ve Gecekondulaşma

Ülkemiz gibi gelişmekte olan ülkelerde göçün başladığı dönemde devlet, barınma ihtiyacına çare olacak, düzenli kentleşmeyi temin edecek sağlıklı çözümler üretmekte gecikmiştir.

Kent merkezleri ve çevresindeki arazilerin devlet hazinesi, il özel idaresi ve belediyeler tarafından himaye edilmesine rağmen arazilerin ifraz ve imar çalışmaları zamanında yapılamamıştır.

Sonuç olarak kentlerin bu denli düzensiz yapılanmasındaki suçun büyük kısmı, ne yazık ki resmi makamlara aittir. Resmi makamlar, yaşanan yoğun göçlere karşı bir taraftan hazırlıksız yakalanmışlar, diğer yanda da sorunlarla boğuşmalarına rağmen sonuç alınabilecek çözümler üretmemişlerdir. Düzenli, altyapısı tamamlanmış, sınırları belirlenmiş yerleşim alanları tahsis edilmeyen kitleler, öncelikle hazine arazilerini işgal etmişler, ardında da imar ve ifrazı yapılmamış, hisseli arazileri fiili bölünmelerle aralarında taksim etmişlerdir. Sonrasında da yol, su elektrik vb. altyapı hizmetlerinden nasıl faydalanılacağını hesaba katmadan gelişigüzel ve kaçak yaptıkları gecekondulara yerleşmişlerdir.

Başlangıçta ihtiyaca binaen yapılan bu gecekondular da zamanla belli kimselerin elinde gelir kapısı olmuştur.⁶ Bunun da ötesinde birkaç kez siyasi mülahazalarla çıkarılan imar aflarıyla da kentlerin dokusunu yıpratın, bu fiili durum meşrulaştırılmıştır.

1.3.2. Ulaşım ve Alt Yapı Sorunları

Yoğun göç alan bölgelerde artan nüfus karşısında yerel yönetimler ulaşım ve alt yapı hizmeti vermekte sıkıntılar yaşamaktadır. Daha iyi koşullarda yaşama umuduyla kırsaldan kentlere göç edenler, ulaşım ve alt yapı hizmetlerini yeterli oranda alamamaktadır.

Göçler planlanmadıkça ve göçü engelleyici politikalar geliştirilmedikçe bu sorunları artarak devam edeceği, memnuniyet aşamasında hep eksik kalacağı kesindir.

1.3.3. Ekonomik Sorunlar (İstihdam, Nitelikli İşgücünde Yetersizlik, Düzensiz Gelir dağılımı)

Ekonomi kuramının klasik varsayımlarına göre göç var olan iş fırsatlarına kişilerin gösterdiği bir tepkidir.⁷ İçgöçlerde, kırsal alanlarda iş imkânı bulamayanlar kentlere göç ederek, iş bulmaya çalışmaktadır. Kente yapılan bu göçler, teknolojik alanda kaydedilen ilerlemeler ve yaşanan küresel ekonomik kriz sonucu kentlerde iş gücü fazlasını ortaya çıkarmıştır. Son zamanlarda iş gücü fazlalığı kırsal kesimlerde de gözlemlenmeye başlanmıştır.

⁵ Said Gözlüğü, 'İç Göçün Suç Oluşumuna ve İç Güvenliğe Etkisi', http://www.marmara.gov.tr/document/dergi/Birlik_dergi_17.pdf, S.: 67, 2009.

⁶ A. Hamit Ramazanoğlu, "Göç ve göçün getirdikleri", *Öğretmenler Platformu*, İstanbul, 2007.

⁷ İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 139.

Türkiye’de tarım geçmiş yıllarda önemli istihdam alanı iken, teknolojik gelişmeler sonucu, tarımda istihdam oranları düşmüştür. Sonuç olarak yukarıda sözünü etmiş olduğumuz köyden kente göç süreci hızlanmıştır.

Dışgöçlerde bu sorunun boyutları şekil değiştirmektedir. Öncelikle gidilen ülkenin çalışma yasalarının yetersiz olduğu ülkelerde kayıt dışı istihdam ve ekonomi eğiliminin arttığı görülmektedir. Örneğin Türkiye’ye gelen sığınmacı ve mültecilerin çoğu kayıt dışı ekonomide iş bulma eğilimindeyken 2003 yılında çıkan Çalışma İzinleri Hakkında Kanun ile bu durum değişmiştir. Sığınmacı ve mülteciler çalışma izni almaya ve az da olsa yasal işler de çalışma imkânı bulmaya başlamışlardır. Yinede tüm sığınmacılar, mülteciler ve kaçak göçmenler benzer çalışma koşullarını paylaşmaktadırlar. Az maaş karşılığında kirli, zor ve tehlikeli olarak tanımlanabilecek işlerde çalıştırılmaktadırlar.

Özellikle yabancı göçmenler üzerinde yapılan araştırmalar göstermektedir ki, daha önceki göç akımlarında, daha şehirli ve eğitilmiş göçmenler gelirken, son yıllarda kırsal kesimlerden göçmenler gelmiştir.⁸ Bu da nitelikli iş gücünde yetersizlik sonucunu getirmektedir. Mevcut fazla iş gücünün nitelikli olmaması istihdam sorununun çözümünü ülkeler açısından zora sokmaktadır.

Göç veren ve alan ülkelerde belirli bir ekonomi politikasının eksik oluşu, istihdam sorununa köklü çözüm bulunamamasına gösterilebilecek en önemli nedenlerden biridir. Gelir dağılımı toplum kesimleri arasında eşit yapılmalıdır. Enflasyonu kabul edilebilir seviyelere getirilmeden eşit gelir dağılımının sağlanması mümkün değildir. Göçle artan işgücü fazlası sonucu yeni istihdam alanlarının açılması gerekliliği sorunuyla ilgilenen ülkelerin, enflasyonu düzeltebilmeleri ve eşit gelir dağılımını sağlamaları oldukça zordur.

1.3.4. Şiddet ve Suç Oranlarında Artış

Özellikle kentin yeni yerleşim yerlerinde, göç sonucu kurulan kenar mahallelerin çocuklarının ve gençlerinin, çoğu zaman öznesi bazen de nesnesi durumunda olduğu kapkaç, hırsızlık, yankesicilik, uyuşturucu bağımlılığı gibi birçok güvenlik sorunu ortaya çıkmaktadır. Kolay yoldan para kazanıp gözlerini kamaştıran yaşam biçimlerine ulaşmanın yollarını arayan, ezilmişlik duygusu ve kimlik bunalımı içindeki gençler, sigara, alkol kullanımı ve madde bağımlılığı ile mafya ve terör örgütlenmelerinin ağlarına takılmaktadırlar.⁹

AB suç ve güvenlik konsorsiyumu; İstanbul’da yapmış olduğu araştırmada her 100 kişiden 18’inin suç mağduru olduğunu tespit etmiştir.¹⁰

İstanbul İl Emniyet Müdürlüğü, suça karışan 15 bin 273 çocuktan yaklaşık 10 bininin diğer illerden geldiğini, hazırlanan suçlu listesinin Anadolu’dan göç eden kalabalık nüfuslu aile çocukları ile kaçırılan, kandırılan hatta ailelerinden kiralanan çocukların oluşturduğu bildirmektedir.¹¹

1.3.5. Sağlık ve Eğitim Hizmetlerinde Yetersizlik

Göç ve eğitim konusu ise bir başka önemli sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Göç edenlerin eğitimi ve kültürel gelişim ihtiyaçlarının varlığı yadsınamaz bir gerçektir.

Yoğun göçler sonucu şehirlere yığılan nüfus, eğitim-öğretim sorunu ile karşılaşır. Ya da tersinden söyleyecek olursak şehirlerdeki eğitim öğretim hayatı da göç sebebiyle devasa sorunlarla karşı karşıyadır. İstanbul İl Millî Eğitim Müdürü Ata ÖZER, yapmış olduğu bir açıklamada “İstanbul’da 2,5 milyon öğrenci, 82 bin öğretmen ve 2 bin 592 okul bulunmaktadır. Kentte bugün sınıf mevcutları liselerde 44, ilköğretimde de 47’dir. Metropol kent İstanbul’un hiç göç almayacağını düşünecek olur da sınıf mevcutlarının 30’a düşmesi için bir çalışma yaparsak acil olarak 400 yeni okula ihtiyaç bulunmaktadır. Ancak yaşanan göçler sonucu bu sayıları yerinde tutmak istesek bile İstanbul’a her yıl 1500 derslik yapmamız lazım. Çünkü Sultanbeyli, Gaziosmanpaşa

⁸ Ahmet İçduygu, *Türkiye’de Kaçak Göç*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2004, s. 47.

⁹ İbrahim Balcıoğlu, *Şiddet ve Toplum / Suç Göç ve Çocuklar*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2001, 1. baskı, s. 203.

¹⁰ AB Suç ve Güvenlik Konsorsiyumu, *2008 yılı Araştırma Metni*, <http://www.iem.gov.tr>, 12 Ocak 2009.

¹¹ İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü web sitesi, <http://www.istanbul.meb.gov.tr>, /10 Kasım 2008.

ve Bağcılar da maalesef sınıf mevcutları 70-78'i bulan ilçelerimizdendir. Çalışmalarda ağırlıkları buralara veriyoruz diyerek bir eğitimcinin sessiz haykırışını dile getirmiştir.¹²

Toplum olarak en değer verdiğimiz varlıklar olarak çocuklarımızın içinde buldukları bu olumsuz durumdan çıkış yolu olarak insanın var olma koşullarından bilimi, bilgiyi ve felsefeyi esas alan çalışmaların önemi her geçen gün daha da artmaktadır.

Uluslararası düzeyde ise göçmenler, birçok ülkede kamplarda izole edilmiş bir biçimde belirsiz bir bekleyiş içindedirler. Sağlık ve eğitim gibi temel haklardan yararlanmamaktadırlar.

1.3.6. Çevre Sorunları

Türkiye'deki geleneksel planlama anlayışında hızlı ve düzensiz kentleşme, çarpık yapılaşma, altyapı eksikliği, devamlı göç ve benzeri kavramlardan dolayı; yeşil alanlar kentleşme süreçlerinin planlama beklenti ve hedeflerinden bağımsız gelişmektedir. Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyal ve kültürel gerçekler ve bunların doğurduğu kaçak yapılaşma, her şeyden çok farklı oluşumların belirlediği bir kent dokusu yaratmaktadır. Birçok yerleşim için geçerli olan bu tipleşmiş kent dokusu, yeşil alanların yetersiz kalmasına, tasarım standartları açısından çağdaş kentsel yaşamın beklentilerini karşılamayan yeşil alanların oluşumuna neden olmaktadır.

İstanbul gibi deprem riski taşıyan kentlerde yeşil alanlara olan ihtiyaç, diğer kentlere nazaran daha önem arz etmektedir. Çünkü 17 Ağustos Marmara Depremi sonrasında evlere girmekten çekinen halk, yeşil alanlara sığındı. Hastaneler, revirler kamu kuruluşları binaları boşaltılarak parklara taşındı. Halkın ihtiyaç duyduğu deprem çadırları parklara ve yeşil alanlara kuruldu. Bugün İstanbul'da daralan yollar, kaybolup gitmiş kaldırımlar, iç içe geçmiş binalar ve kontrolsüzce yapılmış binalar neticesinde her mahallenin bir deprem parkına ihtiyacı olduğu hissedilmektedir.

Bir başka çevre sorunu ise temiz su yetersizliğidir. Küresel ısınma ile birlikte mevsim normallerinin dışında seyreden hava sıcaklıklarındaki artış, baraj ve göllerdeki tatlı su miktarında ciddi oranda azalmalara neden olmaktadır. Nüfus dağılımındaki dengesizlik, büyük şehirlerde zaten az olan su miktarına bir de halkın bilinçsizce kullanım eklenince ortaya içme suyu kıtlığı çıkmaktadır.

Atık (sıvı-katı)/ çöp kontrolü ise başka bir sorundur. Yerleşim imar planına uygun yapılmadığı için gecikonduların olduğu yere kanalizasyon hizmeti ya hiç gitmemekte ya da geç gitmekte yaşanan bu gecikmeyle birlikte açılan fosseptik çukurları yanlış yerlere yönlendirilmekte ya da tatlı suları tehdit etmekte böyle bir yerleşim öngörülmediğinden çöplerin temizlenme işi gecikmekte bu da çöp yığınlarının oluşmasına neden olmaktadır. Tüm bu olumsuzluklar, çevre ve halk sağlığını tehdit etmektedir.

1.3.7. Sosyal ve Kültürel Sorunlar

İçgöç ele alındığında göçle birlikte ortaya çıkan en önemli sorun, hiç şüphesizdir ki sosyal sorunlardır. Ülkemizde sosyal dayanışmada azalma göçlerle birlikte artmıştır. Yerinden yurdundan ayrılan göçmen yeni yerine alışırken zorluklar karşısında daha bireysel düşünmeye, tek başına ayakta durmaya çalışmakta, zaman geçtikçe eski sosyal yapısından uzaklaşmaktadır. Bu da ortak sevinç ve kederlerin paylaşımında çok yaygın olarak yaşanan sosyal dayanışmayı azalmaktadır.

Özellikle kaçak göçmenler, geçici durumlarından dolayı yerel hakla kaynaşmayı ve sosyal yaşama katılmayı tercih etmemektedirler. Tüm gün çalıştırılmaları, gün boyunca çalıştıkları yerlerden ayrılamamaları sosyal sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, yalnızlaşmalarına ve daha da yabancılaşmalarına neden olmaktadır.

Bunların doğal sonucu olarak yeni ortamına alışırken eskiye yabancılaşan ya da yeni ortamına alışmak istemeyip yeni ortama daha da yabancılaşanlardan oluşan gruplar ortaya çıkar. Bu grupların sosyal paylaşimleri, birliktelikleri ve ortak hareketleri de sınırlıdır.

Göçmenlerin sosyalleşmesindeki temel sorunlar incelendiğinde, yerleşilen bölge/ ülkenin kültürel ve dinsel yapılarındaki farklılıklarda sonucunda çatışma ve uyumsuzluk eğilimleri

¹² İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü web sitesi, [http:// www.istanbul.meb.gov.tr.](http://www.istanbul.meb.gov.tr/) /10 Kasım 2008.

karşımıza çıkar.

Sosyal sorunların bir başka yönü sosyal güvenlik haklarıdır. Geri kalmış bölgelere sosyal güvenlik haklarının götürülmesi, ucuz ve kaliteli sosyal güvenlik hizmetinin sunulması zorunludur.

2 İnsan Hakları

2.1. Tanımı

Hangi konuya el atarsanız veya nereye bakarsanız bakın “insan” ile ilgili bir boyut muhakkak görülecektir. Yaşamın her alanında insanın gündeme gelmesiyle beraber “insan hakları” kavramı öne çıkmaktadır. Milenyum çağı olarak da adlandırılan günümüz dünyasında insan hakları olgusu, eskiye oranla daha da önem kazanmıştır. Sadece uluslararası hukukun değil iç hukukun da konusu olarak gündemdeki yerini pekiştirmektedir.

İnsan hakları; insanı insan yapan ve insanın sırf insan olmasından dolayı herhangi bir şarta veya statüye bağlı olmadan doğuştan sahip olduğu dokunulmaz, vazgeçilmez ve devredilemez üstün nitelikli değerleridir.

İnsan hakları kavramının temelinde insan olgusu yatmaktadır. İnsan bir canlı olarak, doğar, yaşar ve ölür. Tüm canlıların geçtiği aşamalardan doğal olarak insan da geçer. İnsan haklarının temelinde yatan insan kavramı yalnızca biyolojik anlamda insan ile sınırlı değildir. Akıl taşıyan, düşünen ve aynı zamanda psikolojik varlık olarak insanın, sadece insan olması nedeniyle, doğuştan bazı haklarının var olduğu savı, insan hakları düşüncesinin başlangıcı noktasıdır.

Günümüzde insan hakları; birinci kuşak, ikinci kuşak ve üçüncü kuşak haklar şeklinde bölünerek tanımlanmaya çalışılmıştır. Birinci kuşak haklarda kapsamına can ve mal güvenliği, din ve vicdan özgürlüğü, düşünce ve ifade özgürlüğü, siyasi hak ve özgürlükler girmektedir. İkinci kuşak haklar ise çalışma, sağlık, sosyal ve ekonomik haklar yer almıştır. Üçüncü ve son olarak, teknolojinin gelişmesiyle ortaya çıkan bilişim alanında emniyet, konfor ve gizlilik hakları tanımlarda yerlerini almıştır.¹³

İnsan hakları, birtakım insanlar arası ya da gruplar arası ilişkilerden doğmaz. İnsan haklarının geçerliliği belli şartların varlığına da bağlı değildir. Bu da insan haklarının evrenselliğine işaret eder. Yani bireyler, insan haklarına belli bir toplumsal gruba ait olma ya da belli değer ve düşüncelere sahip olma gibi bir şarta bağlı olmaksızın sahip olurlar. İnsan hakları, kişinin özündeki kendi gerçekleştirme potansiyelini, yani bireyin hür iradesini korur.¹⁴

2.2. Gelişimi ve Korunması

İnsan hakları, kavram ve düşünce olarak belli tarihsel şartlarda doğup gelişmiştir. İnsan hakları taleplerinin yükseldiği ilk tarihi dönem, ortaçağ tarihi boyunca burjuvazinin, aristokrasi ve ruhban sınıfıyla eşitlik mücadelesinin sürdüğü dönemdir. Eşitlik mücadelesine kurumsal temeller oluşturmak üzere ileri sürülen görüşlerden en önemlisi, doğal hukuk ve doğal haklar görüşüdür. Bugünkü uluslararası insan hakları belgelerinin çoğu bu görüş doğrultusunda kaleme alınmıştır.

İnsan hakları fikri ilk olarak İngiltere’de doğmuştur. 1215’de ‘Hürriyetlerin Büyük Berati’ yani “Magna Charta Libertatum” adlı belgeyi dönemin İngiliz Kralı John, İngiliz halkına vermiştir.

18. yüzyıla gelindiğinde başka ülkelere de yayıldığı gözlemlenmiştir. 1789 Fransız İhtilali’nde İnsan Hakları Beyannamesi yayınlanmıştır. Beynamede haklar açık bir şekilde belirtilmiştir. 19. yüzyılda ise kişisel hakların yanı sıra sosyal ve ekonomik haklarda eklenmiştir. 1948 yılına gelindiğinde, Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından klasik ve sosyal insan haklarını kavrayan İnsan Hakları Beyannamesi’nin hazırlanarak 10 Aralık 1948 yılında yürürlüğe girdiği görülmektedir.

¹³ M. Oktay Almak, *Türkiye’de Batı’da İnsan Hakları*, Pelikan Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 40.

¹⁴ İoanna Kuçuradi, ‘İnsan Hakları kavramları ve sorunları’, *Türkiye Felsefe Kurumu*, İstanbul, 2007, s. 49.

Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'nde: İnsan haklarının temeli; insan onuru ve şahsının değerinin tanınmasına dayandırılmaktadır. İnsan haklarının, hukukun hâkimiyeti yoluyla korunması, böylece insanın haksızlığa en sonunda başkaldırmaya zorlanması gereği vurgulanmıştır.

Birleşmiş Milletlere ait üye devletlerin, insan haklarına saygı – gerçekleştirme – ve temel özgürlükleri hayata geçirme yükümlülüğünde olduğu – bireylerin ve toplumun bütün organlarının temel insan haklarına sadakati ve bu hakları koruması sorumluluğu belirtilmektedir.

Bildirgeyi göç açısından inceleyecek olursak, birinci maddesinde; “bütün insanların özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar” ifadesi karşımıza çıkar.

Göçün ele alındığı bir diğer maddesi ise ikinci maddesidir. İkinci maddede “herkes ırk, renk, cinsiyet, dil, siyasal veya başka görüşü, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi bir ayırım gözetmeksizin belirtilen hak ve özgürlüklerden yararlanabilir” denmektedir.

Yedinci maddesinde ise eşitlik ve ayrımcılık konuları ele alınarak, herkesin yasa önünde eşit ve ayırım gözetmeksizin yasanın korunmasından eşit yararlanma hakkına sahip olduğu bildirilmektedir. Bildirgeye aykırı ayrımcı davranışlara karşı eşit korunma hakkı olduğu vardır.

Sekizinci maddesinde her insanın yetkili ulusal mahkemeler önünde; kendisine anayasa veya kanunlarca tanınan temel hakları ihlal eden her türlü davranışa karşı etken hukuki – korunma haklarının tanındığı” belirtilmiştir.

Onüçüncü maddenin birinci fıkrasında; herkes kendi ülkesi de dâhil, herhangi bir ülkeden ayrılmaya ve o ülkeye dönme hakkına sahiptir. Belirtilen bu tanımlama ile de dış göç yapma hakkına ve ülkesine dönebilme hakkına vurgu yapılmaktadır.

Bildirgenin bir diğer göçle ilgili maddesi onbeşinci maddesidir. Herkesin bir ülkenin yurtdaşı olmaya hakkı vardır. Hiç kimse keyfi olarak uyrukluğundan yoksun bırakılamaz denilmektedir. Başlangıçta vatandaşlık hakkına vurgu yapıldığı izlenimini veren bir madde gibi görünmektedir. Oysa dünya üzerinde beşyüzbinden fazla vatansız vardır. Bunlar vatandaşlıktan çıkarılarak zorla göç ettirilen insanlardır.

Bildirgenin konuyla ilişkilendirilen son maddesi yirmi ikinci maddesidir. Maddeye göre, herkes onur ve kişiliğinin serbestçe gelişimi için gerekli olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklarının olduğunu vurgulamaktadır.

Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi dışında bu alanda hukuki belge olarak 1951 Mülteci Sözleşmesi karşımıza çıkar. Sözleşme'de göçmen hakları şöyle ifade edilmektedir.

1- Ciddi insan hakları ihlali riski altında bulunacakları bir ülkeye zorla geri gönderilmekten korunma,

2- Ayrımcılığa karşı korunma,

3- Din ve inanç özgürlüğü,

4- Kimlik ve seyahat dokümanları,

5- İş, barınma, eğitim, sağlık,

6- Sınırdan yasa dışı yollardan yapılan girişler için verilen cezalardan korunma,

7- Seyahat özgürlüğü.¹⁵

Devletler, bu hakların gerçekleşmesi, insanların eşit, özgür ve onurlu yaşaması için gereken ekonomik, sosyal, eğitsel ve hukuki ortamı yaratmak zorundadırlar.¹⁶

İnsan haklarını koruma sorununu, felsefi, etik ve siyasal bir sorun olarak gören anlayışlar da bulunmaktadır. Buna göre felsefi sorundur; çünkü insan hakları kavramının açıklığa kavuşturulmasında- bu hakların getirdikleri konusunda daha sağlam sonuçlar çıkarmamızı sağlayabilecek bir açıklığa kavuşturulmasına- şiddetle ihtiyaç vardır. Etik bir sorundur; çünkü günlük yaşamda bu haklara saygı gösteren ya da onları çiğneyen, insandır; oylarıyla ya da kamu görevlisi olarak verdikleri kararlarla korunmaların katkıda bulunan da insandır.

Ayrıca bir siyasal sorundur; çünkü bütün yurttaşların insan olarak olanaklarını geliştirmeleri ‘korku ve yoksunluktan uzak’ yaşayabilmeleri için gerekli koşulları doğrudan doğruya veya dolaylı olarak sağlamak her devletin görevidir. Ama devletleri de- bu konuda kim ne derse desin-

¹⁵ The 1951 Refugee Convention, <http://www.unhcr.org/pages/49da0e466.html>, 1951.

¹⁶ Hikmet Sami Türk, Yeni Türkiye: Sürekli Bir Ödev Olarak İnsan Hakları, 1998, sayı 21, s. 18.

kişiler yönetiyor. Böylece görüyoruz ki, etik ve siyasal bir sorun olarak insan haklarının korunması da felsefeye ve felsefe eğitimine bağlıdır. Çünkü felsefe eğitiminin ana görevlerinden biri, kişileri, insan onurunun nerede tehlikeye düştüğünü görebilecek bir gözü kazandıracak şekilde olabildiğince erken eğitmektir.¹⁷

3. Göç ve İnsan Hakları

Bu bölümde göç ve insan hakları ilişkisi uluslararası düzeyde ele alınmıştır. 2006 yılında yayınlanan “2005 Global Refugee Trends” adlı raporda, küresel göç eğilimleri ve göç istatistikleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Rapora göre 2005 yılı rakamları ele alındığında toplam göç eden kişi sayısı toplam 8.4 milyondur.¹⁸ Bu artışlar, göç ve insan hakları ilişkisinin her yönüyle incelenmesini zorunlu hale getirmiştir.

Göçmen hakları çoğunlukla, ait oldukları göçün kategorisine ve göçün nedenlerine göre tanımlanmaktadır. Göçün kategorisine göre yapılan ayırım, göçmen işçileri, ekonomik nedenlerle göç edenleri ve gönüllü göçmenleri kapsar. Göçün nedenlerine göre ayırım yapıldığında ise, zulüm karşısında ülkelerinden ayrılmaya zorlanan sığınmacı göçmenleri kapsamaktadır.

Göçmen gruplarının, insan hakları durumu incelendiğinde kaçakçılık mağdurlarının ve sığınmacıların uluslararası hukuk içinde bazı özel haklarının var olduğu gözlenir. Gönüllü göçmenlerin ise uluslararası insan hakları hukukuna göre koruma altına alındıkları tespit edilir.

Göçmenin sınırı geçmesiyle göç ve insan hakları ilişkisi başlar. Uluslararası hukuka göre, birinin ülkesini terk etmesi bir haktır. Ancak izin almaksızın başka bir ülkeye geçmesini kabul eden bir kanun yoktur. Söz konusu hedef ülke, bu geçişi yasal kabul etmediği sürece göç ve insan hakları çatışması sürer. Yasal olmayan göç sonucunda giriş yapan kaçak göçmenin temel haklarının uluslararası hukuka göre korunmasında hedef ülke kendini sorumlu olarak kabul etmez. Bu temel haklar; işkenceye, aşağılanmaya, ayrımcılığa, zorla çalıştırılmaya karşı korumak ve de tedavi imkânlarının sağlanmasıdır.

Göç ve insan hakları ilişkisi oldukça karmaşık ve çok yönlüdür. Göçün başladığı ana ülke, geçiş noktaları (transit ülke) ve hedef ülke bu ilişkinin birer tarafı durumundadır. İlk aşaması olan göç veren ana ülke incelendiğinde, ülkenin kötü, yetersiz ekonomik koşulları, sosyal hak eksiklikleri, sağlık, eğitim ve barınma ihtiyaçlarını karşılamadaki yetersizlikleri karşımıza çıkmaktadır.

Geçiş noktaları incelendiğinde buralarda yoğun insan hakları ihlallerinin yaşandığı gözlenir. Yasal olmayan geçişleri engellemek için ülkeler sıkı yasal kontroller ve güçlü sınır engelleri oluştururken, diğer yandan her türlü kaçakçılık faaliyetlerini özellikle, insan kaçakçılığının arttığı gözlenmiştir. Sıkı yasal kontroller, göçmenlerin yasal olmayan belgelerle, uzun, karmaşık ve tehlikeli yollar izlemelerine neden olmaktadır. Yolculuklar takma isimlerle, sahte belgelerle yapılmakta, yakalandıklarında yine bu sahte belgelere göre yargılanmaktalar. Bu da sahte belgelerle sınır geçen göçmenlerin aileleri tarafından bulunamamalarına, tehlikeli göç yollarında yaşamlarını yitirmeleri durumunda ise tespit edilememelerine neden olmaktadır. Bütün bunlar göstermektedir ki, engellemeler ve zorlayıcı yaklaşımlar işe yaramadıkları gibi kötü sonuçlar doğurmaktadır. İnsan hakları ihlalleri yasadışı yolculuklarda daha fazla yaşanmaktadır. Göçmenler, insan kaçakçıların eline düşmektedirler.¹⁹ Türkiye üzerinden Avrupa Birliği ülkelerine göç ederken Ege denizinde hiç de sağlıklı olmayan koşullarda göç ederken, hayatını kaybedenlerle ilgili haberler de buna en iyi örnektir.

Göçün diğer tarafı hedef ülkedir. Daha iyi koşullarda yaşamak için hedef ülkeye giden göçmen, göçmen olmanın verdiği sorunlarla karşılaşır. Yabancı olduğu bir toplum, dil, hukuk ve uygulamalar karşısında kendi haklarının neler olduğunu yeterince değerlendiremez. Ayrımcılık, tedavi hakkı ve eşit olmayan çalışma koşullarında çalıştırılmak gibi kötü muameleler görür.

¹⁷ İoanna Kuçuradi, ‘İnsan Hakları kavramları ve sorunları’, *Türkiye Felsefe Kurumu*, İstanbul, 2007, s. 8.

¹⁸ UNHCR global refugee tally at 26-year low, but more internally displaces, <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/news/open-doc.htm?tbl=NEWS&id=448915214>, June 2006.

¹⁹ Stefanie Grant, *International Migration and Human Rights*, http://www.newwebsite.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/policy_and_research/gcim/tp/TP7.pdf, 2005, s. 5.

Genel olarak göç esnasında yaşanan insan hakları sorunları uluslararası düzeyde incelendiğinde karşımıza ciddi insan hakları ihlalleri çıkmaktadır. Göçmen, risk altında bulunacakları bir ülkeye zorla geri gönderilme, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı, uygun olmayan koşullarda göç, kimlik ve seyahat dokümanlarında sahtecilik, din-inanç özgürlüğünde kısıtlamalar, insan ticareti, iş, sağlık, eğitim haklarından yararlanamama ve uyum sorunlarıyla karşılaşmaktadır.

İnsan hakları ihlallerinin, göçe bir neden, göç süreci ve son olarak ta göçün sonlandırılması aşamasında da yaşanan önemli bir olgu olduğu kanıtlanmış bir gerçektir. Buna en iyi örnek kitlesel göç hareketlerine neden olan insan hakları ihlalleridir. Örneğin 1989 yılında Bulgaristan'dan Türk asıllı azınlıklara yönelik insan hakları ihlalleri sonucu Türkiye'ye yoğun göçler yaşanmıştır.²⁰

Uluslararası göçe bağlı ortaya çıkan diğer ihlallerinden ikisi ayrımcılık ve işte eşit olmayan koşullarda çalıştırılmaktır. Göçmenler, çalışma standartlarına uygun olmayan veya uygulanmadığı sektörlerde çalıştırılmaktadırlar. Yasal olmayan yollardan ülkeye geçiş yapan göçmenler işveren, göçmen ajanları ve suç çetelerinin suistimallerine uğramaktadırlar.

Yabancı düşmanlığı bir diğer önemli sorundur. Bazı Avrupa Birliği ülkelerinde yabancılara karşı ırkçılık ve yabancı düşmanlığının varlığı bilinmektedir. Yabancı düşmanlığı göçmenlere ve sığınmacılara karşıdır. Bu ülkelerde yabancılara karşı saldırılar, hak ihlalleri sıkça gözlenmektedir. Bu kapsamda işkence ve kötü muamele en yaygın iki insan hakları ihlalleridir.

Göç edenlerin hakları sözleşmelerle belirlenmiş olmasına rağmen uygulamada böyle olmadığı bilinen bir gerçektir. Göçü engellemek mümkün olmasa da belirli seviyelerde tutmak adına, ülkeler, önemli sınırlamalar ve yasalar uygulamaktadırlar. Yasal yollardan başka bir ülkeye geçme imkânı bulamayan göçmen yasal, olmayan koşullara ve sahte belgelere başvurmakta, yukarıda ifade ettiğimiz göçmen haklarına ve haliyle insan haklarına uygun olmayan koşullarda göç ve beraberinde hak ihlalleri ortaya çıkmaktadır.

Özellikle ülkemizde kaçak göçmenlerin yaşadıkları işgücü ihlalleri dikkat çekmektedir. Kaçak göçmenler ve yabancılar ülkemizde yasal olmayan durumlarından dolayı ucuz işgücü olarak görülmekte ve sigortasız çalıştırılmaktadırlar.²¹ Belgeleri eksik olan bu göçmenler sağlık imkânlarına sınırlı seviyelerde ulaşım faydalanabilmekte, yüksek sağlık riskleri altında yaşamaktadırlar.²²

Bir başka sorun ise yasadışı göçün, potansiyel olarak insan ticaretine dönüşebilmesidir. İnsan kaçakçılığı ve insan ticareti gibi suçların geliştiği ve buralarda yoğun insan hakları ihlallerinin yaşandığı bilinmektedir. İnsan ticareti, her şekliyle insan hakları anlaşmalarını ve ilkelerini ihlal eden bir suçtur. Ülkeler ulusal sınırlar içinde alınan önlemlerle bu sorunları aşamamakta ve uluslararası politika, uygulama ve standartlar çerçevesinde ele almaya çalışmaktadırlar.²³

Doğaları gereği göç ve kaçakçılık iç içe geçmiş iki konudur. Çünkü kaçakçılar ekonomik nedenlerle kentlerinden, ülkelerinden kaçanları sömürmektedir. Burada kadın ve çocuk göçmenlerin mağduriyeti söz konusudur. Doğum kartı, kimliği ya da resmi kaydı olmayan çocukların kaçakçılık için çok uygun olmaları, bu duruma zemin hazırlamaktadır.

Göçmen haklarından biri olan sağlık alanında da benzer sorunlar vardır. Birçok ülke, göçmenleri bir sağlık tehdidi olarak görmektedir. Halk-sağlık programları genellikle resmi hükümet politikalarını yansıtır. Bu programlar göçmenlere daha iyi sağlık imkânı vermek amacıyla değil de daha ziyade göçü kontrol etmek amacıyla kullanılmıştır ve günümüzde de kullanılmaktadır²⁴.

Göç ve insan hakları ilişkisinin bir diğer boyutu eğitim ve öğretim hakkıdır. Eğitim hakkı, temel bir insan hakkıdır. Eğitim hakkının sağlanması, bireylerin diğer insan haklarından yararlanmalarını ve haklarını korumalarını mümkün kılar.

²⁰ Stefanie Grant, a.g.e, s. 2.

²¹ *Dünyada ve Türkiye'de Yasadışı Göç*, Emniyet Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, s. 26.

²² I. Wolfers, I. Fernandez, S. Verghis, M. Vink, "Sexual behaviour and vulnerability of migrant workers for HIV Infection", *Culture, Health & Sex*, 2002, Cilt: 4, Sayı:4, s. 459-473.

²³ Umut Beşpınar, Kezban Çelik, 'İnsan ticaretinin görünen yüzü: Türkiye'de Farklı Sosyal Aktörlerin Seks Ticaretine Bakışı', <http://idc.sdu.edu.tr/tammetinler/goc/goc4.pdf>, 2009.

²⁴ 'Migration, human rights, and health', *The Lancet*, Cilt: 262, Sayı: December 13, 2003, s. 2020.

Eğitim hakkı, eğitime erişim, kaliteli eğitim ve öğrenme ortamında saygı görme haklarının tamamını kapsar. Eğitim hakkında temel ilke eşitliktir. Toplumda eğitim hakkı yaygın olarak ihlal edilenler engelli bireyler, kadınlar, göçmenler ve yerinden edilmiş kişilerdir. Eğitimde bu gruplara öncelik verilmesi şarttır. Her bireyin, ırkı, cinsiyeti, milleti, etnik veya sosyal kökeni, dini, siyasi görüşü, yaşı veya engeli ne olursa olsun parasız, temel eğitime erişimi sağlanmalıdır.

Göçmenin yeni katıldığı toplumla bütünleşmesi için eğitim ve öğretim önemli rol oynamaktadır. Göçmenin dildeki yeterliliği ve kültürel yetenekleri eğitimde başarısını etkiler. İşgücü piyasasıyla kolaylıkla bütünleşmesini sağlar.

Yoğun göç alan toplumlarda, göç sonrası, yalnızlık, uyum sorunu, ayrımcılık, damgalanmak nedeniyle hüsrana uğratılmış büyük göçmen nüfusu ile karşılaşmaktadır. Göçmenleri göç ettikleri hedef ülke tek kişilik vize vererek, eşlerinden, ailelerinden uzaklaşmak zorunda bırakmaktadır. Tüm bunlar göçmeni olağan destek mekanizmalarından uzaklaştırmaktadır.²⁵

İnsan haklarının ihlal edildiği bir başka alan yaşama hakkıdır. Göç ve yaşam hakkı birlikte incelendiğinde, insan bedenini ve bölümlerinin ticari amaçlı kullanıldıkları, organ mafyası ve fuhuş örnekleriyle karşılaşırız. Her temel hak gibi “yaşama hakkı” bağlamındaki “hak” sözcüğü de, insan olan herkese borçlu olunan bir muameleye- kişilerin görmesi gereken bir muameleye olduğu kadar, kişilerin başka kişiye göstermesi gereken bir muameleye-ilişkin bir talep dile getiriyor.²⁶

4. Sonuç ve Öneriler

Göç, bir insan hakkıdır. Bu konudaki sorunların da insan hakları çerçevesinde sorumlu kurum ve kuruluşlarca yasal yollarla çözümlenmelidir. İnsan hakları, göçün dâhili bir parçası olarak ele alınmalıdır.

Eğer göç veren ve göç alan bir ülkede göç politikası yok ise, üstü kapalı olarak göçün olumsuz sonuçlarına razı olunuyordur. Bu mevcut piyasa güçlerinin geliştirdiği uygulamalara razı olmak demektir.²⁷ Göçle karşı karşıya kalan ülkeler, göç dalgalarının arzu edilmeyen, zararlı sonuçları ile mücadele ederek çözmek zorundadırlar.

Bu sorunların çözümünde etkin idari, yasal ve finansal altyapılar önem kazanmaktadır. Ulusal ve uluslararası kurumlarla, örgütlerle işbirliği yapılması ve gerekli politikaların uygulanması gerekmektedir.

Sağlık ve göç konularının insan hakları bakış açısından değerlendirilmesi için, göçmenlerin sorunlarının ulusal ve bölgesel sağlık konularıyla birlikte ele alınması gerekmektedir. Göçmenlerle ilgili en yenilikçi çalışmalar göçmenler için alternatif sağlık programları geliştiren organizasyonlarca yapılmaktadır. Bu organizasyonlar, göçmenleri kontrol etmek yerine onlara yönelik sağlık koşullarının geliştirilmesi, göçmenlerin yetkilendirilmesi için uygun ortamın oluşturulmasını sağlamaktadırlar.²⁸

İnsan hakları açısından özellikle insan ticareti sorununun çözümlenmesi için gerekli sosyal toplum kuruluşlarının kurulması, yasal, sosyal, tıbbi, psikolojik yardımların sağlanması, evlerine dönüşü kolaylaştıracak ortamların oluşturulması, uluslararası kurum ve kuruluşlarla işbirliği ve en önemlisi de toplumun bilinçlendirilmesi yerinde olacaktır.²⁹

Ülkeler kendi sınırlarından içeri giren ve yaşayan göçmenlerin haklarını korumalıdır, Göçmen insan hakları, paylaşılan bir sorumluluktur, ana ülke, geçiş yapılan ülke ve hedef ülke bu hakların korunmasında önemli rollere sahiptir.³⁰

Türkiye Cumhuriyeti anayasası, devletin insan haklarına saygı temeli üzerine kurulduğunu ilan eder. Türkiye’de bu konularda çalışmalar yapılmakta ve göçle ilgili kanunlar hazırlanmaktadır. En önemli kanun 14.09.1994/ 6169 tarihinde yürürlüğe giren Türkiye’ye İltica Eden veya

²⁵ ‘Migration, human rights, and health’, a.g.e, s. 2019.

²⁶ İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 40.

²⁷ İlhan Tekeli, *a.g.e*, s. 40.

²⁸ ‘Migration, human rights, and health,’ a.g.e., s. 2020.

²⁹ ‘Migration, human rights, and health,’ a.g.e., s. 2020.

³⁰ *International Migration and Human Rights*, Global Migration Group, s. 99-100.

Başka Bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılar ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik'tir.

Ayrıca Türkiye, işkencenin önlenmesi konusunda uluslararası denetime açık bir ülkedir. Türkiye, insan hakları konusunda, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yetkisini kabul etmiştir.

İnsan hakları bildirge ve sözleşmelerine, anayasa ve yasa hükümlerine rağmen birçok ülkede hala insan hakları sorunlarının yaşandığı inkâr edilemez. Sorunların bir bölümü yasalardaki eksikliklerden, bir bölümü yasaların doğru uygulanmamasından kaynaklanmaktadır.

İnsanın, insan olma bilincine vararak, insanca muamele görmesi ve başkalarına da insanca muamele etmesiyle yakından ilgilidir. Çünkü kendisini insan olarak görmeyen kişinin, başkasını da insan olarak göremeyeceği ve böylece insanca muamele edemeyeceği bellidir. İnsan haklarını koruyacak insanların yetiştirilmesi gerekir.

İnsan hakları eğitiminin düzenli olarak yapılması yerinde olacaktır. Derslerde uluslararası insan hakları sistemleri, anayasalar ve mevzuatlar yanında öğretilmelidir.

İnsan olmamızın değerinin farkına varmamız, göçü değerlendirdiğimiz bir noktada insanın değerine bir kez daha vurgu yaparak gereken çabaları harcamamız ve başkalarında buna teşvik etmemiz gerekmektedir.

Göç ve İnsan Hakları Belgelerinin Bazıları

- Kadın ve Çocuk Kaçırılmasında Sindirme (Gizleme) Hakkında Anlaşma - 1947
- Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi - 1948
- Sığınmacıların Durumuyla İlgili Anlaşma - 1951
- Yurtsuzların Durumu İle İlgili Sözleşme - 1954
- Uluslar arası Ekonomik, Sosyal, Kültürle Haklar Sözleşmesi - 1966
- Uluslar arası Sivil ve Politik Haklar Sözleşmesi - 1966
- Sığınmacıların Durumuyla İlgili Protokol - 1967
- Göçmen İşçiler Sözleşmesi, Göç İle İlgili Aşağılayıcı Koşulların ve Eşit Olanakların Tanıtılması ve Göçmen Çalışanların Tedavisi (No. 143)- 1975
- Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Tüm Formlarının Çıkarılması Üzerine Anlaşma - 1979
- Çocuk Hakları Üzerine Sözleşme - 1989
- Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Bireylerinin Haklarının Korunması Hakkında Uluslar arası Anlaşma - 1990
- Birleşmiş Milletler Ülkelerarası Organize Suça Karşı Anlaşması - 2000
- İnsan Kaçakçılığında Sindirme ve Cezalandırma Karşısında Koruma Hakkında Protokol, Özellikle Kadın ve Çocuklar, Birleşmiş Milletler Ülkelerarası Organize Suça Karşı Anlaşması'na ek - 2000
- Göçmenlerin Kara, Deniz ve Hava Yoluyla Kaçakçılığına Karşı Protokol, Birleşmiş Milletler Ülkelerarası Organize Suça Karşı Anlaşması'na ek - 2000
- İnsan Hakları ve İnsan Kaçakçılığı Üzerine Tavsiye Edilen İlkeler ve Rehberler - 2002
- Uluslar arası İş Örgütü (ILO) İşçi Göçü Üzerine Çok Amaçlı Çerçeve - 2005

Kaynakça

AB Suç ve Güvenlik Konsorsiyumu, 2008 yılı Araştırma Metni (2009), <http://www.iem.gov.tr>, 12 Ocak 2009

Alniak, M. Oktay, Türkiye'de ve Batı'da İnsan Hakları, Pelikan Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.40.

Balcioğlu, İbrahim, *Şiddet ve Toplum / Suç Göç ve Çocuklar*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2001, 1. baskı, s. 203.

Beşpinar, Umut, Kezban Çelik, 'İnsan Ticaretinin Görünen Yüzü: Türkiye'de Farklı Sosyal Aktörlerin Seks Ticaretine Bakışı', <http://idc.sdu.edu.tr/tammetinler/goc/goc4.pdf>, 2009, s. 1.

Dünyada ve Türkiye'de Yasadışı Göç, Emniyet Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, s. 26.

Gözlüöl, Said, 'İç Göçün Suç Oluşumuna ve İç Güvenliğe Etkisi', T.C. İç İşleri Bakanlığı Araştırma ve Etütler Merkezi Web Sitesi, <http://www.arem.gov.tr/> / 27 Kasım 2008.

Grant, Stefanie, "International Migration and Human Rights", http://www.newwebsite.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/policy_and_research/gcim/tp/TP7.pdf, 2005, s. 5.

International Migration And Human Rights, Global Migration Group, 2008, s. 99-100.

İçduygu, Ahmet Ve Ünal, Turgay, Türkiye'de içgöç: sorunsal alanları ve araştırma yöntemleri *Türkiye'de İç göç, Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri Konferansı*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı., İstanbul, 1998, s. 38.

İçduygu, Ahmet, *Türkiye'de Kaçak Göç*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2004, s. 47.

İstanbul İl Emniyet Müdürlüğü Web Sitesi, <http://www.iem.gov.tr/> /15 Aralık 2008.

İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü Web Sitesi, <http://www.İstanbul.meb.gov.tr/> /10 Kasım 2008.

Karabulut, Kerem, Doğu Anadolu ve Erzurum'daki Göç Olgusu ve Kârn Göçe Etkisi Üzerine Bir Uygulama. *DSİ Su Forumu Hidrolojisi Sunumu*, <http://www.dsi.gov.tr/duyuru/.../Kar%20Hidrolojisi%20ogoc%20osunu.ppt>, Erzurum, 2008.

Kuçuradi, İoanna, 'İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları', *Türkiye Felsefe Kurumu*, Aralık 2007, s. 8.ve s. 49.

Migration, Human Rights, And Health, *The Lancet*, Cilt: 362, S.: December 13, 2003, s. 2019-2020.

Ramazanoğlu, A. Hamit, "Göç ve göçün getirdikleri ", *Öğretmenler Platformu*, Nisan 2007/, İstanbul, 2007.

Tekeli, İlhan, Göç ve Ötesi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 40.

Türk, Hikmet Sami. 'Yeni Türkiye: Sürekli Bir Ödev Olarak İnsan Hakları', 1998, y. 4, s. 21, s.18. KONDA, Biz Kimiz? Toplumsal Yapı Araştırmasında Göç Olgusu, <http://www.konda.com.tr>, 2006.

Ünal, Turgay, 'Türkiye'de İçgöç İlişkin Veri Kaynaklarının Değerlendirilmesi' *Türkiye'de İçgöç*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 91.

Wolffers, I., Irene Fernandez, Sharuna Verghis, Martijn Vink, 'Sexual behaviour and vulnerability of migrant workers for HIV Infection', *Culture, Health & Sex*, Taylor & Francis, 2002, Cilt:4, S.: 4, s. 459-473.

UNHCR global refugee tally at 26-year low, but more internally displaced, <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/news/openssl.htm?tbl=NEWS&id=448915214>, June 2006

Yeni Hayat Ansiklopedisi, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1981, Cilt: 3, s.1706.

Trabzon'daki Gülbahar Hatun/Hatuniye Külliyesi ve Osmanlı Dönemi Onarımları

Yrd. Doç. Dr. Nurcan YAZICI*

Özet

Trabzon'da bulunan Gülbahar Hatun/Hatuniye Külliyesi, buradaki Osmanlı mimarisinin önemli bir örneğidir. Tarihi kayıtlar, külliyenin Yavuz Sultan Selim'in annesi olan Gülbahar Hatun'un ölümünden sonra 1514 yılında inşa edildiğini göstermektedir. Külliye cami ve türbe günümüze ulaşmıştır. Külliyenin medrese, imaret, mutfak, hamam, darül-kurra gibi birimleri bugün mevcut değildir. Caminin kitabesi yoktur ve erken Osmanlı mimarisindeki tabhaneli camiler grubuna girmektedir. Bu makalede, külliyenin yapıları mimari ve süsleme özellikleri açısından tanıtılarak, külliye'deki Osmanlı Dönemi onarımları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler yardımıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mimari, Trabzon, Gülbahar Hatun Külliyesi

The Gülbahar Hatun/Hatuniye Complex in Trabzon and Its Restoration During the Ottoman Period

Abstract

The Gülbahar Hatun/Hatuniye Complex is an important example of Ottoman architecture in Trabzon. Historical records reveal that the complex was put up in 1514 after the death of Gülbahar Hatun, mother of Sultan Selim the Grim/Yavuz. Only the mosque and the tomb survived to the present, all other structures within the complex such as medrese, imaret, soup kitchen, school and public bath have been ruined. The mosque has no construction inscription and falls into the category of the *zaviyeli*, *tabhaneli* mosques (built with a T shaped plan) of the early Ottoman Period. In this paper, the Gülbahar Hatun/Hatuniye Complex in Trabzon, its architectural and decorative features, restoration during the Ottoman Period are tried to be presented under the light of some documents kept in the Ottoman State Archive.

Key Words: Architecture, Trabzon, Gülbahar Hatun Complex

Osmanlı Dönemi'nde büyük vilayet merkezlerinden bir olan Trabzon'da, Osmanlı egemenliğini örnekleyen birçok mimari eser bulunmaktadır. Bu dönemde inşa edilmiş olan ve Gülbahar Hatun, İmaret ya da Hatuniye Külliyesi olarak tanınan külliye, Trabzon'daki Osmanlı mimari eserleri arasında önemli bir yere sahiptir. Gülbaharhatun Mahallesi'nde bulunan külliye cami, medrese, imaret, mektep, darül-kurra ve türbeden oluşmaktadır. Yapı topluluğundan cami ile türbe günümüze gelebilmiştir (Resim 1). Türbe üzerinde inşa kitabesi bulunmakla birlikte caminin inşa kitabesi yoktur.

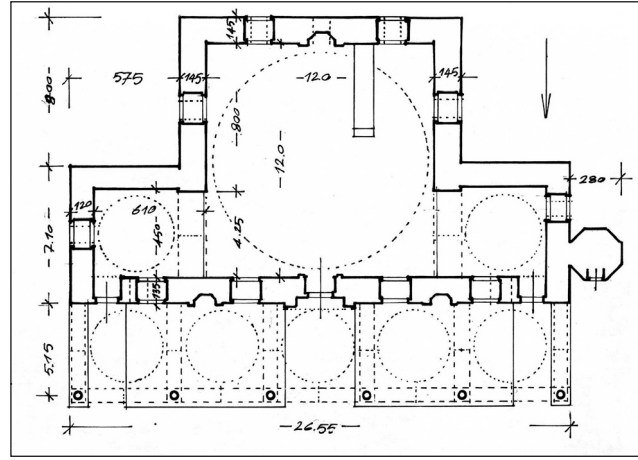
Külliyenin, Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun'un adına yaptırıldığı kaynaklarda geçmektedir.¹ Külliyenin tamirine ait arşiv belgelerinde, "...Yavuz Sultan Selim Han hazretlerinin Trabzon'da medfûne valide-i muhteremeleri olan Gülbahar Sultan hazretlerinin ihyâ-kerdeleri", "Gülbahar Sultan hazretlerinin Trabzon'da kâin âsâr-ı hayriyesi", Gülbahar Sultan'ın yaptırmış

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, nurcihanyaz@hotmail.com

¹ Hakkı Acun, "Trabzon İl ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar", *Trabzon*, Ankara 1996, s. 104; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, İstanbul 2006, s. 449,

Resim 1: Gülbahar Hatun/Hatuniye Külliyesi, cami ve türbe. (N. Yazıcı 2009).

Resim 2: Gülbahar Hatun/Hatuniye Camii'nin planı. (İ. Aydın Yüksel, a.g.e., s. 449).

oldukları imaret ve cami gibi ifadeler kullanılmıştır.² Ayrıca 1886 tarihli bir belgede, Yavuz Sultan Selim'in validesi Gülbahar Sultan'ın "...Trabzon şehrinde kendü namlarına mensûb olarak binâ eyledikleri cami-i şerif ile medrese ve imaret..." şeklinde yazılmıştır.³ Bu ifadeler külliyenin, Yavuz Sultan Selim'in annesi Ayşe Gülbahar Sultan tarafından yaptırıldığını göstermektedir.⁴

Gülbahar Hatun Külliyesi hakkında bilgilere, XVI.yüzyılda yaşamış olan Trabzon'lu Aşık Mehmed'in eserinde yer verilmiştir.⁵ Burada, Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'da, saltanat sırasının kendisine gelmesini beklediği sırada, annesinin vefatı üzerine şehrin batı tarafındaki türbesine gömüldüğü belirtilmiştir. Türbesi yakınına tek kubbeli, zamanın şairlerinin 920/1514 tarih kıtasını yazdığı cami inşa edilmiştir. Caminin önündeki avlunun kuzey yönünde ve bir kısmı batı yönünde bulunan yüksek hücreli bir medrese yapılmıştır. Caminin kible yönünde bir matbah, fırın, mahzen, kiler ve ahır bulunmaktadır. Caminin batı yönünde ise bir okul yer almaktadır.⁶ Aşık Mehmed, Hatuniye Camii yakınında bulunan İmaret Hamamı'ndan da bahsetmektedir. Döneminden bir kaynak olması sebebiyle önem arz eden Aşık Mehmed'in verdiği bilgiler külliyenin diğer yapıları hakkında bilgi vermesinin yanında, caminin inşa tarihini vermesi açısından temel kaynak oluşturmaktadır. Ki külliye hakkındaki bütün yayınlarda bu eser kaynak gösterilerek inşa tarihi verilmiştir. Buradaki ifadeler diğer yapıların türbeden sonra inşa edildiği yolundadır. Ancak arşiv belgelerinde külliye yapılarını, Gülbahar Sultan'ın yaptırdığı ifadeleri geçmektedir. Gülbahar Sultan'ın, türbenin kitabesindeki tarih olan 1505'te öldüğü kabul edildiği takdirde caminin inşa tarihinin de bu tarihten önce olduğunu kabul etmek gerekir.

Evliya Çelebi, yapının I. Selim Han'ın annesi tarafından 920/1514 yılında yaptırıldığını; aydınlık bir cami olarak tanımladığı yapının kubbesinin tek parça olduğunu, her gece içinde kandiller yandığını; duvarlarının bir sırasının cilalı, bir sırasının beyaz ve parlatılmış taşlardan yapıldığını yazmaktadır.⁷

² BOA., ŞD., 291/4, 28 Rebî'ül-âhir 1300/8 Mart 1883; BOA., ŞD., 314/13, 5 Rebî'ül-evvel 1304/1 Aralık 1886.

³ BOA., İ.DH. 1012/79917, 25 Rebî'ül-evvel 1304/22 Aralık 1886.

⁴ Gülbahar Sultan'ın hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur ve adına dair bilgi karmaşası vardır. Bakz. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi: Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Ankara 2000, s. 31-35; Yüksel, a.g.e, s. 449. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Gülbahar Sultan vakfına ait muhasebe defterinde, "Yavuz Sultan Selim'in validesi Ayşe Gülbahar Sultan'ın Trabzon'da vaki ve Hatuniye demekle maruf vakfı" ibaresi bulunmaktadır. Bakz. BOA., TS.MA.d, No: 1763.

⁵ Mahmud Ak, "Aşık Mehmed'e Göre Memleketi Trabzon ve Havalisi", *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul 1997, s. 181-206.

⁶ Aşık Mehmed'in babası Ömer Efendi'nin burada muallimlik yapmış olması ve yazarın Trabzonlu olması verilen bilgilerin doğruluğu açısından önem arz etmektedir. Bakz: Ak, a.g.m., s. 181, 188-189.

⁷ Yücel Dağlı, S. Ali Kahraman (Hazl.), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2.cilt, 1. kitap, İstanbul 2008, s. 105. Evliya Çelebi'nin verdiği inşa tarihi de Aşık Mehmed'in verdiği tarihle aynıdır. Ancak bani olarak Gülbahar Hatun'u göstermektedir ki bu tarihte Gülbahar Hatun hayatta değildir.

Trabzon'u ziyaret eden yabancı seyyahların yazılarına da konu olan Hatuniye Külliyesi hakkında, 1817-1819 yılları arasında burayı ziyaret eden P. Minas'ın notlarında da kapsamlı bilgiler bulunmaktadır. "...Bir tepenin üzerinde surla çevrili olarak yapılmış olan imaretin iki kapısı vardır. Muhteşem kubbeli ve aydın cami orta yerdedir. Cami kapısı kuzey tarafta mermer döşeli güzel bir avluya açılır. Cami kitabesinde Hicrî 952 (1545) tarihi vardır ki bu tamir edildiği sene olsa gerek. İmaretin önünde şadırvanı ve etrafında talebelere mahsus hücreleri ile geniş bir meydan, güney tarafında mezarlık, doğu tarafında türbe vardır. Yavuz Sultan Selim'in validesinin bu türbede bulunan mezarının üzerindeki kitabede Hicrî 911(1505) tarihini okuduk. Cami, müteveffa sultanın adına Hatuniye Camii adını taşır. Vaktiyle burada mevcut mutfak ve fırından fakirlere ve medrese talebelerine günde iki defa yemek çıkardı. Fakat şimdi yoktur..."⁸ Minas'ın yazdıkları, XIX.yüzyılın başında külliyenin durumu hakkında bilgi vermektedir. Bu tarihte, imaretin bir çevre duvarı içinde olduğu anlaşılmaktadır. Ortada bulunan caminin mermer döşeli bir avluya baktığı, şadırvanı ve medresesinin olduğu; güneyinde küçük bir hazirenin bulunduğu Minas'ın tanımlamalarında geçmektedir. Camide, tamire ait olması gereken bir kitabenin varlığından bahsedilmektedir ki bugün böyle bir kitabe mevcut değildir.

Gülbahar Hatun'un Trabzon'da inşa ettirdiği bu eserler için birçok vakfının bulunduğu bilinmektedir. Tanzimat'a kadar İstanbul'dan gönderilen memurlar tarafından tahsil edilen bu vakıfların gelirleri Tanzimat'tan sonra çok fazla arttığı için devlet bütçesine katılarak vakıftaki görevlilerin maaşları merkezden ödenmeye başlanmıştır.⁹

Gülbahar Hatun/Hatuniye Camii

Külliyenin en önemli yapısı olan caminin inşa kitabesi yoktur. Caminin kuzey yönündeki cümle kapısı üzerinde, Hicrî 1301 (1883-84) tarihini veren bir kitabe bulunmaktadır. Tevbe suresi, 18. ayetten alındığı bilinen kitabeyi, kitabe metninin sonunda "Esad" olarak verilmiş olan, Trabzonlu hattat Mehmed/Mahmud Esad Efendi yazmıştır. Kitabenin metni şöyledir: "*Kállallâhu Te'âlâ: İnnemâ ya'muru mesâcidallâhi men/âmene billahi vel'l-yevmi'l-âhir Sadakallâhu'l Azîm/Ketebehu Es'ad 1301*".¹⁰ Cümle kapısı lento taşında da tarih bulunmayan, "*Nasrun minallâhi ve fethun karîb ve beşşiri'l-mü'minin/ve ehaznâ sîu a'mâlinâ nusallitu men illâ rahimnâ ellezi*" yazılı, iki satırlık celî sülüs bir kitabe bulunmaktadır. Anlam bütünlüğü bulunmadığı anlaşılan bu kitabenin ilk satırının Sâff suresi, 13. ayet olduğu belirtilmiştir.¹¹ Bu kitabenin tamir sırasında, bugünkü yerine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Caminin inşa tarihi olarak 920 (1514) tarihi verilmekle birlikte, bu tarihi belgeleyecek somut bir veri yoktur.

Cami, erken Osmanlı mimarisinde yaygın olarak kullanılan ve ters T, tabhaneli, zaviyeli, yan birimli olarak çeşitli isimlerle adlandırılan plan şemasındadır (Resim 2). Kare bir harim mekanı ile iki yanda yapıya eklenen küçük birer yan mekandan oluşmaktadır. 12x12 metre ölçülerindeki harim mekanı pandandiflerle geçilen kubbeyle örtülüdür. Kubbe dıştan onikigen bir kasmağa oturmaktadır. Kubbe kasmağının dört yönünde birer sivri kemerli pencere düzenlemesi mevcuttur. Giriş iki yanında yer alan yan birimler 4,50x5,45 metre ölçülerinde ve kubbelidir. Kesme taş yapının cümle kapısı kuzey yönde, mihrap aksındadır. Bu cephede, cümle kapısı iki yanında sivri kemer alınlıklı, dikdörtgen açıklıklı birer pencere, mihrabiyeler ve aynı düzende ikinci pencereler yer almaktadır. Güney yönde altta iki sıra, üstte ise üç sıra pencere düzeni bulunmaktadır. Alt sıra pencereleri dikdörtgen açıklıklı, sağır sivri kemer alınlıklıdır. Pencere alınlıkları boş bırakılmış, süslemeye yer verilmemiştir. Daha küçük tutulan üst pencereler ise sivri kemer düzenlemelidir. Doğu-batı cephelerinde, harim duvarına ait altlı üstlü bulunan birer pencere yanında, tabhane birimlerinde de aynı düzen tekrarlanmıştır (Resim 3). Cami toplam 23 pencereden ışık almaktadır ve oldukça aydınlıktır.

⁸ P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul 1969, s. 50-51.

⁹ Şakir Şevket, a.g.e., s. 122.

¹⁰ Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, Cilt 1, Trabzon 2000, s. 86-87. Caminin diğer yazılarını da yazan Mahmut Esad Efendi (1856-1914), aynı tarihlerde onarım gören İskender Paşa Camii'nin yazılarını da yazmıştır. Bakz: Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1970, s. 199.

¹¹ Yüksel, a.g.e., s. 89.

Caminin köşelerindeki tabhane birimleri, kuzey cephenin iki köşesinde bulunan sivri kemer alınlıklı kapı açıklıklarıyla son cemaat yerine bağlanmaktadır. Bu kapılarla pencerelerin üst orta seviyesinde, küçük ölçekli birer pencere simetrik olarak yerleştirilmiştir. Kuzey cephenin ortasında yer alan, silmelerle çevrelenmiş cümle kapısı, derin olmayan sivri kemer düzenlemeli bir niş içine alınmıştır. İki renkli taşla oluşturulmuş basık kemerli giriş açıklığından harim mekanına ulaşılmaktadır (Resim 4). Girişin üstünde, sivri kemer alınlığında, 1301 (1883-84) tarihini veren kitabe bulunmaktadır. Harim mekanından daha yüksek tutulan son cemaat yeri üç yöne açıktır (Resim 5). Altı baklavali sütun başlığının taşıdığı beş birimli son cemaat yerinde birimler kubbeye örtülüdür. Son cemaat yerinin orta biriminde kubbeye geçiş, mukarnas düzenlemelerle sağlanmıştır. Son cemaat yeri kemerlerinde iki renkli taş işçiliği kullanılmıştır. Bu işçilik kapı ve pencere kemerlerinde de tekrarlanmıştır. Caminin son cemaat yeri üç yönde geniş bir saçakla çevrelenmiştir. Yenilendiği anlaşılan bu saçak düzeni eski fotoğraflarda da görülebilmektedir (Resim 6).

Girişin sağında, kuzeybatı köşede yer alan minare sekizgen bir pabuç kısmından oluşmaktadır. Sekizgenin bir köşesi ana kütleyle bağlantılıdır. Tek şerefeli minarenin gövdesi, iki sıra siyah/koyu gri, bir sıra beyaz taşla ele alınmıştır ve çokgen formdadır. Kuzeye açılan minare kapısının basık kemerli girişinde de iki renkli taş işçiliği tekrarlanmıştır.

Sade bir düzenlemeyle ele alınan iç mekandaki süslemeler son dönem onarımlarına aittir (Resim 7). Yan mekanlarda, ana kubbeye geçişlerde, kubbeye ve üst pencere etrafında yer alan kalem işi süslemeler yenilenmiştir. Giriş aksında, güney duvarı ortasında bulunan mermer mihrap üç köşeli ve mukarnas kavsaralıdır. Köşelerde kabaların yer aldığı mihrap rumi bir tepelikle sonlanmaktadır. Mihrap nişinin köşeli alt kısmı dışındaki yüzeyleri, yeşil, kırmızı ve altın yaldızla boyanmış; köşelik, çerçeve ve kenar bordürlerine bitkisel süslemeler yapılmıştır. Sade bir şekilde ele alındığı anlaşılan mermer minberde de son dönem onarımlarında yapıldığı anlaşılan altın yaldızlı süslemeler bulunmaktadır. Yenilenen kalem işi süslemeler son cemaat yeri kubbelerinde ve kapı alınlıklarında da görülmektedir.

Caminin önünde bir şadırvan bulunmaktadır (Resim 5). Arşiv belgelerinde ve eski fotoğraflarda da görülebilen şadırvanın, külliyenin inşa edildiği dönemde de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut şadırvanın mermerden orta abdest havuzunun eski olduğu düşünülmektedir.¹² Kubbeye örtülü olduğu bilinen şadırvanın örtüsü, konik bir külahlı yenilenmiştir.

Gülbahar Hatun Camii ve külliyenin bazı birimlerinde, XIX.yüzyılda birtakım onarımların olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. 1866 yılı sonunda, Hatuniye Camii şadırvanı ile medrese, matbah ve “pek elzem olan mahallerinin” tamiri, yapılan keşfe göre 8115 kuruş olarak hesaplanmış ve tamiratın bir an evvel başlatılması istenmiştir.¹³ “Meclis-i vâlânın mazbata-i merkumesi

Resim 3: Gülbahar Hatun/Hatuniye Camii'nin genel görünümü. (N. Yazıcı 2009).

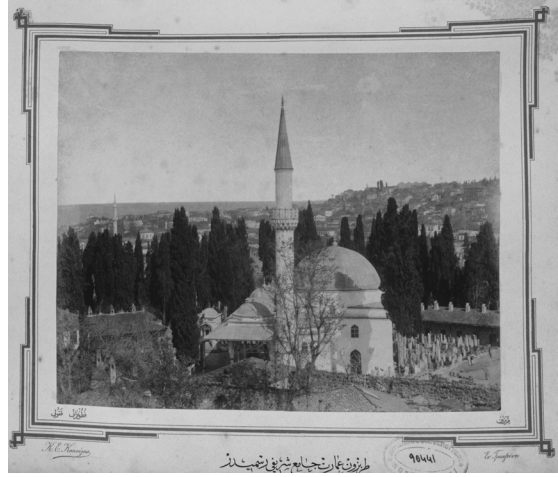
Resim 4: Caminin girişi (N. Yazıcı 2009).

¹² Yüksel, a.g.e., s. 452.

¹³ BOA., İ.MVL., 566/25431, 5 Şaban 1283/13 Aralık 1866.

Resim 5: Gülbahar Hatun/Hatuniye Camii son cemaat yeri ve şadırvanı (N. Yazıcı 2009).

Resim 6: Gülbahar Hatun/Hatuniye Camii (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi. Foto No: 90441.0005).

meâlinde müsteban bulunduğu vechle Trabzon'da mabed-i kadime-i islâmiyeden ve maliye hazinesince idare olunur evkaftan Hatuniye cami-i şerifi şadırvanıyla medrese ve matbah ve mahalli sairenin harab bırakılması layık olmayacağına binaen bunların keşfi olan sekiz bin yüz on beş guruşa te-cavüz etmemek ve mahalli meclisinin taht-ı nezaretinde olmak üzere icrâ-yı tamîr ve termûmiyle...”, tamirat tamamlandıktan sonra, keşf-i sani defterinin gönderilmesi yolunda karar verilmiştir.¹⁴ Maliye hazinesince idare edilen evkaftan olduğu belirtilen bu eserlerin tamirinin şimdiden yapılmamasının, ileride masrafları daha da artıracığı ve “*mabed-i kadime-i islâmiyeden*” olan bu eserlerin harap bırakılmasının doğru olmayacağı belirtilerek hazinece gerekenin yapılması istenmiştir. Caminin “*muhtaç-ı tamir olan şadırvanıyla medrese ve matbah ve mahalli sairenin*” tamiri için 8115 kuruş gerekmektedir.¹⁵ Bu miktar külliye'nin bazı yapılarının bu tarihte küçük boyutlu bir tamir geçirdiğini göstermektedir.

1800'lerin sonunda Gülbahar Hatun Camii, medrese, şadırvan ve mutfak birimlerinin bazı kısımları harap durumdadır. 1883 tarihli bir mazbatada, 27 Zilhicce 1298 (20 Kasım 1881) tarihinde, dahiliye dairesinde görüşülen konu beyan edilmektedir. Burada, “*...Yavuz Sultan Selim Han hazretlerinin Trabzon'da medfûne valide-i muhteremeleri olan Gülbahar Sultan hazretlerinin ihyâ-kerdeleri olan imaret cami-i şerifinin saçaklarıyla kubbesi ve ittisâlindeki medresesinin saçak ve sakıflarıyla şadırvan ve matbahın bazı mahallerinin...*” harap olmak üzere olduğu belirtilmiştir. Tamiri bağlamında keşif ve münakasası sonucunda, 39 bin kuruş masrafla Kiryako uhdesinde karar kılınmıştır. İnşaata başlanması için masrafların karşılanması yolunda yazışmalar yapılmış, bir kısmının Hatuniye vakfından karşılanması kararlaştırılmıştır.¹⁶ Bu belge, 1880'lerin başında Gülbahar Hatun Camii'nin kubbesi ile saçakları, mevcut medresenin saçakları ile mutfak ve şadırvanın bazı yerlerinin tamire muhtaç olduğunu göstermektedir. Bu tamirat Kiryako Kalfa tarafından yapılacaktır.

1 Mart 1883 tarihli belgeye göre, Gülbahar Hatun imaret ve caminin daha önce yapılan yazışmada 39 bin kuruşla tamirine başlandığı sırada, “*...cami-i mezkûr üzerinde bulunan kurşunların çürüyüp harab olduğu görülerek şayed bunların tecdîdi bazı taşlarının tebdîli sonraya bırakılır ise evvelki keşf üzerine sarf edilecek akçe...*” miktarından çok daha fazla masrafa sebep olacağına anlaşıldığı belirtilmiştir. Caminin tekrar yapılan keşfinde, tamir için gerekli olan 39 bin kuruştan başka 130 bin kuruş masrafla yapılacağı anlaşılmış; eski kurşunların satışından karşılanacak 50 bin kuruşun, 130 bin kuruştan düşülmesiyle 80 bin kuruşa mal olacağına dair

¹⁴ BOA., İ.MVL., 566/25431, 2 Ramazan 1283/8 Ocak 1867.

¹⁵ BOA., A.MKT.MHM., 372/91, 13 Ramazan 1283/19 Ocak 1867.

¹⁶ BOA., ŞD., 291/4, 28 Rebi'ü'l-âhir 1300/8 Mart 1883.

Resim 7: Caminin iç mekanı (N. Yazıcı 2009).

Resim 8: Gülbahar Hatun/Hatuniye Türbesi. (N. Yazıcı 2009).

hazırlanan keşif defterinin, Trabzon'dan yazılan 26 Temmuz 1882 tarihli mazbatada bildirilmiş olduğu belirtilmiştir.¹⁷

Bu belgeler, 1880'lerde caminin saçakları ve kubbesinin onarıldığını göstermektedir. Ayrıca caminin avlusunda bulunan şadırvan da tamir edilmiştir.

XIX.yüzyılın ortalarında, Gülbahar Hatun Külliyesi'nde yapılan onarımların bir kısmı da su yolları ile ilgilidir. 1862 tarihli mazbatada, "...merhûme Gülbahar valide sultan evkaf-ı celîlesi hayratından Trabzon'da vakî cami-i şerîf ile medreseye cari olan suyun yolları bozulmuş olmasına mebnî", cami ve medreseye giden su yollarının tamiri yapılmıştır.¹⁸

1886'da, Gülbahar Sultan imaret ve cami-i şerifinin "müşrif-ül harab olan su mecrâsının" keşfi mucebince 36 bin kuruş masrafla tamirine, vilayet idare meclisinin nezaretinde başlanılmıştır. Ancak cami-i şerifin evkafa bağlı bulunmasından dolayı, harcamaların hazineden yapılabilmesi için izin gerekmektedir. İnşaat mevsimi girmek üzere olduğu için bir an evvel izin verilmesi istenmektedir.¹⁹ Aynı yılın sonunda, "Gülbahar Sultan hazretlerinin Trabzon'da kâin âsâr-ı hayriyesinden imaret ve medresesi ile cami-i şerifin kurbundaki şadırvanın su yolları mürûr-i zaman ile bozulub suyu akmamakta ve bundan başka da oralarda çeşme..." olmadığı belirtilmektedir. Civar mahalle ahali tarafından susuzluktan şikayet edilmektedir. Daha önce 36 bin kuruş masrafla tamirine başlandığı belirtilen su yollarının tamiri, idare meclisinin nezaretiyle 49 bin kuruş masrafla yapılacaktır. Bu tarihlerde Hatuniye Evkafı hazine-i celileden idare edilmekte olduğundan tamirat için gerekli paranın karşılanması istenmiştir. Burada daha önce iki defa daha yapılmış olan tamirattan da bahsedilmekte ve önceki bu iki tamir masrafının da hazine-i celileden karşılandığı belirtilmektedir.²⁰ O civarda başka çeşme olmadığından dolayı su sıkıntısı çekilmektedir. Bundan dolayı, belirlenmiş olan masrafla su yollarının tamiri yapılacaktır. Bütün bu bilgiler XIX. yüzyılda külliye birtakım onarımların yapıldığını belgelemektedir.

Camide XX.yüzyılın başında da birtakım onarımlar yapılmıştır. Caminin son cemaat yeri kubbelelerinin içleri 1905 yılında yapılan onarım sırasında kalem işleriyle bezenmiştir.²¹

¹⁷ BOA., ŞD., 295/55, 21 Rebi'ül-âhir 1300/1 Mart 1883.

¹⁸ BOA., MVL., 623/58, 14 Şaban 1278/14 Şubat 1862.

¹⁹ BOA., DH.MKT., 1376/89, 10 Safer 1304/8 Kasım 1886.

²⁰ BOA., ŞD., 314/13, 5 Rebi'ül-evvel 1304/1 Aralık 1886; BOA., İ.DH. 1012/79917, 25 Rebi'ül-evvel 1304/22 Aralık 1886.

²¹ Erdem Yücel, *Trabzon*, İstanbul 1988, s. 52.

Gülbahar Hatun/Hatuniye Türbesi

Gülbahar Hatun Camii'nin doğusunda bulunan türbenin, Yavuz Sultan Selim tarafından annesi Gülbahar Hatun için yaptırıldığı kaynaklarda geçmektedir (Resim 8).²² Türbenin kapısı üstünde, Hicrî 911 (1505) tarihini veren mermer inşa kitabesi bulunmaktadır. Üç beyitten oluşan manzum farsça kitabe sülüs yazı ile yazılmıştır. Kitabenin metni: “Çün zi-dünyâ sû-yı ukbâ kerd rû Bânû-yı Rûm/Şüd mukarrer taht-ı huld u mülket-i dâim ber-u/Himmetiş ez-devlet-i fânî-yi dünyâ ruh çu tâft/Rû-nihâd ez-rây-ı âlî devlet-i dâim ber-u/Rahmet-i dâim ber-u nâzil çu şüd ez-feyz-i Hak/,Geşt târîh-i vefâteş rahmet-i dâim ber-u/Allah el-Bâkî/Allah el-Bâkî”.²³ Türbenin kitabesinde, ebced hesabıyla 911 tarihi olmakla birlikte isim verilmemiştir.

Sekizgen planlı, düzgün kesme taştan yapılmış olan türbe, sekizgen kasnağa oturan bir kubbeyle örtülüdür. Sekizgenin kuzey köşesi kapı olarak düzenlenmiş; diğer köşelere ise, bir köşesi hariç tutularak, dikdörtgen açıklıklı pencereler yerleştirilmiştir. Kapı ve pencerelerin alınlıkları sivri kör kemerlidir ve kemerler iki renkli taş işçiliğiyle ele alınmıştır. Sekizgenin köşelerine, pencere üst seviyesinde, bitkisel ve geometrik düzende, Selçuklu süslemelerini hatırlatan panolar yerleştirilmiştir. Ayrıca cephelerde birtakım yazılı panolar mevcuttur. Türbenin kuzeybatı cephesindeki dikdörtgen bir panoda sülüs karakterde “besmele” yazılıdır. Kuzeydoğu cephede, sülüs yazıyla, “Accilû bi's-salâti kable'l-fevt”, yani “Vakti geçmeden namazı edâ etmekte acele ediniz” anlamındaki hadis; kuzeybatı yönde yuvarlak bir madalyon içinde, iki defa tekrarlanarak, İsrâ suresinin 84. ayeti, “Kul küllün ya'melu alâ şâkiletihi” yazılıdır.²⁴

Türbenin iç mekanında, yenilenmiş kalem işi süslemeler yer almaktadır. Mekanda alışla gelen düzende, ayrı bir mihrap nişi yoktur. Eski fotoğraflarda, türbe girişinde bir sundurmanın bulunduğu görülmektedir (Resim 9). Sonradan eklendiği anlaşılan bu sundurma onarımlarda kaldırılmıştır. Türbede, bugün tek sanduka bulunmaktadır. Ancak araştırmacılar, 1934'te türbede iki sandukanın daha olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sandukalardan birinin 1499'da ölen Şehzade Salih'e, diğerinin de 1503 yılında ölen Kamer Sultan'a ait olduğu ifade edilmiştir.²⁵

XIX.yüzyılın sonunda, türbede birtakım onarımların olduğu anlaşılmaktadır. 1892'de, türbenin tefrişi ve tamiri gündeme gelmiştir. I.Sultan Selim Han'ın validesi “Gülbahar Sultan hazretlerinin Trabzon'da ihyâ-kerdeleri olub Hatuniye cami-i şerifi kurbunda kâin türbelerinin harab olan mahallerinin tamir...” ve tecdidi, 26 Mayıs 1308 (7 Haziran 1892) tarihli yazıyla bildirilmiş; türbenin harap olan ve tamiri gerekli görülen yerleri; tefrişi ve sanduka üzerine konulacak puşide ile sandukanın baş tarafına konulacak rahlenin imali için gerekli olan otuz dört bin yetmiş iki buçuk kuruşun nasıl karşılanacağı belirlenmiştir.²⁶ 1910'da, türbenin tamiri ve tefrişi tekrar gündemdedir. Masrafların nasıl karşılanacağına dair yazışmalar yapılmıştır.²⁷

Külliyenin Günümüze Ulaşmayan Yapıları

Külliyenin günümüze ulaşmayan yapıları hakkında yazılı kaynaklardan ve belgelerden bilgi edinmek mümkündür. Evliya Çelebi, caminin batı tarafında bulunduğunu belirttiği mektep için kargir, kubbeli bir yapı tanımlaması yapmıştır.²⁸ Yerine 1887 yılında tek odalı bir mahalle mektebi; 1890'da da Hatuniye İbtidai Mektebi'nin yapıldığı; bu binanın da 1993 yılında yıktırıldığı bilinmektedir.²⁹

Külliyenin bir parçası olarak inşa edilmiş olan medrese de günümüze ulaşmamıştır. Caminin önündeki avlunun kuzey yönünde, bir kısmı batı yönünde bulunduğu ve yüksek hücreli olduğu belirtilen medrese dönemin kaynaklarında tanımlanmaktadır.³⁰ Evliya Çelebi de medresenin

²² Yüksel, a.g.e., 1, s. 92.

²³ Yüksel, a.g.e., 1, s. 93.

²⁴ Yüksel, a.g.e., s. 93.

²⁵ Goloğlu, a.g.e., s. 25-26.

²⁶ BOA., İ.M.L., 2/1310-R-22, 19 Rebî'ü'l-âhir 1310/8 Kasım 1892.

²⁷ BOA., MV., 136/92, 29 Muharrem 1328/10 Şubat 1910.

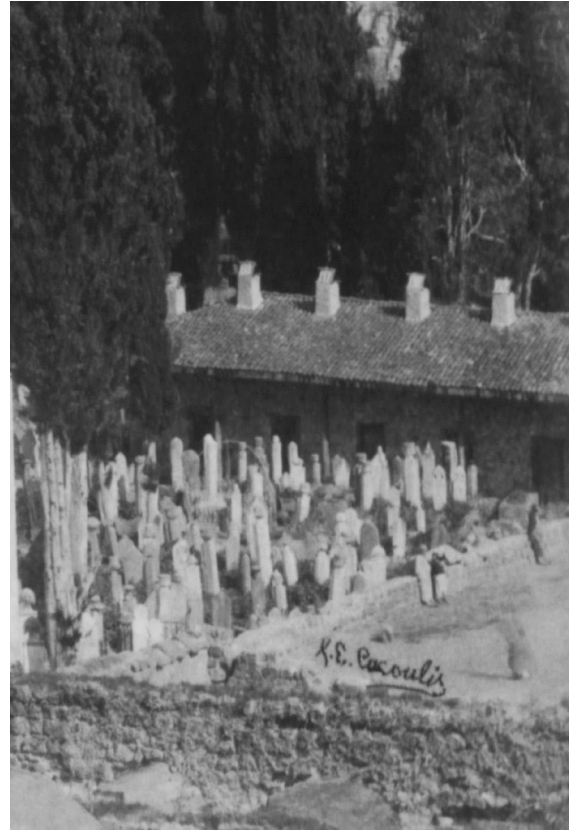
²⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 107. Aşık Mehmed de mektebin caminin batı yönünde bulunduğunu; yetim ve fakir çocuklara Kuran öğretilen bu okulda babasının da yirmi beş yılı aşkın süredir Kuran öğrettiğini yazmıştır. Bkz: Ak, a.g.m., s. 189.

²⁹ Hüseyin Albayrak, “Tarihe Karşın Gülbahar Hatun İlkokulu”, *Trabzon*, Sayı: 7, Aralık 1993, s. 28-32.

³⁰ Ak, a.g.m., s. 188.

Resim 9: Gülbahar Hatun/Hatuniye Türbesi (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi. Foto No: 90441.0006).

Resim 10: Gülbahar Hatun Camii'nin haziresi ve imareti. (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi. Foto No: 90441.0005).

camii avlusunun dört tarafında yüksekçe odalardan oluştuğunu belirtir.³¹

Medresenin camii avlusunun etrafında yer aldığı, yani camii ile medresenin aynı avluyu paylaştığı anlaşılmaktadır. Yıldız Albümleri'nde bulunan XIX.yüzyılın sonuna ait, "İmaret Camii-i Şerifi" olarak kayıtlı fotoğrafta, caminin batı yönünde görülebilen yapının medresenin bir parçası olması muhtemeldir (Resim 6). 1862 yılında, medresenin faal olduğu bilinmektedir. Gülbahar Sultan hazretlerinin Trabzon'da kain Hatuniye camii-i şerifinin medresesiyle dersane ve kütüphanesinde mevcut olan talebenin ihtiyaçları için tahsis edilen aşçı, kilercinin maaşları konusunda yazışma yapılmıştır.³² Medrese 1883 yılında kapsamlı bir onarım geçirmiştir.³³ Zamanla harap hale gelmiş olan medrese 1912-13 yıllarında da onarılmıştır. 1920'li yıllarda enkaz halinde olduğu belirtilen medresenin 1937'de sadece dokuz odasının duvar ve örtüleri kalmıştır.³⁴ Medresenin kalıntıları daha sonra ortadan kaldırılmıştır.

Kaynaklardan, külliyenin bir parçası olarak inşa edildiği bilinen imaret de günümüze ulaşmamıştır. Aşık Mehmed, caminin kible tarafında bir matbah, fırın, misafirlerin hayvanları için ahır ve mutfak zahirelerini koymak için mahzen, kiler bulunduğunu yazmaktadır.³⁵ Evliya Çelebi hakkında kapsamlı bilgi verdiği yapıyı, caminin bitişiğinde/yakınında, Trabzon'da benzeri olmayan bir imaret olarak tanımlamakta; caminin kible tarafında mutfak, yemek yeme yeri bulunduğunu; ayrıca büyük bir kileri bulunduğunu belirtmektedir.³⁶

³¹ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 107.

³² BOA., İ.MVL., 460/20718, 19 Receb 1278/20 Ocak 1862.

³³ Yücel, a.g.e., s. 61.

³⁴ Albayrak, a.g.e., s. 66-67.

³⁵ Ak, a.g.m., s. 188.

³⁶ Evliya Çelebi, s. 109.

Yıldız Albümleri'nde bulunan XIX.yüzyılın sonuna ait, "İmaret Camii-i Şerifi" olarak kayıtlı fotoğrafta, caminin güney yönündeki hazire ile yine bu yöndeki kiremit çatılı, bacaları görülebilen bir yapı dikkati çekmektedir. Bu yapının imaret olması muhtemeldir (Resim 10). İmaret binası 1939 yılında yıktırılmıştır.³⁷

Evliya Çelebi, külliye'nin içinde tecvid okutulan bir darül-kuradan da bahsetmektedir.³⁸

Caminin çevresinde bulunan imaret mezarlığı da ortadan kaldırılmıştır (Resim 6).

Kaynaklarda İmaret Hamamı olarak geçen ve Hatuniye Camii yakınında bulunduğu belirtilen hamamın da külliyeyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Yakın zamana kadar hizmet veren hamam, 1976 yılında yeni bir bina yapılması düşüncesiyle yıktırılmıştır. Külliye'nin kuzeydoğu tarafında bulunan, doğu-batı doğrultuda dikdörtgen planlı, sıcaklık kısmı dokuz kubbeyle örtülü olan hamamın Hicrî 905-907 (1499-1502) yılları arasında yapıldığı belirtilmiştir.³⁹

Sonuç olarak, Osmanlı mimarlığının Trabzon'daki önemli eserlerinden biri olan Gülbahar Hatun/Hatuniye Külliyesi'nin banisi ve inşa tarihi konusundaki bilgiler kesin değildir. Türbe üzerinde tarih kitabesi bulunmakla birlikte günümüze ulaşan camide inşa kitabesi yoktur ve mevcut iki yapıda da banisine dair bir ifade bulunmamaktadır. Kaynakların aktardığı bilgiler, külliye'yi Yavuz Sultan Selim'in annesi adına yaptırdığı yönündedir. Ancak, arşiv kayıtları, külliye'nin Yavuz Sultan Selim'in annesi Ayşe Gülbahar Hatun tarafından yaptırıldığını yazmaktadır. Külliye'nin bütün yapılarının XIX.yüzyılda mevcut olduğu ve buralarda birtakım onarımların yapıldığı, arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Külliye'den günümüze ulaşan cami ve türbedir. Cami ibadete açıktır.

Kaynaklar

Acun, Hakkı, "Trabzon İl ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar", *Trabzon*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 103-128.

Ak, Mahmud, "Âşık Mehmed'e Göre Memleketi Trabzon ve Havalisi", *Bir Tutkudur Trabzon*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 181-206.

Albayrak, Hüseyin, "Tarihe Karışan Gülbahar Hatun İlkokulu", *Trabzon*, Sayı: 7, Aralık 1993, s. 28-32.

Albayrak, Hüseyin, *Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi*, Ankara 1998.

Ballance, Salina, "Early Turkish Buildings in Trabzon", *Belleten*, XXIX, No: 113, 1965.

Ballance, Salina, "Trabzon'da Erken Devir Türk Yapıları", *Bir Tutkudur Trabzon*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 253-257.

Baltacı, Cahit, *XV-XVI.Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, M.Ü., İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.

Bişşkyan, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası : 1817-1819*, trc. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

Dağlı, Yücel, S. Ali Kahraman (Hazl.), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2.cilt, 1. kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

Goloğlu, Mahmut, *Trabzon Tarihi: Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Ankara 2000.

Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, (Hazl. İsmail Hacifettahoğlu), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2001.

Yücel, Erdem, *Trabzon*, İstanbul 1988.

Yüksel, İ. Aydın, *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2006.

Yüksel, Murat, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*, Cilt 1, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2000.

³⁷ Albayrak, a.g.e., s. 68.

³⁸ Evliya Çelebi, s. 107-108.

³⁹ Bu bilgiler Haşim Karpuz tarafından tespit edilmiştir. Bkz: Albayrak, a.g.e., s. 69. İmaret Hamamı'nın külliyeyle bağlantılı olduğu kabul edilirse ve hamam için verilen tarihler doğruysa, diğer veriler de göz önünde bulundurulduğu takdirde külliye'nin de bu tarihlerde inşa edildiğini kabul etmek gerekir.

Belgeler

- BOA., A.MKT.MHM., 372/91, 13 Ramazan 1283/19 Ocak 1867.
 BOA., DH.MKT., 1376/89, 10 Safer 1304/8 Kasım 1886.
 BOA., İ.DH. 1012/79917, 25 Rebî'ü'l-evvel 1304/22 Aralık 1886.
 BOA., İ.ML., 2/1310-R-22, 19 Rebî'ü'l-âhir 1310/8 Kasım 1892.
 BOA., İ.MVL., 566/25431, 5 Şaban 1283/13 Aralık 1866.
 BOA., İ.MVL., 566/25431, 2 Ramazan 1283/8 Ocak 1867.
 BOA., İ.MVL., 460/20718, 19 Receb 1278/20 Ocak 1862.
 BOA., MV., 136/92, 29 Muharrem 1328/10 Şubat 1910.
 BOA., MVL., 623/58, 14 Şaban 1278/14 Şubat 1862.
 BOA., ŞD., 295/55, 21 Rebî'ü'l-âhir 1300/1 Mart 1883.
 BOA., ŞD., 291/4, 28 Rebî'ü'l-âhir 1300/8 Mart 1883.
 BOA., ŞD., 314/13, 5 Rebî'ü'l-evvel 1304/1 Aralık 1886.
 BOA., TS.MA.d, No: 1763.

Belgeler

A.MKT.MHM.	Bâb-ı Âli Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH.MKT.	Dahiliye Mektubi Kalemi
İ.DH.	İradeler Dahiliye
İ.ML.	İradeler Maliye
İ.MVL.	İrade Meclis-i Vâlâ
MVL.	Meclis-i Vâlâ
MV.	Meclis-i Vükela
ŞD.	Şûra-yı Devlet
TS.MA.d.	Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri

Yazma Eserler Kütüphanelerinde Yanlışlıkla İdris-i Bitlisî'nin Adına Kayıtlı Bulunan Eserler ve Bunların Mahiyeti

Yrd. Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM*

Özet

İdris-i Bitlisî'nin eserleri üzerine yapılmış olan bazı çalışmalarda, onun eserlerinden bazıları babası, Hüsameddin Ali ve Oğlu Ebülfazl Mehmed Efendi'nin eserleriyle karıştırılmıştır. Bu durum, İdris'in eserleri üzerine şimdiye kadar sağlıklı bir çalışmanın gerçekleştirilememiş olmasından kaynaklanmaktadır. *Osmanlı Müellifleri*'nde İdris'in eseri olarak zikredilen bazı eserlerin, babası Hüsameddin'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Kütüphanelerin veri tabanında, İdris'in adına kayıtlı bulunan bazı eserler için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Bu çalışmada, kütüphanelerde, Süleymaniye Kütüphanesi'nin muhtelif bölümlerinde yanlışlıkla İdris'in eseri olarak kayıtlı bulunan, *Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Sûfî*, *Şerh-i Hutbeti'l-beyân*, *Tercüme-i Ahlâk-i Muhsinî*, *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Âhbâr* adlı eserler ile bunların birincisinin Hüsameddin Ali'nin telifi olan Kitâbu'n-nusûs ile aynı eser olduğu hakkında bilgiler verilmiştir. Bu arada, Hüsameddin Ali el-Bitlisî'nin eseri olan *Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Sûfî ile Ebülfazl Mehmed Efendi'nin Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Âhbâr*'ın şimdiye kadar herhangi bir nüshasına rastlanılmamış olduğunu da belirtmek isteriz.

Anahtar Kelimeler: İdris-i Bitlisî, Hüsameddin-i Bitlisî, Ebülfazl Mehmed Efendi, *Cerîde-i Âsâr* ve *Harîde-i Âhbâr*

On Writings that have been Mistakenly Registered under the name of Idris-i Bitlisi in Handwritten Works Libraries

Abstract

In some works done over Idris-i Bitlisi's writings, have been mixed with writings of his father Husameddin Ali and his son Ebulfazl Mehmet Efendi. This situation has been a result of lack of a healthy elaboration regarding the writings of Idrisi so far. It is understood that some of the writings that have been mentioned as Idris's are that of father Husameddin. Also, the same can be said for some writings that is registered under Idris's name in some libraries. In this paper, some information has been presented on *Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Sûfî*, *Şerh-i Hutbeti'l-beyân*, *Tercüme-i Ahlâk-i Muhsinî*; *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Âhbâr* that has been mistakenly registered under Idris's name in Suleymaniye Kutuphanesi and that from these writings *Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Sûfî* has been the same with the work of Husameddin Ali's Kitabu'n-nusus. In addition, it must also be mentioned that any copies of *Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Sûfî* which is a writing of Ali el-Bitlisi and *Ceride-i Asar and Haride-i Ahbar* written by Ebulfazl Mehmed Efendi have not been discovered so far.

Key Words: İdris-i Bitlisî, Hüsameddin-i Bitlisî, Ebülfazl Mehmed Efendi, *Cerîde-i Âsâr* ve *Harîde-i Âhbâr*

* Bozok Üniversitesi. aqcali@hotmail.com

Yazma Eserler Kütüphanelerinde Yanlılıkla İdris-i Bitlisî'nin Adına Kayıtlı Bulunan Eserler ve Bunların Mahiyeti

Çok yönlü Osmanlı bilim ve devlet adamlarından çok yönlü bir (zat) olan İdris-i Bitlisî tarih, zooloji, tıp; dinî alanlardan fıkıh, kalam, tefsir ve tasavvuf üzerine pek çok telif, şerh ve haşiye eserler vermiştir. İlk sekiz Osmanlı padişahı ve dönemlerini konu edinen tarih alanında telif ettiği *Heşt Behişt* adlı eseriyle şöhret bulmuştur. Bununla birlikte İdris-i Bitlisî'nin günümüze ulaşan eserleri incelendiğinde, onun dinî alanda daha fazla tebarüz ettiği anlaşılır. Teliflerinin büyük bir kısmını şerh ve haşiye eserleri teşkil etmektedir. İdris-i Bitlisî ve eserleri üzerine bugüne kadar yapılmış çalışmalar şüphesiz az ve yetersizdir. Kâtip Çelebi, Mehmed Süreyya ve Bursalı Mehmed Tahir'in nakillerinden, İdris'in bazı eserleri hakkında bilgi ediniyorsak da zikredilen eserlerin bir kısmının herhangi bir nüshası bugüne kadar tespit edilememiştir. Esasında Bursalı Mehmed Tahir'in bu konuda aktardıkları bilgilerin pek de sağlıklı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira İdris-i Bitlisî'nin eserleri arasında zikrettiği bazı teliflerin İdris'e ait olmadığı, babası Şeyh Hüsameddin Ali Bitlisî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Buna bir örnek olarak *Osmanlı Müellifleri*'nde İdris'in telifi olarak zikredilen *Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Süfî* gösterilebilir.

Yazma eser kütüphanelerinde İdris-i Bitlisî'nin adına kayıtlı bulunan birkaç eser de İdris'in değil, babası Hüsameddin veya oğlu Ebülfazl Mehmed Efendi'ye aittir. Bu arada, bir eserin birden fazla adla kayıtlı bulunduğu da anlaşılmaktadır. Mesela *Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Süfî* adlı eserin Kitabı'n-nusûs adıyla da kataloglara girdiği görülmektedir. Aynı eserin farklı nüshaları olduğu anlaşılan bu eserin, birinci adıyla varlığı Bursalı Mehmed Tahir'in nakillerinden İdris'e ait bir eser olarak biliniyordu¹. Ancak, *Heşt Behişt*'in VII. Ketîbesi üzerine yapmış olduğumuz doktora çalışmalarımız² sırasında ve sonrasında *Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Süfî*'nin iki nüshasına; eserin İdris'e değil de babası Hüsameddin Ali'ye aia ve müstensihinin İdris olduğu bilgilerine ulaştık. Aynı mahiyet ve muhteva ile *Kitabu'n-nusûs* da İdris'in babası Hüsameddin Ali'ye ait bir eserdir. Her iki eser farklı adlarla anılsa da eserlerin içeriği aynıdır. Çok cüzi ifade farklılıklarından, İdris'in *Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Süfî*'yi istinsah ederken bazı tasarruflarda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kenzü'l-hafî fî Makâmât-ı Süfî

Bursalı Mehmed Tahir, İdris'in eserlerini zikrederken bu eseri de onun telif ettiğiinden bahseder. Ancak yaptığımız çalışmalar neticesinde, Kâtip Çelebi'nin bildirdiği gibi bu eserin İdris'in babası Şeyh Hüsameddin'e ait olduğunu, İdris-i Bitlisî tarafından 880/1475 yılında istinsah edildiğini tespit ettik. Eser, nestalik yazıyla yazılmış ve Arapça'dır. Bir mukaddime, sekiz bâb ve hatmeden oluşan eser, zât-ı İlâhî'nin zuhuru, marifet makamının beyanı, ilim mertebesinin ve hak mezheplerin zikri, fenâ ve beka hakikatlerinin beyanı gibi konuları içerir. Ankara Millî Kütüphane'de, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyon'unda ÜR 201/3 numarada kayıtlıdır. Eser, bir mecmuada kayıtlı olup mecmuanın ilk varlığında, muhtemelen İdris'in kendi el yazısıyla, Nakşibendî silsilesinin bir çizelgesi verilmiştir. Mecmuanın birinci eseri 2a ila 49b varakları arasında yer almaktadır³. Ancak birinci varlığının yarısı yırtılmış olduğundan, bu eserin adı ve yazarını tesbit edemedik. Eserin yazımının İdris'inkine benzer bir tarafı da yoktur. Eserin içeriği tamamıyla Arapça olup tarikatlar ve tasavvufa ilgilidir. Eserde Ferağ ve müstensih kaydı ve tarihi de bulunmamaktadır.

50a ile 51b varakları arasında, Şeyh Ebû-Sa'id b. Ebü'l-hayr'ın⁴, Şeyh Ebû Ali bin Abdullah

¹ Mehmed Tahir; *Osmanlı Müellifleri*, C. III., Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1342, s. 7.

² M. İbrahim YILDIRIM; *İdris-i Bitlisî'nin Heşt Behişt'ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniv., Sosyal Bilimler Enst., İstanbul, 2010.

³ Burada mecmuanın Arapça varak numaraları baz alınmıştır.

⁴ Türkistan'da yetişen büyük velilerden. İsmi Ahmed lakabı Fazlullah'dır. Babasının ismi Ebü'l-Hayr Muhammed'dir. Ebû Sa'id adı ile meşhûr oldu. Ebu'l-Hasan Harkani ile bağı vardır. Babası verâ sâhibi dindar bir zât idi. 967 (H.357) senesinde Horasan bölgesinde Serahs ile Ebyverd arasında yer alan Meyhene (Mihene) şehrinde doğdu. 1049 (H.440) senesinde aynı yerde vefât etti. Bkz. *DİA*, X, s. 220.

İbn-i Sinâ'nın küfür meselesi ile ilgili bir risâlesine yer verilmiştir. İdris'in el yazısı olma ihtimali yüksektir.

Mecmuanın 52a varağında, sadece “*Hazâ kitâbu mevsûm bi'l-Kenzi'l-hafî fî makamâti's-sûfî*” ibaresi yer almaktadır. Mecmuanın 52a ile 82b varaklarını bu eser kapsamaktadır. Eserin başladığı ilk varakta müellifin ismi Hüsameddin el-Bidlisî olarak zikredildiyse de temme kaydında kitabın, müellifin oğlu İdris tarafından 880/1475 yılında tamamlandığı, istinsah edildiği belirtilmiştir⁵.

Eserin bir diğer nüshâsı ise Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyon'unda, 15 Hk 743/2 numarada kayıtlıdır. Talik hattıyla yazılmış olan eserin, istinsah mı yoksa Hüsameddin Ali bin Abdullah'ın kendi el yazısı mı olduğunu belirleyemedik. Eser, yine bir mecmuanın 71b-117b varakları arasında yer almaktadır. Bu eserin herhangi bir nüshasına şimdiye kadar ulaşılammıştır.

Kitâbu'n-Nusûs

Eser, Şerhu'l-fusûs adıyla Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü, nr. 1437'de kayıtlıdır. Bu eser de kütüphanede yanlışlıkla İdris'in eseri olarak görülmektedir. İlk varacağının sağ, üst köşesinde (فى التصوف) ibaresi, biraz altında, ortada ise (لحسام الدين البدليسي كتاب النصوص) ibaresi yer almaktadır. Bir sonraki varakta ise yine (الكامل حسام الدين البدليسي تأليف العالم الفاضل) şeklinde eserin müellifi belirtilmiştir. 89a varağında sadece tamamlandığı yıl bilgisini içeren ferağ kaydı yer alır. Buna göre eser, 888/1483-84 senesinde tamamlanmıştır.

Eserin ana metninin başladığı yerden sonuna kadar herhangi bir yerde müellifin ismi geçmez. Ayrıca, ilk 40 varağında, sonradan ilave edildiği anlaşılan sayfa içi ve sayfa kenarlarında bolca metin vardır. Bu eser ile az yukarıda zikredilen Kenzü'l-hafî fi makamâti's-sûfî adı verilen eserin içeriği aynıdır. Muhteva ve konu başlıkları bakımından Mahmud Şebüsterî'nin Farsça telifi olan Hakku'l-yakîn ile benzerlik arz eder. Ancak eserin herhangi bir yerinde *Hakku'l-yakîn*'e atıfta bulunulduğu tespit edilememiştir. Bursalı Mehmed Tahir, bu eseri (*Kenzü'l-hafî* adıyla) İdris-i Bitlisî'nin telifleri arasında gösterir. Diğer bazı araştırmacılar da, bu eseri İdris'in telifleri arasında gösterir ve eserin herhangi bir nüshasına ulaşılmadığını zikrederler⁶. Eserin içeriğinden, Kenzi'l-hafî adlı eserle ilgili bilgi verirken bahsedilmiş olduğundan tekrarına lüzum görmedik. Bu eser üzerine Yüksek Lisans tezi hazırlanmıştır⁷.

Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 2227'de *Umûmî İslâm Tarihi* adıyla İdris-i Bitlisî'nin telifleri arasında gösterilmiştir. Ancak bu eser, İdris'in değil, onun oğlu Ebülfazl Mehmed Efendi'ye ait *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr* adlı umumi İslam tarihidir⁸. Türkçe olan yazma her biri 25 satırı havi 170 varaktan oluşur. Varak 2a'da:

ترجمه قصص الانبياء و تهذيب اسماء الصحابة النجباء من بدو خلقته الادم عليه السلام الا اختتام حالات
بالرسالة القدسية و ذكر الصحابه و خلفاء الراشدين و بعض التابعين و الخلافة الا بنى اميه و بنى العباس و بعد
انقضاء هم الا هجوم اولاد جنكيز خان و هلاكو و حكام مصر و هم فاطميون و بنى ايوب و ممالك الجراكسه آخرهم
قاتصو الغورى المقتل فى مرج دابق و عزيمت سلطان سليم خان الى فتح مصر و انهزام الجراكسه و صلب
طومارن باى الجراكسى حاكم مصر

⁵ Hüsameddin Ali b. Abdullah Bitlisî, *Kenzü'l-hafî fi makamâti's-sûfî*, Ankara Millî Kütüphanesi, Nevşehir-Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, ÜR 201/3 vrk. 82b.

⁶ Orhan Başaran, *İdris-i Bitlisî'nin Heşt Bihişt'inin Hâtimesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv., Sos. Bil. Enst., Erzurum 2000, s. 31., Vural Genç; İdris-i Bitlisî, Heşt Bihişt, Orhan Gâzi Dönemi, yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniv., Sos. Bil. Enst., İstanbul, 2007, s. XXVIII.

⁷ M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU, Hüsameddin Bitlisî'nin “Kitabu'n-nusus” İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili, yayınlanmamış y. Lisans tezi, Erciyes Üniv., Sos. Bil. Enst., Kayseri, 1998.

⁸ Franz Babinger, Ebülfazl Mehmed Efendi'nin yaradılıştan başlayan 12 bölümden oluşan bir tarih eserinin olabileceğine, ancak böyle bir yazmanın tespit edilemediğine işaret etmektedir. Bkz. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev.: Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000, s. 107.

şeklinde eserin muhtevası hakkında bilgiler yer almaktadır. Varak 3a'nın üst tarafında (جريدة آثار و خبره اخبار) şeklinde eserin adı zikredilmektedir. Aynı varagın sol tarafında, (ترجمه تاريخ منلا ادریس در او چونجی ورقه به وارنجه مصنفی اولان ابوالفضلک خط شریفی ادریس) notu yer alır. İdris-i Bitlisî'ye ait olan, yaradılıştan başlayan bir tarih eserinin varlığından bugün için söz etmek mümkün değildir.

Eserin ana metni, varak 3b'den itibaren başlar. Varak 4b'de müellifin adı (احقر الوری ابوالفضل محمد بن ادریس) şeklinde zikredilir. Aynı varakta, eserin adı, müellif tarafından (جريدة آثار و خبره اخبار) şeklinde zikredilmiştir. Varak 5a'da eserin bâbları ve fasıllarından ve bu fasıllarda bahsedilenlere değinilir. Eser on iki bab üzere tertip edilmiş ve her bâb da birkaç fasıla ayrılmıştır.

1. Bâb: Dört fasıldan oluşur; nûr-i Muhammed'in menşei ve hazret-i Âdem aleyhisselamın yaradılışı; hilkatın hikmeti, yer ve göğün yaradılışı ile Âdem ve Havva hakkındadır.

2. Bâb: İki fasıldan oluşur. Hazret-i âdem ve Hava'nın cennetten atılmaları ile ilgilidir.

3. Bâb: Altı faslı hâvidir. Enbiya ve resullerin genişçe tarifi yer alır.

4. Bâb: İki fasıldan oluşur. Nübüvvetin başlangıcından hicrete kadarki olaylardan bahsedilir.

5. Bâb: İki fasıldan oluşur. Hicretin başından Mescid-i Nebevî'nin inşası ve bu arada cereyan eden bazı gazâlardan bahsedilir.

6. Bâb: İki fasıldan ibarettir. Müşrikler ile vaki gazâlardan ve Yemen'deki bazı kabilelerin Müslüman oluşundan bahsedilir.

7. Bâb: Beş faslı ihtiva eder. Hazret-i Peygamberin, sallallahu aleyhi ve selem, vefatına yakın hastalanışı ve ashabına bundan haber vermesi ile vefat tarihi; hasletleri ve mucizeleri ile bazı irtidat olaylarından bahsedilmiştir.

8. Bâb: Dört fasıldan oluşmaktadır. Hazret-i Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'in vefatının ardından hilafet içinde Muhacirler ile Ensâr arasında ihtilafın başlaması; Hazret-i Ebu Bekr'in bi'atı sağlaması, Resulullah'ın gasil ve tekfini, miras ve terekesi ile onun rüyada görülmesinin cevazı hakkındadır.

9. Bâb: İki fasıldan oluşur. Resulullah'ın evladları, elbise ve harp âletleri, ümera ve mevâlîsi; kadılar, hatîpler ve şairlerin zikri ile ordusunun özellikleri hakkında bilgiler aktarılır.

10. Bâb: Yedi fasıldan oluşur. Hulefâ-yı Raşidîn, hilafetleri ile vefatları; kadı, hatip, şair ve ümerâlarının zikri ile zamanlarında vuku bulan önemli hadiseler değinilir. Bu arada, Hazret-i Ali ile Hazret-i Muaviye arasında çıkan ihtilaf ve muharebelere de değinilir. On iki imam da tertip üzere zikredilir. Bundan sonra İmam Hasan'ın kendi rızasıyla hilafeti Hazret-i Muaviye'ye teslim ettiğinden bahsedilir. Ardından İmam Hüseyin'in şehid edilmesine değinilir. Daha sonra da Hazret-i Muaviye ve neslinin hilafeti hakkında bilgiler verilir ve Emevîler devrinin önemli olayları sıralanır.

11. Bâb: İki fasıldan oluşur. Abbasî hilafeti ile ilgili olup birinci fasılda Abbasî halifeleri ve her birinin döneminde cereyan eden hadiseler sırasıyla zikredilir. İkinci fasıl ise Abbasîlerin Mısır'da vaki hilafetlerinden bahsedilir.

12. Bâb: Bu bâb da iki fasıldan oluşur ve Fatımîler hakkındadır. Birinci fasılda Mağrip'te vali olanları, ikinci fasılda ise Mısır'da vali olanları hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci fasılda Fatımîler ile ilgili verilen bilgilerin ardından sırasıyla Eyyubîler ve Memluklar ile ilgili çok muhtasar bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler çok özet olup, sadece hükümdarların sırasıyla isimlerinin zikri şeklindedir.

Memlük devleti ile ilgili bilgiler son varakta yer almaktadır. Kansu Gavri ve onun I. Selim'den aldığı mağlubiyetle devletinin inkırazı hakkındadır. Merc-i Dâbık savaşına temastan sonra Osmanlı Sultanı Yavuz Selim'in Mısır ve Arap diyarına hâkim olduğu belirtilir ve eser son bulur. Ferağ kaydına göre eser, 974/1566-1567 yılında tamamlanmıştır⁹. Çoğu sayfa kenarlarında muhtelif ibare ve çıkmalar bulunduğundan, eserin müsvedde olduğu kanaati oluşmaktadır. Çok sade

⁹ Ebülfazl Mehmed Efendi, *Ceride-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 2227, vrk. 170a.

bir üslup ve anlaşılır bir dille kaleme alınmış olan eserin Türkçe başlıkları ve metnin içerisinde bulunan âyet-i kerîme ve hadîs-i şerifler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Bursalı Mehmed Tahir, Ebü'l-fazl Mehmed Efendi'nin eserlerini zikrederken “*Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr nâmında siyer-i Nebî'den bâhis bir eseri vardır*” demektedir, daha sonra Tarih-i Umûmî adlı bir eserine değinmekte ve bunun “*On iki bâb üzere müretteb olup hilkatten cülûs-i Sultan Süleyman-ı Kanûnî'ye kadar*” olduğunu belirtmektedir¹⁰. Bursalı Mehmed bu bilgileri karıştırmış olmalı. Zirâ *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr* bir siyer olmayıp Tarih-i Umûmî adıyla muhtevâsından bahsettiği esere daha çok uymaktadır. Bunun da sonu Kanuni Sultan Süleyman'ın cülusuyla değil, yukarıda görüldüğü gibi, Merc-i Dabık savaşı ve I. Selim'in galip gelmesiyle son bulmaktadır. Bu eserin herhangi bir nüshası şimdiye kadar tespit edilememiştir.

Serh-i Hutbeti'l-Beyân

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü nr. 1777M de kayıtlıdır. Bu yazma da İdris-i Bitlisî'nin adına kayıtlıdır. İlk varağının orta, üst tarafında (كتاب تصوف), biraz altında ise (كتاب خطبة البيان لحسام الدين) ibaresi yer alır. İkinci varağında ise nüshanın, Sultan Mahmud Han Gâzî tarafından vakfolunduğu bilgisi ve mührü bulunur.

Eserin ana metninin başladığı yerde kırmızı yazı ile (شرح خطبة البيان اميرالمومنين) (علم كرم الله وجهه فيقول اقل) ibaresi verilmektedir. 2a varağında müellifin adı tasrih edilir: (الفقراء حسام الدين على البدليسى النوربخشى تم شرح خطبة البيان بعون الملك). Eserin ferağ kaydında (المنان في آخر شهر رمضان في بلدة تبريز... سنة ١٩٣ هجرية) , biraz altında ise sonradan ilave edilme ihtimali bulunan (تم كتابة الشرح في سنة ١٩١٨ هجرية) bilgisi yer almaktadır. Ferağ kaydındaki ilk bilgileri dikkate alacak olursak eser 30 Ramazan 893/ 7 Eylül 1488'de Tebriz'de tamamlanmıştır¹¹.

Başlıklar, ayet ve hadisler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserin her varağı 15 satırı ihtiva eder. Bu nüsha eserin temize çekilmiş hali olmalıdır. Zira, eserin sayfa kenarlarında herhangi bir çıkma veya ilâve cümlesi bulunmamaktadır.

Tercüme-i Ahlâk-i Muhsinî

Bu eser de Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü nr. 3468'de yanlışlıkla İdris'in eseri olarak kayıtlıdır. Bu eser, Heratlı Hüseyin bin Ali Vâiz el- Kâşifî'nin Farsça Ahlâk-ı Muhsinî adlı eserinin, Ebülfazl Mehmed Efendi tarafından Türkçeye yapılan tercümesidir.

Eserin başlarında “*Şeyh Hüseyin el-Kâşifî'nin, Sultan Hüseyin Baykara evlâdından şehzâde Mirzâ Ebü'l-hasan adına telif ettiği, Ahlâk-ı Muhsinî adını verdiği eserin Farsçasına Rûm memâlikinin avâm halkının Farsçaya aşinâlıklar olmadığından, ben Ebülfazl Mehmed bin İdris Türkçe'ye tercüme ettim.*” bilgisine yer verilmiştir¹². 310 varaktan oluşan eser, nesih hattıyla yazılmış olup 309a varağında Ferağ kaydı bulunmaktadır. Buna göre eser 22 Safer 1012/ 1 Ağustos 1603'te Belgrad'da tamamlanmıştır.

Özellikle tarih alanında telif ettiği eserleriyle, Osmanlı tarihinin karanlık noktalarına ışık tutmuş olan İdris-i Bitlisî'nin eserleri, babası Hüsameddin Ali ve oğlu Defterdâr Ebülfazl Mehmed Efendi'nin eserleriyle sıklıkla karıştırılmaktadır. Bu çalışmayla İdris-i Bitlisî'nin eserleri üzerine yapılacak olan araştırmalara katkı sağlamış olmayı ümit ediyoruz.

Kaynaklar

Özcan, Abdülkadir, “Ebülfazl Mehmed Efendi”, DİA, c. X.

Ebülfazl Mehmed Efendi, *Cerîde-i Âsâr ve Harîde-i Ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2227.

Ebülfazl Mehmed Efendi, *Tercüme-i Ahlâk-i Muhsinî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, nr. 3468.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev.: Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.

¹⁰ Mehmed Tahir; *Osmanlı Müellifleri*, c. III., s. 8-9.; Abdülkadir Özcan, “Ebülfazl Mehmed Efendi”, DİA, X, s. 357.

¹¹ Hüsameddin Ali Bitlisî, *Şerh-i Hutbeti'l-beyân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü nr. 1777M, vrk. 96a.

¹² Ebülfazl Mehmed Efendi, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü nr. 3468, vrk. 4a.

Hüsameddin Ali B. Abdullah Bitlisî, *Kenzü'l-hafî fi makâmâtî's-sûfî*, Ankara Millî Kütüphanesi, Nevşehir-Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, ÜR 201/3.

Hüsameddin Ali Bitlisî, *Şerh-i Hutbeti'l-beyân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 1777M.

Yıldırım, Muhammed İbrahim, *İdris-i Bitlisî'nin Heşt Behişt'ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniv., Sosyal Bilimler Enst., İstanbul, 2010.

Çakmaklıoğlu, M. Mustafa; *Hüsameddin Bitlisî'nin "Kitabu'n-nusus" İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili*, yayınlanmamış y. Lisans tezi, Erciyes Üniv., Sos. Bil. Enst., Kayseri, 1998.

Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, C. II-III., Hazırlayan: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.

Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. III., Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1342.

BAŞARAN, Orhan, *İdris-i Bitlisî'nin Heşt Bihîşt'inin Hâtimesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv., Sos. Bil. Enst., Erzurum, 2000.

GENÇ, Vural, *İdris-i Bitlisî, Heşt Bihîşt, Orhan Gâzi Dönemi*, yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Mimar Sinan Üniv., Sos. Bil. Enst., İstanbul, 2007.

Zygmunt Bauman: Modernitenin Ana Akımı İçersinden Kişisel Düşünceler*

Shaun BEST

Özet

Bu makalede, Zygmunt Bauman'ın sosyolojisinde asli konumda yer alan birtakım fikirleri hem onun temel metinlerine dayanarak hem de bir postmodern sosyolojinin oluşumuna katkısı açısından ana hatlarıyla ele almaktayım. Bauman'ın çalışmasına yönelik geliştirdiğim eleştiri ise yalnızca sorgulamaksızın kabul ettiği *modernist* bir 'sosyal olan' düşüncesine değil, bunun aynı zamanda açıkça postmodern bir sosyoloji kurma girişiminin de altını oyması üzerinde yoğunlaşır. Onun temel metinleri hala pek çok özgün iç görüş içerir, ancak bunlar, dünya hakkındaki düşüncelerinin üzerine bir cila olmak dışında pek de bir şey sağlamayan postmodernist soyutlamaları kullanmayı gerekli kılmaz.

Anahtar Kelimeler: Postmodernizm; postmodernite; Sosyal Olan; ahlak; Öteki; evrensellik

Zygmunt Bauman Kimdir?

Anthony Giddens'a göre, Zygmunt Bauman postmodernizmin teorisyenidir. Polonya'da doğmuş olan Zygmunt Bauman, 1970'de Leeds Üniversitesi'nde Sosyoloji Profesörü olmadan önce, Tel Aviv Üniversitesi de dâhil bazı üniversitelerde sosyoloji eğitimi vermiştir. Şimdilerde ise Leeds Üniversitesi'nde Emekli Sosyoloji Profesörü'dür. Şu anda 70'li yaşlarında olmasına rağmen kitaplar, makaleler ve eleştiri yazıları yazmayı sürdürmektedir. Kitapları; *Modernlik ve Müphemlik* (1991), *Postmodernite Söylemleri* (1992), *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri* (1992), *Postmodern Etik* (1993), *Parçalanmış Hayat* (1995) ve *Postmodernite ve Hoşnutsuzlukları* (1997)'ni içerir. Bunun yanı sıra, özgürlük, kültür, sosyolojik düşünmek ve Holocaust üzerine de yazılar kaleme almıştır.

*Postmodernite ve Hoşnutsuzlukları*¹ kitabında yer alan bir dizi deneme, Zygmunt Bauman'ın erken dönemki çalışmalarında sunduğu pek çok temaya dayalı olarak geliştirilmiştir. Bilhassa, postmodern dünyanın sürekli ve indirgenemez belirsiz bir hisse sahip olduğu düşüncesi... Postmodern bireyler 'gelecekle ilgili her şeyde süre giden belirsizliğe dair sancı ve ıstırap hissi taşırlar'.² Modern öncesi bireylerin ise doğumdan ölüme kadar planlanabilen ve pek az sürpriz veya belirsizlik içeren bir yaşamları vardı. Modern öncesi dünyadaki başlıca belirsizlik bir bireyin kendi ölüm zamanıydı. Modern dünyada ise *bireysel kimlik* belirsizliğin önemli bir kaynağı haline geldi; bireyler bu çağda hem kendilerine hem de başkalarına şunları sorar oldular: 'Doğru bir seçim mi yaptım?' ve 'Ben normal miyim?'. Modern dünya bu arayış içerisindeki sorulara yanıt vermek amacıyla, insanları kendine çekebilen bir dizi fikir ve ideoloji sağladı. Ayrıca, insanlar yanıtları temin etmek için örgütlü dine de güvenebilirdi. Bauman, Abraham Maslow'dan alıntı yaparak, modern dünyaya ilişkin şunu ileri sürer: 'Örgütlü din, zirvede olmayanları zirve deneyimiyle iletişime geçirme çabası olarak düşünülebilir'.³ Aksine, postmodern dünya da ise zirve deneyimi, köklerini tüketicilik inancında yeşertmektedir.

* The British Journal of Sociology, Vol. 49, No. 2 (Jun., 1998), pp. 311-320. <http://www.jstor.org/stable/591316>, 15/10/2008

¹ Bauman, Zygmunt, *Postmodernity and Its Discontents*, Polity, Cambridge, 1997.

² A.g.e., s. 192.

³ A.g.e., s. 179.

Geçen on yıllar içerisinde, Zygmunt Bauman'ın postmodern durumun sosyolojik izahatına yönelik katkısı, birbirleriyle ilişkili olan iki kısma ayrılabilir: postmodern durum içerisinde bir entelektüeller sosyolojisi ve 'Modernite'den tamamen farklı bir 'uygulanabilir toplumsal sistem' olarak postmodernitenin sosyolojisi.

İddiam şudur ki; postmodern durumda bizler, sanki *sosyal olanın* dağılmakta olduğunu hissediyoruz. Diğer bir ifadeyle, insanları topluluk içerisinde birbirine bağlayan evrensel bağlar artık sorgusuz sualsiz kabul edilmiyor. Yeni bir sosyal oluşum, dünyayı ve bu dünyadaki yerini anlamlandırma girişiminde bulunan bireysel konumdaki insanların rastgele eylemleri tarafından oluşturularak kendisini açığa çıkarıyor.

'Sosyal Olan' Nedir?

'Sosyal olan' bütünleşmiş bir ahlaki toplulukta bir araya gelen insanlar arasındaki bağlara göndermede bulunur ve modernitenin yegâne temelidir. 'Sosyal olan'a ilişkin kavrayışımız moderniteyle birlikte ortaya çıkar. Bu düşünce, politik ve ahlaki dili kapsamına alarak modern yaşamın bütün veçheleriyle ilişkiye girer ve nüfuz düzenlemesi içerisindeki birtakım idari müdahalelere dayandırılır. Bu, Zygmunt Bauman'ın evrensel bir devlet-idaresi kimliği olarak sözünü ettiği şeydir; diğer bir ifadeyle, bireyler kendi aralarındaki her türlü farklılığı yok etmek için planlı, kontrollü ve rasyonel bir devlet eylemleri setine göre kendi kendilerini manipüle ederler. 'Sosyal olan' kavramı ulus, ırk, kültür ve kişilik düşüncesini öne sürer. Bu, kamusal ve özel, 'içeridekiler' ve 'dışarıdakiler' arasındaki ayrımları oluşturmak için de kullanılır. Bu nedenle 'sosyal olan', denetlenilme gereksinimindeki sınırlara veya ekonomik, biyolojik, coğrafi ve politik bir doğaya sahiptir. 'Sosyal olan' düşüncesi hem doğal hem de rasyonel görünen özel alana idari müdahaleler yapar. Aynı zamanda, disiplinci uygulamalar normal olarak görüldüğü için modernite içerisindeki iktidar ilişkileri şeffaf görünür ve modernitenin iktidar yapıları içerisindeki disipline de yüksek derecede meşruiyet bahşedilir.

*Yasa Koyucular ve Yorumcular*⁴ kitabında Bauman, modernitenin yeni bir devlet iktidarı formuna yol açan Aydınlanma ile ortaya çıktığını açıklamıştı. Burada devlet yerleşik bir modele göre toplumu organize etmek amacıyla kaynakları bir araya getirerek onların denetimini sağlar. Entelektüelin rolü de bu tür bir toplumsal model için destek üretmek ve devlet faaliyetini doğru ve meşru olarak haklı göstermektir. O halde Modernite şu anlama geliyordu: 'düzenli bütünlük', 'kontrol', 'planlama' ve 'doğaya hâkim olma'. Postmodern dünyada ise tek bir 'sosyal olan' düşüncesi yerine, pek çok 'sosyal olan' düşüncesi; tek bir toplumsal model yerine, çok sayıda toplumsal model ve tek bir entelektüel dünya görüşü yerine, çok sayıda entelektüel dünya görüşü mevcuttur. Modern dünyadaki entelektüelin rolü –Bauman'ın bakış açısından hareketle yasa koyucuların rolü- şeylerin 'doğal düzeni' hakkında doğru yanıtlar vermektir. Buna karşılık postmodern durumda ise entelektüelin rolü, orijinal anlamı mümkün olduğunca az tahrip etmeyle beraber bilinmeyen kültürlerin anlamlarını kendi terimlerimiz içerisinde daha anlaşılır kılarak, bireylerin diğer dünya görüşlerini kavramasını sağlamaktır, diğer bir ifadeyle 'yorumcu' olmaktır.

Bauman şunu öne sürer:

Günümüz toplumundaki tüketici tutumu (tüketici piyasasına bağımlı bir tüketici özgürlüğü) aynı anda hem yaşamın bilişsel ve ahlaki odağı ve toplumun bütünleştirici bağı hem de sistematik yönetimin merkezi konumu içinde sürekli bir şekilde hareket halindedir.

Bu, Bauman'a göre, 'toplumsal sistemin tam anlamıyla gelişmiş, geniş kapsamlı ve uygun bir modeli' olarak postmodernitenin en önemli özelliklerinden birisidir.⁵

Modern dünyada entelektüeller egemen sınıfların veya egemen grupların iktidarını meşrulaştırmak için asli bir konumdaydı. Postmodern durumda ise böyle bir meşrulaştırmaya ihtiyaç yoktur, çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi, böyle bir meşrulaştırma 'piyasa bağımlılığı' aracılığıyla

⁴ Bauman, Zygmunt, *Legislators and Interpreters: On modernity, postmodernity and intellectuals*, Polity, Cambridge 1987.

⁵ Bauman, Zygmunt, 'Sociology and Postmodernity', *The Sociological Review*, 1988, s. 807.

gerçekleştirilmektedir; düzensiz bir piyasa içerisinde tüketicileri büyüleme ve baskı altına alma, onları ' zevk' aldıklarına inandıkları şeyleri satın almaya yönlendirir. Böylece, tüketim postmodern durum içerisinde toplumun yeni merkezi noktası konumuna yerleşir. Entelektüeller 'yasa koyucular' olarak rollerini kaybeder ve pek çok kültürel üretim de girişimciler aracılığıyla yaratılan kitle kültürü halini alır.

Tüm bireyler bütünüyle tüketici toplumuna dâhil edilmeyi arzu ederler. Başarılı olamayanlar ise (yapısal olarak işsiz, alt sınıftakiler vs.) kısmen suç işlemeye doğuştan meyilli olmalarından ötürü yanlış seçimler yapan sıradan insanlar olarak, daha yerinde bir deyişle, *kusurlu tüketiciler* (flawed consumers) olarak görülür. Bu *kusurlu tüketiciler* sadece en çarpıcı denetleme biçimini ifade eden ve Foucault tarafından tanımlanan panoptik mekanizmalar vasıtasıyla baskı altına alınmazlar. Bunun yanı sıra, yoksullar güvenlik görevlileri, alarmlar ve keskin dişli köpekler tarafından alışveriş merkezleri ve buna benzer tüketici hazzı alanlarından da uzak tutulurlar.

Bu durum, toplum içerisinde cereyan eden diğer önemli değişimleri açığa çıkarır; özellikle Bauman, devletin artık meşrulaştırmaya yönlenmediği için, sosyal yaşamın kültürel alanından koştüğünü öne sürmektedir. Bu nedenle artık devletin entelektüellere de gereksinimi kalmaz.

Bauman, ilk olarak Garfinkel ve Schutz'un yorumlamacı sosyolojileri üzerine inşa edilmiş bir 'postmodern sosyoloji' yaratma girişiminde bulunur. Bunun nedeni ise, Bauman'ın, sanat yorumunu sanatsal alanın dışındaki fenomenlerin postmodern bir yorumu için bir model olarak düşünmesi ve Garfinkel ve Schutz'un Bauman'ın tam da aradığı bu yorum biçimini sunmasıdır. 'Sanatın Anlamı ve Anlama Sanatı' denemesinde Bauman'ın açıkladığı gibi:

Öyle ki, sanat ve sanatsal olmayan gerçeklik -anlam-yaratıcıları ve anlam-taşıyıcıları olarak anlamların eksikliği ya da fazlalığıyla aynı anda kutsanılarak/cezalandırılarak tanınmış bir dünyada aynı temel üzerinde hareket eder. Yaşam deneyiminin bütün alanları üzerinde yükselen ve orada bu yaşam deneyiminin bütünlüğünün görülebildiği, ana çizgilerle belirtilebildiği ve örnek alınabildiği üst bir nokta artık bulunmaz, öyle ki bazı anlamlara gerçek olmak bahşedilirken, diğer bazılarının yanlış ve hayal ürünü olarak maskesi düşürülebilir. Böyle bir dünyada, tüm anlamlar savunu ve tartışmaya, yoruma ve yorumun yenilenmesine yönelik çağrılarını geçerli kılan ifadelerdir; hiçbir anlam kesin olarak oluşturulamaz ve hiçbirisi bir anda şüphe götürmezliği sağlayamaz.⁶

Bauman'ın daha erken dönemki bir çalışması olan 'Sosyoloji ve Postmodernite'ye bakarak da bu benzerliği görebiliriz:

Postmodern sosyoloji başlangıçtaki itici gücünü, toplumsal gerçekliğin yerel hassaslık ve kırılabilirliğini, 'yalnızca' söyleşiye dayalı ve uyuşumsuz temellere sahip olduğunu, müzakere edilebilirliğini, sürekli işlerliliği ve telafisi mümkün olmayan bir belirlenim altındalığını (under-determinaton) açığa çıkarmayı tasarlayan Garfinkel'in yöntemlerinden almıştır.⁷

Bauman, postmodern bir sosyolojinin ilgi alanını açıklamaya devam eder:

...muteber bilgi de dâhil genel olarak bilginin temelini araştırma; bilginin 'itibar'ının sosyal olarak (toplumsal bir biçimde) belirlendiği ve başka türlü elde edilemez olduğunun kabul görmesiyle birlikte, öncelikle sosyolojik bir girişim olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle, felsefenin geleneksel fikir ittifakının da sosyolojik bir gerekçeyle üstü örtülmüştür.⁸

Bauman'ın aslına bakılırsa yanıldığı nokta, 'yorumlamacı' olan ile 'postmodern' olanı eşit sayması, 'post-yapısalcı' düşünceyi görmezden gelmekle kalmayıp, ayrıca post-yapısalcılığın temelini çürütmek için Garfinkel'in yorumlamacı yaklaşımının Anthony Giddens ve diğerleri tarafından kullanımını da göz ardı etmesidir. Yine de, bunlar sadece ikincil önemde detaylardır, çünkü onun son dönemki metinlerinin daha yakından bir incelemesi şunu ortaya koyar: Bauman ve bizler açısından en büyük problem, bir postmodern sosyolojinin hakikaten mümkün olmamasıdır.

⁶ Bauman, Zygmunt, *Postmodernity and Its Discontents*, Polity, Cambridge, 1997, s. 106.

⁷ Bauman, Zygmunt, 'Sociology and Postmodernity' *The Sociological Review*, 1988, s. 804.

⁸ Bauman, Zygmunt, 'Philosophical Affinities of Postmodern Sociology' *The Sociological Review*, 1990, 38(3): 411-44.

Bauman'ın postmodern analizindeki odak noktası, bir *habitat* içersinde eyleyen ve kendini oluşturan insan failidir. Habitat kavramı, Bauman tarafından, matematikten türetilen bir terimle 'kompleks bir sistem' olarak ifade edilir ve bu sistem ilk olarak, önceden belirlenebilir değildir. İkinci olarak ise bu sistem kendisiyle birlikte eyleyen insan faillerinin kontrolünün dışındaki güçler tarafından kontrol edilemez. Bu kompleks sistem içersinde hedef oluşturan, yöneten ve koordine eden hiçbir kurum yoktur; bu mutlak bir minimuma inmeyi zorunlu kılar. Bu sebepten, insan failleri veya herhangi başka bir öge kendi işlevselliğine veya işlevsizliğine referansla tartışılmaz ve hiçbir fail, başka bir failin eylemini önceden belirli kılamaz. Gerçi, Bauman şu şekilde bir açıklamayı da öne sürer:

...postmodern göz (yani, modern korku ve yasaklardan kurtulmuş modern göz) farklılığa neşe ve sevinçle birlikte bakar: Farklılık güzeldir ve bu, daha az iyi demek değildir.⁹

Yine de, Bauman için, postmodernizm 'her şeyin akış halinde olduğu' bir durum değildir. Postmodern etik üzerine kitaplarında Bauman, kökeninde insan failin yer aldığı bir postmodern etiğin de sınırlarını çizmeye çalışır.

...kimi postmodernist yazarların popüler düşüncelerinin ve vecd ile 'her şeyin akış halinde olduğu' fikrini sahiplenerek gösterdikleri zafer kutlamalarının aksine, ahlaki fenomenler üzerinde yer alan postmodern görünüm ahlakın göreceliğini ortaya çıkarmaz.¹⁰

Benzer bir biçimde, Bauman ahlaki olanın yerine estetik olanı koyan postmodern sloganı da reddeder. Yine de, halen etik bir kriz söz konusudur, çünkü postmodernite içersinde ahlaki bir şekilde nasıl davranmamız gerektiği hususunda yardım ve tavsiyelere gereksinmemiz vardır. Ancak bizler bu tarz bir tavsiyeyi kabul etme hususunda ise şimdiye kadar olduğundan çok daha gönülsüz bir durumdayız.

Etiğe yönelik postmodern yaklaşım, modern dünyadaki bireylerin zihinlerinde yer alan ahlaki kaygıları reddetmez. Ancak, etik meselelere dair, modernite içersindeki herhangi bir merkezi otoriteye dayalı buyurgan yanıtı reddeder. 'Doğru yol' ve 'yanlış yol' arasındaki basit ayrım, eylemleri bir bakışla 'doğru', başka bir bakışla 'yanlış' görmeye imkân veren değerlendirme biçimlerine tabi hale gelir. Bauman bizlere 'ekonomik olarak hoş giden', 'estetik olarak hoş giden' ve 'ahlaki olarak uygun' bir şekilde ayrılabilen eylem örnekleri verir. Modern dünya postmodern duruma doğru ilerlemiş, seküler hale gelmiş ve bireyler de dinsel dogmaya inançlarını kaybetmiştir, çünkü onların yaşamı -bir din vasıtasıyla sağlanan her türlü birleştirici görüşün, bir bireyin yaşamının bütün veçheleri için asla tatmin edici olamayacağı ölçüsünde- giderek artan bir biçimde parçalanmıştır. Bu noktada adım adım, kapsamlı bir ahlaki kod yaratmak ve bireylerle bu kodu benimsetmek için devlet girişimi devreye girmiştir. Devlet eyleminin ardındaki itki, karşıtlıklar ve çözümlenemez durumlardan kurtulmuş bir zihin durumunu meydana getirmektir. Bu tarz bir düzenlemeden bağımsız olan insan davranışı ise sadece öngörülemez değil, ayrıca toplumsal sistem için önemli bir istikrarsızlık kaynağıydı da. Modern devletin bakış açısından bakıldığında, sezgi, rasyonel bir şekilde planlanan bir uygulamaya -evrensellik ilkesine- tabi olmak zorundaydı. Modern devletin bakış açısından modernite, zorlayıcı tarzdaki uygulamaların tesisiyle desteklenen bağlayıcı bir ahlaki kodun istisnasız kuralı olmaksızın kaosla sonuçlanabilirdi.

Bauman, postmodern bireylerin ahlaki bakımdan müphem olduklarına ve rasyonel olarak tutarlı hiçbir ahlaki kodun da bu müphemlik durumunu çözmek için insanlara zorla kabul ettirilemeyeceğine inanmaktadır. Bizler, belirsizlikle yaşamak zorundayız ve nesnel bir şekilde iyi veya kötü olarak tanımlanabilecek hiçbir seçimde bulunamayız. Başkalarına yardım etme ahlaki dürtüsü bile, onların özgürlüğünün yok edilmesi ahlak dışı sonucunu doğurabilir. Bu nedenle ahlak, Bauman tarafından evrenselleştirilemeyen olarak tanımlanır, ahlaki evrenselliğin somut hiçbir biçimi de söz konusu olamaz. Üstelik, Bauman için ahlak, irrasyonel 'ahlaki sorumluluğun akla karşı bir gizem'dir.¹¹ Öyleyse, ahlaki benlikle kastedilmek istenen nedir? Bireylerin

⁹ Bauman, Zygmunt, *Modernity and Ambivalence*, Polity, Cambridge, 1991, s. 255.

¹⁰ Bauman, Zygmunt, *Postmodern Ethics*, Blackwell, Oxford, 1993, s. 14.

¹¹ A.g.e., s. 13.

ahlaki dürtüleri ve ahlaki kapasiteleri vardır. Ahlaki bir biçimde davranmak için ahlaki sorumluluğu üstlenmek gerekir ‘... Öteki ile birlikte var olabilmekten önce Öteki için var olabilmek’.¹² Bu ahlaki benliğin ilk gerçekliğidir. Ahlaklı biri olmak için özverili bir şekilde hareket etmeli ve kişisel çıkarlarımızı hesaba katmaksızın öteki için bir şeyler yapmalıyız. Bu ahlaklılık, hiçbir başka temele ya da hiçbir başka kökene sahip değildir, yine de derin bir şekilde gerçek olarak hissedilir. Ayrıca bu ahlaki biçimde hareket etmek öz kimliğin (self identity) postmodern inşası sürecinde önemli bir öğedir ve aynı zamanda dayanışmanın inşasında da elzemdir. ‘Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları’nda Bauman, bu noktayı şu şekilde ele alır:

Postmodern aklın baş vurduğu bir siyaset yalnızca *özgür bireylerin, kendi özgürlük koşullarını korumak ve devam ettirmek amacıyla, sahip oldukları hakları yeniden değerlendirmelerine yönelik olabilir*.¹³

Bu durumda, ‘uygulanabilir bir sosyal sistem’ olarak postmodernite, toplumsal dayanışmanın doğasının yeniden tanımlanması ile ilgilidir. Bauman’ın burada ileri sürdüğü şey, Richard Rorty’nin bakış açısına benzerdir. Richard Rorty ‘Dayanışma’ adlı denemesinde, dayanışma bağlarının -postmodernizmin politik eylem veya inanç için herhangi bir temel sağlayamayacağını iddia eden Ernest Gellner¹⁴ gibi eleştirilenlerin aksine ve postmodernizmi ‘kolektif politik mücadeleye, toplumsal anlam ve birbirine bağlı olan ilişkilerden yoksun toplum karşıtı’ korkutucu bir görüntü olarak sunan Best ve Kellner’in¹⁵ eleştirilerinin aksine- küçük ve yerel topluluklarda kuvvetli bir şekilde yer aldığını savunmaktadır. Rorty¹⁶ ‘büyük anlatılar’ veya benzer evrensel ölçütlere dayanmayan açıkça postmodern bir haklar düşüncesini sağlamaya çalışır. Rorty’nin bakış açısında, tüm insanlar duygusal bağlılığa ihtiyaç duyar ve diğerleri için duygudaşlık hisseder. Ayrıca, eğitim aracılığıyla da bireylerin ötekilerle özdeşimini pekiştirebiliriz, böylece her bireyi tüm yanlarıyla ve içten insanlar olarak görebiliriz. Rorty’nin insan hakları temeli, insan bedeninin hassas ve bazı bedenlerin diğerlerinden çok daha zayıf olduğu düşüncesini varsayar. Hepimiz, diğerlerinden daha zayıf olan bedenleri koruma duygusuna sahibiz. Bu, halen postmodern durum içerisinde var olan, diğer bireyler için kolektif, paylaşılan bir merhamet olarak Rorty’nin insan hakları teorisini de ortaya koyar.

Bauman’ın ahlak görüşünü ve Rorty’nin haklar görüşünü kabul ediyorum; fakat öz-disiplin olarak bu ahlak görüşü, müphemliği bastırmak için içsel olarak tutarlı, gayri şahsi bir girişim olan bir değer sistemi için başka bir evrensel temel olarak da görülebilir. ‘Yanlıştan’ ‘doğruyu’, ‘haksızdan’ ‘haklıyı’, ‘gayrimeşrudan’ ‘meşruluğu’ nasıl ayırt edebileceğimizi bize söyler. Burada kişisel çıkar, Bauman tarafından evrensel olarak ele alınıp tartışılır. Çalışmalarında evrensel olana dönük sürekli bir arayış söz konusudur: ‘Öteki için var olmanın bilincinde olmak, benliğin *doğuşu* olan kendiliğin bilincinde olmaktır. Eşsiz Ben, tek ve yalnızca Ben olarak kendimi bulmanın başka bir yolu veya başka bir bilincinde olma hali yoktur...’¹⁷

Başka bir ifadeyle, Bauman’ın düşüncesinde, yabancı konumunda yer alan Öteki’nin hakkı, sahip olduğum hakkı belirleyebileceğim, ifade edebileceğim ve savunabileceğim tek yerdir. Öteki’nin hakkı benim hakkımı oluşturur. ‘Öteki için sorumluyum’ ve ‘kendim için sorumluyum’, aynı anlama gelir. Zor durumda olan ötekine yardım etmelisin ve onlarda zor duruma girdiğin zaman sana yardım etmeliler; bu, insan davranışının evrensel etik bir kodudur. Bauman, her ne kadar haklı olsa da Bernard Shaw’ın yorumunu hatırlamakla da iyi eder: “Ötekilere, onların sana öyle davrandıklarını düşündüğün gibi davranma; ötekilerin beğenileri farklı olabilir”.¹⁸ Üstelik, kişisel çıkarı tanımlamak da o kadar kolay değildir.

Bireyler, kişisel çıkarın dışında ötekilerle dürüst ve yardımsever bir ilişki içerisinde olabilir; keşke kişinin isteyebildiği şeyler nedeniyle bireylerle devam eden ilişkileri güçlendirilebilse...

¹² A.g.e., s. 13.

¹³ Bauman, Zygmunt, *Postmodernity and Its Discontents*, Polity, Cambridge, 1997, s. 207

¹⁴ Gellner, E., *Postmodernism, Reason and Religion*, Routledge, London, 1992.

¹⁵ Best S. and Kellner D., ‘Modernity, Commodification, and the Spectacle From Marx through Debord into the Postmodern’ in a paper found at the following website: <http://ccwf.cc.utexas.edu/panic/buy/HaTeMail/marxtopomo.htm>

¹⁶ Rorty, R., *Contingency, Irony and Solidarity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

¹⁷ Bauman, Zygmunt, *Postmodern Ethics*, Blackwell, Oxford, 1993, s. 77.

¹⁸ Shaw, B., cited in J. Hospers, *An Introduction to Philosophical Analysis*, Routledge, London, 1956, s. 597.

Kişisel çıkarın dışında tümüyle kanaatkâr bir yaşam sürdürmek de mümkündür, örneğin, biteceğini düşündüğün yakın ilişkiler kurmayabilirsin; hazımsızlıktan acı çekebileceğin pahalı yemekler yemeyebilirsin. Bu nedenle, tüm ahlaki kodlar aslında dayatmayı içerir ve Bauman'ın evrensel ahlak görüşü postmodern bir formülasyon içinde herhangi bir yere sahip değildir. Diğer bir ifadeyle, Bauman, 'sosyal olan'a dönük modernist kavrayışlardan kurtulamaz.

'Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları'nda Bauman, postmodern bireylerin yönlendirilen bir piyasa, yönlendirilen bir tüketicilik ve özgürlüğü lekeleyen bir risk içerisinde yaşayan seçiciler olduklarını, böyle bir konumda ise insanların yanlış seçimler yaparak kişisel yetersizliklerini göstermekten korktuklarını; *kusurlu birer tüketici* haline geldiklerini açıklar. Postmodern dünyada, olayların nedenler tarafından öncelendiği görülemez ve bireyler, bir olayın kaçınılmaz veya rastlantısal olup olmadığını kavrayamaz. Bireyin kontrolünün dışındaki güçler tarafından belirlenen olayların yerine, Bauman, bu dönemde olayların *olumsallığından* söz eder. Postmodern belirsizlik doğrudan doğruya: yeni dünya düzensizliğiyle; herhangi bir sınırlama olmaksızın tüm yaşam alanlarında ve her zaman piyasa mekanizmasının bağımsız olarak işlemesine izin veren evrensel serbestleşmeyle; dünyadaki değişimi ilerletebileceğimiz veya önleyebileceğimiz politik eylemin doğasına dair belirsizlikle ve bir zamanlar refah devleti tarafından sağlanan güvenlik ağlarının parçalanmasıyla ilişkilendirilir.

Bu kitap aslında, modernite içerisindeki 'düzen' ve 'temizlik' kavramlarının bir tartışmasıyla başlar. Bir şey eğer doğru yerde ise 'temiz' olarak görülür; 'kir' kavramı ise dünyadaki düzenin bozukluğunu yansıtır. Bir çift ayakkabı, ayakkabı rafında lekesizce temiz olabilir, ancak yemek masasının üzerinde kirli olarak görülür. Bir omlet, tabakta güzel bir şey olabilir, ancak bir yastığın üzerine düşerse kirlidir. Modern dünyada düzen temizliği telkin ederken yanlış yerdeki şeyler ise kirliliği akla getirir. Bu düşünce ayrıca insanlara da uygulanır; eğer bazı insan kategorileri yanlış yerde görülür veya düzensizliği meydana getirirlerse, o zaman onlar kirli olarak kabul edilecek ve öyle muamele görecektir. Bu, birtakım formları içerebilir:

- . asimilasyon – düzeni restore etmek amacıyla insanları dönüştürme girişimi
- . dışlama – insan kategorilerini toplumun ('temizliğin') dışına veya gettolara itme
- . insanları fiziksel olarak yok etme.

Peki, düzensizliğe neden olarak görülen insanlar kimlerdir? Bauman'ın düşüncesinde bu insanlar, sosyal düzen için önemli bir tehdit olarak görülen yoksullardır.

Giderek artan bir şekilde, yoksul olmak bir suç olarak görülür; suça ait eğilimlerin veya niyetlerin –alkol bağımlılığı, kumar oynama, uyuşturucu, okul kaçamağı ve aylaklık- ürünü olarak yoksul olmak... Yoksullar, ilgi ve desteği hak etmekten uzaktırlar, nefret ve mahkum edilmeye -günahın tam da cisimleşmiş bir örneği olarak- layıktırlar.¹⁹

Bireysel insanın, postmodern durum içinde gündelik yaşamın öznelciliğini, kurum dışılaşmasını ve parçalanmasını nasıl deneyimlediğini açıklamak için Bauman, postmodern durumdan faydalanmaktan zevk alan ve değişen biçimlerle kimliklerini tekrar tekrar oluşturan bir kişi olan 'turist'in, postmodern durum içinde acı çeken aylakla mukayesesine yönelir.

Bauman, postmodern dünyanın haritasının turistlerden aylaklara uzanan bir skala içerisinde çizilebileceğini ileri sürer. Bir kişinin sahip olduğu seçim özgürlüğü ne kadar artarsa, postmodern durum içinde o kişiye verilen mevki de o kadar genişler. 'Mükemmel turist' büyük ölçüde hoşnutluk verici olan doğa nedeniyle bir yerden bir yere hareket ederken, aksine, 'biçare aylak' ise dünyanın oldukça hoşnutsuz bir yer olduğunu anlamasından dolayı bir yerden bir yere hareket eder. Burada vurgulayacağımız kesin olan bir şey varsa, aslında o da şudur: postmodern durumun belirsizliğinin üstesinden gelmek için turiste yardımcı olan aylak'ın yaşamının oldukça gösterişsiz bir yaşam olması.

Postmodern bireyler yanlış seçimler yapma problemi olmaksızın tüm isteklerini elde edebilecekleri bir konumu, risksiz bir özgürlüğü de arzularlar. Ancak, Bauman'ın bakış açısında '... özgürlük ve risk yalnızca birlikte büyür ve birlikte küçülür'.²⁰ Diğer bir deyişle, risk özgürlüğün doğasında vardır.

¹⁹ Bauman, Zygmunt, *Postmodernity and Its Discontents*, Polity, Cambridge, 1997, s. 44.

²⁰ A.g.e., s. 193.

'Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları' bir Komüniteryanizm tartışmasıyla sonuçlanır. Komüniteryanizm, postmodern durumun belirsizliğine panzehir olarak öne sürülebilir. Üstelik, Komüniteryanizmi oldukça cazip kılan şey, devletten bağımsız görüldüğü ileri sürülen komünal destek ve bilinçlenmedir. Buna karşılık, yine de Bauman, Komüniteryanizmin modern bir ideoloji olduğunu savunmaktadır. Komüniteryalizm bireylerin 'aktif bağlılığına', sahip oldukları özgür istenç ve seçimlerine dayanır. Aynı zamanda, Komüniteryanizm 'her şeyin doğru oranlarda görülebildiği bir noktanın'²¹ söz konusu olduğunu ve bu noktanın 'önceden' belirlenmesi gerektiğini de varsayar. Diğer bir ifadeyle, önceden belirlenen 'komünite'nin bakış açısı, seçimi önceler, bireysel insanlar 'komünite' durumunu kabul eden bir konuma gelmek için seçimlerinden, istençlerinden ve akıllarından faydalanırlar. Bu, seçimi olmayan veya gönüllü araçlarla kaçınılmaz olarak gerçekleşen bir konumdur:

Diğer bir deyişle, burada talep edilen şey zorunlu kılmanın iktidarındır, iktidar olasılıkları manipüle ettiğinden, insanların tercih alanlarını daralttığından ve onların diğer yollardan ziyade belirli bir yol içersinde eylemde bulduklarından emin olur; insanları başka türlü yapmadıkları şeyleri yapmaya zorlamak, onları başka türlü olduklarından daha az özgür kılar.²²

Sonuç

Bauman'ın analizindeki problemler, analizlerinin modernist bir 'sosyal olan' düşüncesine dayalı olmasıdır. Bu, onun ahlak ve Komüniteryanizm analizlerinde de açıkça görülür. Yukarıda öne sürdüğümüz gibi, Bauman'ın bakış açısında, ahlaklı bir kişi olmak kendi çıkarını düşünmeyen bir tarzda eylemek, kişisel çıkarlarımızı hesaba katmaksızın başka birisi için bir şey yapmaktır. Bu, şüphesiz sadece, çıkarların 'kişinin çıkarları' veya 'ötekinin çıkarları' olarak açıkça tanımlanabildiği bir 'sosyal olan' zeminine karşı anlamlı olabilir. Bu ahlaklılık derin bir biçimde gerçek olarak hissedilir. Yukarıda öne sürdüğümüz gibi, Bauman, postmodern bir dayanışma düşüncesini, kendi ahlak kavrayışı üzerine inşa eder; şunu ileri sürdüğü zaman da bu bağlantıyı açıkça ortaya koyar: '...özgürlük ve farklılığın esenliği için asli kolektif katkı ve kaçınılmaz bir durum olan dayanışma'.²³ Bununla kastedilmek istenen, evrensel temellere dayalı bir 'sosyal olan' düşüncesidir. Ayrıca, onun 'özgürlük' ve 'farklılığa' ilişkin düşünceleri yalnızca önceden belirlenen -seçimden önce- bir noktada yerleşmekle kalmaz, aynı zamanda Komüniteryanler tarafından da geniş ölçüde kabul edilir.

Bu savı, Bauman'ın postmodern sosyolojisinin mümkün olmadığını ileri sürerek de genişletebiliriz. Sosyoloji, isminin de belirttiği gibi 'sosyal olan'ın içinde kök salar ve bir disiplin olarak 'sosyal olan'ın bir ürünüdür. Eğer 'sosyal olan' bir çözülme yaşarsa -modernitenin kalbinde yer alan 'sosyal olan' postmodern durum içerisinde çözülme zorunda kaldığı için- o zaman, sosyoloji de söz konusu olamaz. 'Sosyal olan'dan kaçamayan yalnızca Bauman'ın sosyolojisi değildir, ayrıca Bauman'ın bir postmodern sosyolojinin kurucuları olarak zikrettiği Garfinkel ve Schutz'un çalışmaları da bu ana akım 'sosyal olan' kavramı içerisinde kök salar.

Buradan şu sonucu çıkarabiliriz ki; Bauman'ın öne sürdüğü tüm sosyolojik analizlerin ve var olan çok sayıda anlayış biçimlerinin herhangi bir postmodern kavrama göndermede bulunmasına gerek yoktur. Bu makalede, Zygmunt Bauman'ın sosyolojisinde asli konumda yer alan birtakım fikirleri hem onun temel metinlerine dayanarak hem de bir postmodern sosyolojinin oluşumuna katkısı açısından ana hatlarıyla ele aldım. Benim getirdiğim eleştiri ise Bauman sosyolojisinin, sorgulamaksızın kabul edilmekle kalmayıp aynı zamanda onun açıkça postmodern bir sosyoloji kurma girişiminin de altını oyan, modernist bir 'sosyal olan' düşüncesiyle yoğrulmuş olmasıdır. Onun temel metinleri hala pek çok özgün iç görü içerir, ancak bunlar, dünya hakkındaki düşüncelerinin üzerine bir cila olmak dışında son tahlilde pek de bir şey sağlamayan postmodernist soyutlamaları kullanmayı gerektirmez. Bauman'ın söylemek zorunda olduğu şey tamamen ana akıma uygun düşer.

²¹ A.g.e., s. 189.

²² A.g.e., s. 191.

²³ A.g.e., s. 207.

Kaynakça

Bauman, Zygmunt, *Legislators and Interpreters: On modernity, postmodernity and intellectuals*, Polity, Cambridge, 1987.

Bauman, Zygmunt, 'Sociology and Postmodernity', *The Sociological Review*, 1988.

Bauman, Zygmunt, 'Philosophical Affinities of Postmodern Sociology', *The Sociological Review*, 1990, 38(3): 411-44.

Bauman, Zygmunt, *Modernity and Ambivalence*, Polity, Cambridge, 1991.

Bauman, Zygmunt, *Intimations of Postmodernity*, Routledge, London, 1992.

Bauman, Zygmunt, *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*, Polity, Cambridge, 1992.

Bauman, Zygmunt, *Postmodern Ethics*, Blackwell, Oxford, 1993.

Bauman, Zygmunt, *Life in Fragments*, Polity, Cambridge, 1995.

Bauman, Zygmunt, *Postmodernity and Its Discontents*, Polity, Cambridge, 1997.

Best S. and Kellner D., 'Modernity, Commodification, and the Spectacle From Marx through Debord into the Postmodern' in a paper found at the following website: <http://ccwf.cc.utexas.edu/panicbuy/HaTeMail/marxtopomo.htm>, 1997.

Gellner, E., *Postmodernism, Reason and Religion*, Routledge, London, 1992.

Rorty, R., *Contingency, Irony and Solidarity*, Cambridge University Pres, Cambridge, 1989.

Shaw, B., cited in **J. Hospers**, *An Introduction to Philosophical Analysis*, Routledge, London, 1956.